AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

2011, cild 36-37

SCIENTIFIC WORKS

OF THE INSTITUTE OF HISTORY NAS OF AZERBAIJAN

2011, volume 36-37

ТРУДЫ

ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА

2011, том 36-37

1947-ci ildən nəşr olunur

36-37/2011

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor:
Yaqub MAHMUDOV
AMEA-nın müxbir üzvü
Redaksiya heyəti:
Akad. Nailə **VƏLİXANLI**, akad. Teymur **BÜNYADOV**,
AMEA-nın müxbir üzvü Oqtay **ƏFƏNDİYEV**
akad. İsmayıl **HACIYEV**,

t.ü.f.d. Tofiq **BABAYEV** (məsul katib), t.ü.e.d. İradə **BAĞIROVA,**
t.ü.f.d. Cəbi **BƏHRAMOV (**baş redaktorun müavini**)**,
t.ü.e.d. prof., Həsən **ƏLIBƏYLİ,** İradə **ƏLİYEVA** (buraxılışa məsul),
t.ü.e.d. prof., Şahin **FƏRZƏLİYEV**, t.ü.e.d. Qasım **HACIYEV**,
t.ü.f.d. Hacı **HƏSƏNOV**, t.ü.f.d. Ədalət **QASIMOV,**
t.ü.f.d.. Nigar **MAKSVEL**,t.ü.f.d. İsrafil **MƏMMƏDOV**,
t.ü.e.d. prof., Adil **MƏMMƏDOV**,
t.ü.f.d. Göhər **MƏMMƏDOVA (elmi katib)**,
t.ü.f.d. Elmar **MƏHƏRRƏMOV,** t.ü.e.d. Tamilla **MUSAYEVA**,
t.ü.e.d. prof., Tofiq **MUSTAFAZADƏ,** t.ü.f.d. Tofiq **NƏCƏFLİ,**
t.ü.f.d. Məryəm **SEYİDBƏYLİ**, t.ü.e.d. Kərim **ŞÜKÜROV**

ISBN 978-9952-8211-9-2

© AMEA Tarix İnstitutu, 2011

AZƏRBAYCAN ƏHALİSİNİN ANTİK DÖVRDƏ MƏŞĞULİYYƏTİ

Fəridə ƏLİYEVA*
aliyevafa@gmail.com

Azərbaycanın ərazisi əlverişli coğrafi mövqeyə və təbii zənginliklərə malik olduğundan, burada qədim cəmiyyətin təşəkkül tapıb inkişaf etməsi üçün real imkanlar mövcud olmuşdur. Cəmiyyətin inkişaf tarixinin öyrənilməsində ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrinin arxeoloji material və yazılı məlumat əsasında təhlili başlıca məsələlərdən biridir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları Azərbaycan əhalisinin təsərrüfat və ticarət həyatını öyrənmək üçün müəyyən qədər imkan yaradır. Azərbaycanın qədim dövlətlərindən olan Albaniyanın e.ə.IVəsr - e.III əsrlərində ticarət münasibətlərinə dair materialların azlığına baxmayaraq, antik müəlliflərin məlumatları, müxtəlif sikkə nümunələri, Cənubi Qafqaz və dünya tranzit ticarətində mühüm rol oynayan Xəzər dənizi və Kür çayı kimi su yollarının olması onun bir çox ölkələrlə əlaqələrini aydınlaşdırmağa imkan yaradır. Ticarət antik dövr Albaniya şəhərlərinin iqtisadi həyatında böyük rol oynayırdı [2, s.152]. Ticarət istehsalı ilə əlaqədar olan əkinçiliyin və sənətkarlığın inkişafı öz növbəsində ticarətin inkişafına şərait yaradırdı.

Albanların təsərrüfatında əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq əsas yer tutmuşdur. Bunlarla əlaqədar olaraq, yardımçı təsərrüfat sahələri - bağçılıq, bostançılıq, balıqçılıq da mövcud olmuşdur [6,s. 102]. Antik müəlliflərin məlumatları kənd təsərrüfatının kifayət qədər dəqiq mənzərəsini verir [1,s. 80].

Azərbaycanın təbii-coğrafi mühiti qədimdən əkinçilik təsərrüfatının inkişafı üçün imkan yaratmışdı.Tədqiq edilən ərazidən aşkar olunmuş müxtəlif əmək alətləri, təsərrüfat küpləri və quyuları, taxıl qalıqları və s. Albaniyada əkinçilik təsərrüfatının inkişafı haqqında aydın təsəvvür yaradır. Y.İ.Krupnov " Şimali Qafqazın qədim tarixi" adlı əsərində etnoqrafik dəlillərə və Strabonun Albaniyada xışdan istifadə haqqındakı məlumatına əsaslanaraq Qafqazda qədimdə kobud ağır xışdan istifadə edilməsi fikrini irəli sürür [3,s.313].

Əkinçiliyin Albaniyada başlıca təsərrüfat sahələrindən biri olmasını, Göyçay və Ağsu çayları hövzələrində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılmış müxtəlif əmək alətləri də təsdiq edir. Əldə edilmiş maddi mədəniyyət qalıqları içərisində müxtəlif ərzaq məhsullarının saxlanması ilə əlaqədar olan tapıntılar da maraqlıdır. Qalagah, Nüydi, Mollaisaqlı yaşayış yerlərindən və qəbir abidələrindən aşkar edilmiş iri küplər taxıl, un və bu kimi məhsulların saxlanması üçün əsas avadanlıq hesab edilir. Təsərrüfat küplərinə və torpaqda qazılmış təsərrüfat quyu-

---

* Fəridə Kamal qızı Əliyeva – t.f.ü.d. Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

larına Albaniya yaşayış yerlərində çox təsadüf edilmişdir. Strabon qeyd edir ki, albanlar və iberlər "münbit torpağa malikdirlər və təsərrüfatı yaxşı inkişaf etdirə bilirlər"[XI,2,19]. Biz Strabonda əkinçilik üçün yararsız ərazi haqqında da məlumata rast gəlirik. Məsələn, o, yazır ki, İberiyadan Albaniyaya gedən yol "Kambisenadan – suyu qıt olan dərə -təpəlik ərazidən keçir" [XI,4,5].

Azərbaycanda həm bərk, həm də yumşaq buğda növü əkilirdi. Bərk buğda dəninin və ununun Mingəçevirdə aşkar edilmiş qalıqları həmin vaxtlara aiddir [1,s.82]. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalında işlədilən alətlər taxıl istehsalının səviyyəsini göstərir. Əhali dən daşlarından geniş istifadə edirdi. Dən daşlarından əlavə əl dəyirmanları da aşkar olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bostançılıq yardımçı təsərrüfat sahələrindən biri olmuşdur. Bağçılığın albanların təsərrüfatında xüsusi rol oynadığını göstərən yazılı mənbələr arxeoloji tapıntılarla təsdiq edilir [6,s.106]. Strabon Albaniyanın üzümlüklərindən, habelə üzüm tənəklərinin bol üzüm gətirməsindən danışır. Məlum olduğu kimi, üzümdən müxtəlif məhsullar hazırlanması təsərrüfat həyatında böyük əhəmiyyətə malik idi.

Əhalinin iqtisadi həyatında maldarlıq nəzərə çarpacaq yer tuturdu. Yazılı qaynaqlarda Kaspi torpağında dəvələr olması haqqında da məlumatlar qalmışdır. Dəvələrdən digər ölkələrə mal daşımaq üçün istifadə olunurdu. Ticarət məqsədilə həyata keçirilən səyahətlərdə istifadə olunan minik və yük heyvanları maldarlıqda da xüsusi yer tuturdu. Bunlardan atı xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Deməli, hərbi işlərdə geniş istifadə olunmalarından əlavə, Albaniyada dəvə və atlardan ticarətdə minik və yük daşımaq məqsədilə də istifadə olunurdu. Arxeoloji tapıntılardan və mənbələrin verdiyi məlumatdan göründüyü kimi, Albaniyanın iqtisadi həyatında heyvandarlıq böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Bir çox mənbələr qədim Azərbaycan əhalisinin balıqçılıqla da məşğul olduğunu göstərir. Təbii ki, balıqçılıq Xəzər dənizi, Kür və Araz kimi iri çayların yaxınlığında yaşayan tayfaların həyatında mühüm rol oynaya bilərdi. Buna baxmayaraq, dağ çaylarında olan farel balıqlarından, eləcə də ölkə daxilində mübadilə yolu ilə Kür və Araz çaylarında və Xəzər dənizində ovlanmış balıqlardan istifadə olunmuşdur. Yəqin ki, Albaniyanın digər ölkələrlə ticarət əlaqələrində balıq və balıq məhsulları özünəməxsus yer tuturmuş. Klavdi Elian yazır ki, Kaspi torpağında nəhəng bir göl var və bu göldə itiburun adlanan nəhəng balıqlar üzür. Kaspilər onları tutur, duzlayır və ya qurudurdular. Sonra isə dəvələrə yükləyib Ekbatanaya aparırlar. Bu məlumat həm Albaniyaya, həm də Atropatenaya aiddir.Yəni, həm ölkə daxili, həm də ölkəxarici ticarətdə balıqdan istifadə edirdilər. Bu balıqların piyindən məlhəm hazırlayırdılar. Bundan başqa, çox əlverişli olan yapışqan düzəldirdilər. Yəqin ki, ticarətdə bu yapışqandan istifadə olununrdu. Həm də xaricdən gətirilən fil dişindən əşyalar hazırlayan ustalar da bu yapışqan-

dan işlədirdilər. Balıqlara vurmaq üçün lazım olan çoxlu duz Atropatena duz mədənlərindən gətirilirdi.

Albaniyanın iqtisadiyyatında əkinçilik və maldarlıqla bərabər, müxtəlif sənətkarlıq sahələri də başlıca yerlərdən birini tutmuşdur.Tədqiq olunan sahələrdən biri dulusçuluqdur və metalişləməyə aid, qismən də şüşə istehsalı ilə əlaqədar olan sənətkarlıq haqqında bir qədər ətraflı məlumat əldə edilmişdir. Qalan sənət sahələri haqqında məhdud məlumat və material vardır.

Arxeoloji qazıntılar nıticəsində dulus kürələrinin və çoxlu gil qabların tapılması sübut edir ki, bölgədə saxsı məmulat istehsalı geniş yayılmışdır. Bu tip qablar Mollaisaqlı, Mingəçevir, Qəbələ və Nüydi abidələrindən külli miqdarda aşkar edilmişdi. Albaniyada dulusçuluqda mürəkkəb proseslər tətbiq olunmuş və o, ayrıca bir sənət sahəsi kimi kütləvi şəkil almışdır.

Metalişləmə Azərbaycanın qədim əhalisinin həyatında əhəmiyyətli rol oynayırdı. Mis filizi çıxarılan qədim mədən və şaxtaların mövcud olması, arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu metal məmulat tapılması göstərir ki, qədim əmək alətləri, silahlar və bəzək əşyaları yüksək sənətkarlıq səviyyəsində istehsal edilirdi. Qədim Azərbaycanda metaldöymə, metalda naxışaçma və qəliblərə metaltökmə geniş yayılmışdı. Tunc, gümüş və qızıl əşyalar qədim ustaların zərgərlik sənəti texnologiyasını ətraflı izləməyə imkan verir. Antik dövrdə sənətlərin digər növləri də inkişaf etmişdi. Albaniya yaşayış yerləri və qəbir abidələrindən tapılmış metal ziynət əşyaları albanların zərgərlik işləri ilə məşğul olmalarını öyrənməyə xeyli kömək edir. II əsr Roma tarixçisi Appian Qafqaz çaylarının çoxunda xırda dənəciklər şəklində qızıl olduğunu qeyd edir. Metalişləmə ilə bərabər Albaniyada müxtəlif qiymətli daşlardan bəzək əşyaları, habelə müəyyən şəxsi və ictimai məqsəd daşıyan möhürlər hazırlanmışdır.

Albaniyada şüşə məmulatı istehsalı kimi nisbətən incə və mürəkkəb sənət sahəsinin mövcud olması haqqında arxeoloji materialların təhlili mülahizələrə imkan verir. Qazıntılar zamanı gətirilmə şüşə qablarla yanaşı, yerli istehsal nümunələrinin də varlığı müəyyənləşdirilmişdir [6,s.114]. Şüşə qablar Albaniyaya həm ticarət əlaqələri vasitəsi ilə xaricdən gətirilmiş, həm də yerli sənətkarlar tərəfindən istehsal edilmişdir. Bəzi şüşə qabların ətraflı tədqiqi nəticəsində aydın olmuşdur ki, onlar yerli istehsalın məhsuludur [5,s.113-122]. Lakin şüşə qablar istehsalında yerli formaların tətbiqi ilə yanaşı Yaxın Şərq şüşə istehsalı elementlərinin də varlığı məlum olur. Albaniyada şüşə istehsalı yerli gil qab istehsalının bəzi xüsusiyyətlərinin tətbiqi vasitəsilə, eyni zamanda mədəni əlaqələr nəticəsində mənimsənilmiş forma və üsullarla da təkmilləşdirilmişdir [6,s.97]. Azərbaycan ərazisində şüşə məmulatı, o cümlədən məharətlə düzəldilmiş küplər, qədəhlər, ətirqabılar və s.başlıca olaraq, küp, katakomba və taxta qəbirlərdə aşkar

edilmişdir. Məişətdə şüşədən düzəldilən qab-qacaqdan istifadə edilirdi, dəfn mərasimində lazım olan ətirlər və ətirli yağlar da şüşə qablarda saxlanılırdı [1,s.99]. K.V. Treverin fikrincə, Albaniya ərazisində üzə çıxarılmış bəzi şüşə məmulatların yerli, yaxud Suriya, Kiçik Asiya vilayətlərindən gətirilmə olduğunu demək hələlik çətindir [9,s.81].

Məlum olduğu kimi, toxuculuq hələ ən qədim zamanlardan insanların həyatında müəyyən yer tutmuşdur. II-III əsrlərdə yaşamış Klavdi Elianın verdiyi məlumatdan Albaniyada istehsal olunan yunun xarici ölkələrdə satıldığı aydın olur. O yazır ki, burada dəvələr olduqca çoxdur və onlar yumşaq yunla örtülmüşdür. Onların yunu çox zərifdir, belə ki, öz yumşaqlığına görə, Milet yunundan geri qalmır. Toxuculuğun inkişafı bir sıra xırda peşələrin də meydana çıxmasını və onunla əlaqəli şəkildə inkişaf etməsini şərtləndirmişdi. Bunlardan biri boyaçılıqdır. İstehsal olunmuş parçanı, lifi, ipi, yaxud da paltarın özünü bir çox bitkilərin kök, gövdə, qabıq və çiçəyindən, habelə başqa materiallardan müxtəlif üsullarla alınan cürbəcür rənglə boyamışlar. Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Albaniya toxucuları müxtəlif xammalla təmin olunmuşdular. Yerli boyalar olan- marena və koşenil haqqında da danışmağa əsas vardır [9,s.82] .

Arxeoloji tapıntılar gön və dəridən müxtəlif geyimlər tikilməsini söyləməyə imkan verir. Təbii ki, bunlar hamısı ticarət münasibətlərinin inkişafında mühüm rol oynayırdı. Toxuculuğun, eləcə də başqa sənət növlərinin inkişafı öz növbəsində iqtisadiyyatın digər sahələrinin – mübadilə və ticarətin inkişafına da təsir göstərə bilmişdi.

Arxeoloqlar müxtəlif rəngli və ölçülü asma bəzək əşyaları da üzə çıxarmışlar. Səliqə ilə düzəldilmiş heyvan heykəlcikləri, sxematik göz şəkilli muncuqlar, skarabeuslar [Misir və Suriya mənşəli, üzərində ornamenti olan daş və saxsı böcəklər] və başqa əşyalar bu qəbildəndir [1,s.73]. Torpaq və katakomba məzarlarından aypara şəkilli qızıl sırqalar üzə çıxarılmışdır. A.A.Qaraəhmədovanın fikrincə, bunlar Roma dövləti ilə ticarətin məhsulu olub, bu bölgəyə oradan idxal edilirdi. Həqiqətən, arxeoloji qazıntılar nəticəsində yerli istehsala mənsub olmayan, eramızdan əvvəl son illərə-eramızın başlanğıcına aid çox sayda gümüş, bürünc və dəmir fibulalar, eyni zamanda maddi mədniyyət ilə bağlı qızıl, gümüş, sümük, şüşə və qiymətli daşlardan hazırlanan tapıntılar üzə çıxmışdır. T.İ.Qolubkinaya görə, bu dövr üçün yunan-roma dünyasından gəlmiş və ya yerli istehsala məxsus gemmalı üzüklər əhəmiyyət kəsb edir. Roma gemmalarının yayılmasında Pompeyin və Antoninin yürüşləri mühüm rol oynamış, gəlmə gemmalar çox olduğundan onları yerli məmulatlardan ayırmaq mümkün deyildir. Tədqiqat göstərir ki, gemma qaynağı Qərb dünyası əraziləri olmaqla bərabər şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda ortaya çıxması romalıların şərqə

doğru yürüşləri ilə bağlıdır. Müharibə allahı Mars, Günəş allahı Helios, sevgi tanrısı Eros və gözəllik ilahəsi Afroditanın şəkli olan gemmalar bu qəbildəndir. Digər hissəsi, yəni üzərində müqəddəs heyvan, bitki aləmi və dövrün sırf dini simvolları olan gemmalar yerli mədəniyyət məhsulu kimi qələmə verilir. Deməli, gemmaların əksəriyyəti Yunanıstan, Romadan gətirilirdi. Lakin gemmaların bir qismi Yunanıstan, Roma mədəniyyətinin təsiri altında olan yerli oymaçı ustaların əlinin məhsuludur.

Beləliklə, Azərbaycanın ellin dövlətlərlə ticarət əlaqələrinin inkişafında ölkələrin əlverişli coğrafi mövqeyi, bu dövrdə onların iqtisadi inkişafı, zəngin təbii şəraiti, bu regionların qədim şərq mədəniyyət mərkəzlərinə yaxınlığı və s. mühüm rol oynayırdı. Deməli, buna həm də Atropatena və Albaniya ərazilərindən keçən və bu iki ölkəni ellin dövlətlərlə birləşdirən tranzit ticarət yolları da təkan verirdi. Bu barədə həm antik müəlliflərin yazılı məlumatları, həm də arxeoloji və numizmatik materiallar məlumat verir. Ə.Rəcəbli özünün” Azərbaycanın numizmatikası”adlı kitabında yazır ki, ”Albaniyanın mühüm xarici əlaqələri cənub istiqamətində-Atropatena vasitəsilə, oradan isə nəhəng ellin dünyası ilə mövcud olmuş və inkişaf etmişdir”[8, s.12].

Ticarətin canlanması Ekbatanadan başlanan Qazakadan keçərək Artaksataya, oradan da şimala doğru uzanan ticarət yollarının daha da inkişaf etməsinə səbəb olurdu. Cənubda qədim quru ticarət yolları geniş Parfiya çarlığının ərazisi ilə qərbdən şərqə Dəclə çayının sahilindəki Antioxiyadan və Selevkiyadan Margianaya qədər uzanan böyük qədim şərq magistral yollarına çıxırdı. Bu magistrallar qərbə, Romanın tabeliyində olan ölkələrə və şərqə, Hindistan və Çinə aparır, başlıca olaraq Ekbatana yaxınlığında qovuşurdu. Antik müəlliflər quru ticarət yollarından əlavə, dəniz və çay ticarət yollarından da bəhs edirlər. Strabon, ehtimal ki, Qara dəniz sahillərindən Xəzərə gedən yolun ümumi uzunluğunu nəzərdə tutaraq yazırdı ki, bu ərazi “Kür çayının mənsəbindən Kolxidaya qədər, Albaniya və İberiya daxil olmaqla, dənizdən-dənizə tədricən üç min stadi uzanır, buna gorə də bərxəz şəklindədir”[XI,1,5].

Fəal ticarətdə duz mühüm yer tuturdu. Bununla əlaqədar olaraq, Strabonun Mateana gölündə ”duzxanalar duzəldilmişdir”[XI,14,8] - deyə verdiyi məlumat olduqca qiymətlidir. Duzxanaların olması, görünür, ona sübutdur ki, həm Atropatenanın, həm də qonşu ölkələrin uzaq və yaxın rayonlarına duz ixrac edilirmiş.

Parfiyanın iqtisadi həyatına qoşulmuş yerli tacirlər ticarətdə fəal rol oynamışdırlar. Onlar bir-birindən uzaq ölkələri birləşdirən böyük bir magistralı əllərində saxlayırdılar. Bütün bunlar göstərir ki, bir tərəfdən Avropadan, digər tərəfdən Çindən, Hinditandan, Orta Asiyadan uzanan ticarət magistralları Parfiya ərazisində kəsişir, gətirilən mallar isə ya yerli tacirlər tərəfindən başqa yerlərə

ötürülür, ya da iri şəhərlərdə qalaraq böyük yolların qolları ilə tədricən hər tərəfə yayılırdı. Atropatena və Albaniya bu ticarətdə müəyyən yer tuturdular: ixrac edilən mallar Ekbatanaya daşınır, buradan da başqa yerlərə aparılırdı. Antik Atropatena və Albaniya üçün nəzərdə tutulan idxal malları da Ekbatanaya bu əsas ticarət yolları ilə gətirilirdi.

Yuxarıda deyildiyi kimi, ticarət antik dövrdə Albaniyanın şəhərlərinin iqtisadi həyatında əhəmiyyətli rol oynayırdı. Şəhər bazarlarında kənd sakinləri, həmçinin əmtəə istehsalı ilə məşğul olan şəhər sənətkarları öz məhsullarının artıqlarını satırdılar. İstehsalçı ilə istehlakçı arasında vasitəçi rolunu da çox zaman fəaliyyət çevrəsini ticarət təşkil edən tacirlər oynayırdılar [2,s.152].

Azərbaycan ərazisinin coğrafi və iqlim şəraitləri qədim zamanlardan müxtəlif məhsulların istehsalı və onların mübadiləsinə şərait yaratmışdır. Antik dövrə qədər burada ticarət mübadilə yolu ilə aparılırdı.Ticarətin inkişafi və satılan malların assortimentlərinin artması onlardan bəzilərinin pul vasitəsi funksiyasını yerinə yetirməyə gətirib çıxardı. Ellinizm dövründə pul dövriyyəsi yüksək səviyyəyə çatmışdır və pul dövriyyəsi üçün uyğun iqtisadi bazası olan bir çox ölkələrə yayılmışdır.Yəni pul zərbi yunan dunyasından yavaş-yavaş pul dövriyəsinin yaranması və inkişafı üçün uyğun ictimai-iqtisadi bazası olan ölkələrə yayılmağa başladı. Bu məsələdə Albaniya da istisna təşkil etmirdi. Əhəməni İranında da pul zərbi mövcud idi. Güman edilir ki, Əhəmənilərin dövründə Albaniyada ticarət mübadilə vasitəsilə həyata keçirilirdi. Pul dövriyyəsinin yaranması üçün şərait Albaniyada ellinizm dövründə yarandı. Bu dövrdə ümumdünya ticarətinə yeni-yeni ölkələr cəlb olunurdu. Albaniya da belə ölkələrdən idi. Albaniyada artıq bir sıra yaşayış məskənləri şəhərlərə çevrilir və sənətkarlıq və ticarət durmadan inkişaf edirdi. Bütün bunlar pul dövriyyəsinin yaranıb inkişaf etməsi üçün içtimai-iqtisadi bazanın formalaşmağına gətirib çıxarırdı. Qafqazın numizmatik materiallarının davamlı tədqiqi Y.A.Paxomovaya belə qənaətə gəlməyə imkan vermişdi ki, Azərbaycan ərazisində pul dövriyyəsi e.ə.III əsrdən meydana gəlmişdir. Numizmatik tapıntılar əsasında Albaniyanın pul dövriyyəsini iki əsas böyük dövrə bölmək mümkündür: e.ə.VI əsrdən-e.ə.I əsrin ortalarınadək olan birinci dövr və e.ə.I əsrin ortalarından eramızın III əsrinədək olan ikinci dövr. Bu dövrlərin özlərini də Albaniyanın pul dövriyyəsində müəyyən dəyişiliklər baş verən bir neçə mərhələyə ayırmaq mümkündür [2,s.155].

Albaniyanın ellinizm dövründə pul dövriyyəsini işıqlandırmaq üçün mühüm material tapılmış ayrı-ayrı sikkə və böyük pul dəfinələridir. Dəfinələr arasında pulların sayına və tərkibinə görə ən əhəmiyyətlisi 1966-ci ildə antik dövr Qəbələ yaxınlığında tapılmış dəfinədir. E.ə. II əsrin 20-ci illərinə aid bu dəfinənin ümumi qiyməti ondadır ki, burada 500-dən artıq alban zərbli pul tapılmışdır.

Yalnız bu dəfinə Albaniyaya məxsus pul kəsilmə təkamülünü izləməyə imkan verir.Yerli zərbə aid pullar olan digər dəfinələr əsasında bu təkamülü izləmək mümkün deyil. Qəbələ dəfinəsi sayəsində dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün oldu ki, ellinizm dövrünə aid yerli alban pulları Böyük İsgəndərin pullarının təqlidi idi. Zaman keçdikcə yerli pullar tənəzzülə uğradılar, İsgəndərin sikkələri ilə genetik əlaqəli olmalarına baxmayaraq, pulların növləri də dəyişdi. Tədqiqatçılar belə nəticəyə gəlmişlər ki, Albaniyada İsgəndərin pullarına bənzətmə artıq e.ə. III əsrdən başlamışdır. Belə sikkələr Makedoniyalı İsgəndərin sikkələrinin şərq ölkələri bazarlarında geniş yayıldığı dövrlərdə kəsilirdi. Məhz elə buna görə də bu pullar Qafqaz Albaniyasının ilk pullarının zərbində etalon rolunu oynamışlar [4,s.48].

İ.Babayevin fikrinə görə, Albaniyada Makedoniyalı İsgəndərin draxma və tetradraxmalarına oxşar pulların zərbinə e.ə.III əsrin birinci yarısında, hətta ola bilər ki, e.ə. IV əsrin sonu - III əsrin əvvəllərində başlamışlar. Albaniya Makedonyalı İsgəndərin Şərq yürüşü sayəsində əhəmənilərin zülmündən azad olub müstəqil dövlət olmuşdur. İlkin olaraq Albaniyaya çox sayda İsgəndərin pulları daxil olmuşdur və bununla da Albaniya ellinist dünyası ilə ticarətə cəlb olunmuşdur. Əhalinin artan tələbatını təkcə gətirilmə pullar ödəmədiyi üçün ölkədaxili ticarət də yüksək səviyəyə çatmışdı. Buna görə də Albaniya hökmdarları özləri pul zərb etməyə məcbur oldular. Əvvəlcə bu pullar orijinala daha yaxın idi, lakin vaxt keçdikcə öz görünüşlərini dəyişirlər[2,s.49]. Güman etmək olar ki, Makedonyalı İsgəndər və selevkilərin pullarının bir hissəsi Albaniyaya e.ə. IV əsrin sonlarında daxil olmuş və e.ə.III-II əsrlərdə burada əsas ödəmə vahidi rolunu oynamaqda davam edirmiş. Bunu, bir tərəfdən, məlum bir fakt sübut edir ki, ölümündən sonra Makedonyalı İsgəndərin pulları Şərqdə olduğu kimi, Yunanıstanda da uzun müddət zərb olunurdu.Onlar əvvəlki kimi beynəlxalq valyuta vəzifəsini yerinə yetirirdilər. Digər tərəfdən, bu, sözü gedən pulların selevki, roma və parfiya pulları ilə birgə dəfinələrdə üzə çıxarılmasını təsdiqləyir[7,s.93-94].

Ellin dünyası ilə Albaniyanın əlaqələri haqqında Mingəçevir və Şamaxıdan tapılmış möhürlər xəbər verir.Albaniya ərazisində tapılmış Suriya mənşəli şüşə muncuqlar da Albaniyanın Yaxın Şərq ilə ticarət münasibətləri haqqında məlumat verir. Dövlətin yaranması, şəhər mədəniyyətinin təşəkkülü beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsinə zəmin yaradırdı. Beləliklə, Atropatenada olduğu kimi, Albaniyada da bu dövrdə şəhər mədəniyyəti, sinfi cəmiyyət inkişaf edirdi, yerli əhalinin qədim Şərq ölkələri, antik dünya ilə siyasi, iqtisadi, mədəni, ticarət əlaqələri genişlənirdi.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Azərbaycan öyrənilən dövrdə, bir tərəfdən müstəqilliyini qorumağa çalışaraq, bir sıra yaxın,

uzaq ölkələrlə mübarizə aparmış, digər tərəfdən isə kənd təsərrüfütını, ayrı-ayrı sənət sahələrini, dini baxışlarını, mədəniyyətinin müxtəlif sahələrini yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdırmışdır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev K.H., Əliyeva F.K. Azərbaycan antik dövrdə, Bakı, 1997, 119 s.
2. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э.- III в.н.э, Баку, 1990, 234 с.
3. Крупнов Е.И. Древняя история сев. Кавказа. Москва, 1960, 370 с.
4. Левиатов В.Н.Азербайджан с V в. до н э.- III в.н.э. Изв. АН Азерб.ССР, 1950, № 1, с.48-95.
5. Nuriyev A.B. B.Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş oymalı şüşə piyalələr haqqında. Az.SSR EA Tarix institutu aspir. I elmi konf.-nın mat.-rı. Bakı, 1965, s.11-12.
6. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti, Bakı, 1982, 158 s.
7. Расулова М.М. Торгово-экономические и культурные связи Кавказской Албании с античным и эллинистическим миром: IV в.до н. э.- III в. н.э. Баку, 2008, 216 с.
8. Раджабли А.М. Нумизматика Азербайджана, Баку, 1997, 232 с.
9. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании , М.-Л., 1959, 391 с.

F.K.Alieva

OCCUPATION OF AZERBAIJAN'S POPULATIONS IN THE ANCIENT PERIOD

SUMMARY

Written sources and materials of unique excavation give an opportunity to research economical life of Azerbaijan's population in the ancient period.

At the beginning of article saying about communication of ancient Azerbaijan and about role of trade in economical life of the Albanian's cities.

Ancient authors inform that in the Azerbaijan except overland route there were river way and seaway.

Agriculture and cattle raising were base of economical life Azerbaijan in the ancient period.

Brown ware, ceramics, glass were also developed in that epoch.

And of course, Azerbaijan was in the comfortable geographical location for development of trade relations.

Ф.К.Алиева

ЗАНЯТИЕ НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В АНТИЧНОЕ ВРЕМЯ

РЕЗЮМЕ

Письменные источники и материалы археологических раскопок дают возможность изучать хозяйственную жизнь населения Азербайджана в античное время.

В статье говорится о коммуникациях древнего Азербайджана, о роли торговли в экономической жизни албанских городо, о развитии производства изделий из стекла и керамики. Античные авторы сообщают, что кроме сухопутных в Азербайджане существовали также морские и речные пути.

Земледелие и скотоводство составляли основу экономической жизни населения Азербайджана в античное время.

В статье также подчёркивается роль благоприятного географического положения страны в торговых связях Атропатены и Албании с различными странами.

Açar sözlər: əkinçilik, maldarlıq, ticarət, yol
Ключевые слова: земледелие, скотоводство, торговля, путь
Key words: agriculture, cattle breeding, trade, a way

Məqalə t.e.ü.d. Ə.Dadaşovun və t.ü.f.d. Y.Gözəlovanın müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

AZƏRBAYCAN DİPLOMATİYASININ MİLADDAN ÖNCƏKİ TARİXİNDƏN

Allahverdi ƏLİMİRZƏYEV*

Xalqımızın minilliklər boyu əldə etdiyi nailiyyətlər onun iqtisadi-mədəni yüksəlişi və mənəvi zənginliyi ilə məhdudlaşmır. «Azərbaycan» adlanan məmləkət neçə-neçə qəbilə icmalarına sığınacaq, tayfa birliyinə vətən, dövlət qurumlarına isə siyasi meydan olmuşdur. Tanrının tariximizə yazdığı qismətdəndir ki, bu coğrafiyada mövcud olmuş siyasi qurumları idarə edənlər qonşularla münasibətdə münaqişələrin savaş yolu ilə deyil, diplomatik vasitələrlə yazışma və danışıqlar müstəvisində həllinə üstünlük vermişlər.

Xalqımızın siyasi tarixi e.ə. XXVIII əsrin sonlarında formalaşan Aratta şəhər-dövləti ilə başlayır. Mesopotamiyanın möhtəşəm I Uruk sülaləsinin müasiri olan Aratta haqqında biliklərimiz 4 şumer dastanı ilə məhdudlaşır. Tarixi mətnlərdə bu şəhər-dövlət xatırlanmadığından dastanlardakı məlumatların həqiqətlə nə dərəcədə uzlaşdığını müəyyənləşdirmək olmur. Mesopotamiya şəhər mədəniyyətinin sübh çağında şumerlilərin Arattaya olan marağı onun zəngin təbii sərvətləri ilə bağlı idi; Aratta Şumerin şəhər-dövlətlərini qızıl, gümüş, lacivərd, tikinti materialları kimi əhəmiyyətli mallarla təmin edirdi. Erkən sülalələr dövrünün birinci mərhələsində bu malların təchizatında yaranan problemlər Uruk şəhərinin hökmdarı Enmerkarı təcili tədbirlər görməyə vadar edirdi. Vaxtı ilə icmalararası mübadilə yolu ilə Mesopotamiyaya daxil olan bu sərvətin keçdiyi marşrut üzərində – Azərbaycanın cənubunda Aratta kimi güclü siyasi birliyin yaranması[1] buranın sakinlərinə olan əvvəlki siyasi orientasiyanı dəyişmək zərurətini doğurdu. «Enmerkar və Aratta hökmdarı» dastanında iqtisadi-siyasi münasibətlər bədii ifadə vasitələri ilə yarımifoloji səpgidə təsvir olunub. Dastanın məzmunundan göründüyü kimi ilkin mərhələdə danışıqlar birtərəfli mövqedən, yalnız Uruk hökmdarı Enmerkarın təşəbbüsü ilə aparılırdı. Ermerkarın qasidi (şumercə *kingia*) bir neçə dəfə hökmdarının tələbini Aratta hökmdarına şifahi yetirir, əvəzində isə hər dəfə fərqli tapmacalarla geri qayıdır. Sonuncu dəfə qasidin tapşırığı yadda saxlaya bilməyəcəyini nəzərə alan Ermerkar tələblərini gil lövhəyə yazaraq göndərir.

Diqqəti cəlb edən məqam odur ki, Aratta hökmdarının davranışında tarixdə ilk dəfə münaqişələrin dinc yolla həll etmək təşəbbüsü ilə qarşılaşırıq. Enmerkarın ultimativ tələblərini təmkinlə qarşılayan Aratta hökmdarı ölkəsi üçün səmərəli görünməyən danışıqlardan yayınmağa çalışırdı. Enmerkar vədinə əməl edərək Arattaya taxıl göndərir, əvəzində isə Aratta hökmdarının adekvat

* Allahverdi Nüsü oğlu Əlimirzəyev – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi

addım ataraq Uruka lazım olan təbii sərvətləri çatdıracağına ümid edir. Dastanın sonu zədələndiyindən iki şəhər-dövlət arasındakı diplomatik manevrlərin aqibəti naməlum qalır [9, 191-220].

«Enmerkar və Ensuhkeşdanna» (və ya «Uruk və Aratta») adlı digər bir eposda diplomatik münasibətlərin maraqlı detalları üzə çıxır. Mal mübadiləsi ilə bağlı münaqişəni diplomatik yolla çözmək üçün Aratta hökmdarı ardıcıl olaraq üç vasitədən istifadə edir. Öncə Uruka «məktub» göndərilir. Enmerkar yazılı lövhəni diqqətlə oxuyub məzmunu ilə tanış olur və cavabında Arattanı müharibə ilə hədələyir. Atacağı növbəti addım üçün Aratta hökmdarı Ensuhkeşdanna[2] «kahinlər məclisinə» müraciət edir, lakin məclis üzvləri məsələnin həllini onun öz öhdəsinə buraxırlar. Sonda Aratta hökmdarı əslən Hamazi şəhərindən olan Urgirnunna adlı cadugərə (şumercə *maš-maš*) müraciət edir. Enmerkarı fikrindən çəkindirmək üçün edəcəyi ovsun və tilsimə görə cadugərə 5 mina qızıl və 5 mina gümüş verilir.[3] Lakin cadugəri Urukda öldürüb meyitini Fərat çayına atırlar.[4] Bundan qorxuya düşən Ensuhkeşdanna növbəti nümayəndəsini Uruka göndərir və Enmerkarın böyüklüyünü tanıdığını bildirir [7, 171-181].

E.ə. XXII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın cənub torpaqlarında, Urmiya gölü hövzəsində məskunlaşan quti və lullubi tayfa birliklərinin hərbi dəstələri Mesopotamiyanın cənubunda baş verən siyasi hadisələrə müdaxilə edərək Şumerin zəngin şəhərlərinə sahib olmaq üçün cənuba yürüşə başlayırlar. Akkad cari Şarkalışarrinin bir neçə döyüşdə qələbəsi Şumer şəhərlərini qutilərin istilasından xilas edə bilmədi. Quti çarı Enridapizirin (və ya Elulu) orduları təxminən e.ə. 2159-cü ildə Şumerin şimal şəhərlərini zəbt edərək Akkad sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyurlar [6, 121-124]. Yarım əsr ərzində qutilər Şumer şəhərlərinin iqtisadi idarəçiliyini yerli sülalələrin nümayəndələrinə həvalə edərək illik xəracın toplanması ilə kifayətlənmişlər. Vergilərin yığılması və yerli idarəçilik sisteminə nəzarət Quti elçiləri (şumercə *sukkal*) vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. İraqın Tello şəhərindən tapılan ərzaq ödənişlərinə dair hesabatların birində Laqaş şəhərinə ezam olunmuş Quti elçisinə «keyfiyyətli» yağ (şumercə *ia nun*) verilməsi barədə qeyd var [15, p.20 №9].

E.ə. 2109-cu ildə Uruk şəhərinin sakinləri Utuheqalın rəhbərliyi ilə qutilərin əsarətinə son qoymaq üçün üsyan qaldırırlar. Hərbi əməliyyatların şumerlilərin üstünlüyü ilə keçdiyini görən Quti hökmdarı Tirikan konflikti diplomatik yolla həll etmək qərarına gəlir. Bu səbəbdən iki nümayəndəsini – Ur-Ninazu[5] və Nabi-Enlili[6] Utuhegal ilə danışıqlara göndərir.[7] Danışıqlar uğursuzluqla nəticələnir. Uruk qoşunları döyüşdə qalib gəlib qutilərin hakimiyyətinə son qoyurlar.

Ötən əsrin ortalarında Danimarka arxeoloqlarının İraqın Raniyə şəhərindən 8 km cənub-şərqdəki Tel-Şemşara (qədim Şuşarra şəhəri) qəsəbəsində apardıq-

ları qazıntılar zamanı Qədim Aşşur dövrünə aid (e.ə. XIX-XVIII yüzilliklər) xeyli sayda gil lövhələr aşkara çıxarılmışdır. Bu lövhələrdə Urmiya gölü hövzəsində baş verən hərbi-siyasi hadisələrə Aşşur hakim dairələrinin münasibəti və bölgədə məskunlaşan tayfaların – qutilərin, turukkuların və lullubilərin qarşılıqlı əlaqələri əks olunub.

Bu lövhələrdə yerli hakimlərin bir-biri ilə yazışmaları, eləcədə yerlərdəki canişinlərin, xəfiyyələrin və elçilərin Aşşur hökmdarını məlumatlandıran məktubları əks olunub. Məktublar diplomatik səpgilidir və Aşşur dövlətinin nəzarəti altında olan Urmiyaətrafı ərazilərin inzibati-idarə mərkəzinin – Şuşarranın hakimi Kuvariyə (və ya Kuvatal) ünvanlanıb. Akkad dilinin qədim aşşur dialektində yazılan bu məktublarda quti, lullubi və turukku elçilərinin[8] Aşşur dövləti üçün təhlükəli görünən hadisələr barədə lokanik məlumatları və alacaqları müvafiq təlimatlar yer tutur.

Bir məktubda qutilərin hökmdarının elçilərinin göndərilən taxılı müşayiət edən 200 döyüşçü ilə Kiçik Zab çayını keçdikləri bildirilir [12, №42]. Digər bir məktubda lullubilərin qasidinin taxıl almaq üçün Şuşarraya ezam olunduğu göstərilir [14, №812; 12, №63]. Qutilərin elçisi[9] Varad-Şarrum Şuşarra hakiminə göndərdiyi məktubda quti hərbi dəstələrinin bu şəhəri istila etmək niyyətində olmadıqlarını xəbər verir [12, №16]. O zaman qutilərin hökmdarı olan İnduşşenin (və ya Endaşşe) elçisi Varad-Şarrum[10] digər lövhələrdə də xatırlanır. Məktubların birində Mutuşu adlı elçi digər bir elçinin xəstələndiyi xəbərini verir. Maraqlıdır ki, ona *hullum* adlı üzük verilməsi qeyd olunur; görünür belə üzüklər səfirlərin səlahiyyətli şəxs olduğunu göstərirdi [12, №11]. Bəzi hallarda turukku şəhər başçıları öz aralarında and içib saziş bağlamaq hüququna malik idilər [12, №1]. Daha bir məktubda elçi Sin-işme[11] quti hərbi dəstələrinin Kunşum şəhərini yağmaladığı xəbərini verir və lullubilərə arxalanaraq necə hərəkət edəcəklərinə dair təlimat alır [12, №36]. Digər bir məktubda turukkuların Şikşambim şəhərinə göndərdiyi elçilər şəhərin onlara təslim edilməsini tələb edirlər [12, №13]. Başqa bir məktubda yerli 3 elçi – Nipram, Kubiya və Ulam-taşni xatırlanır; onlar Aşşur hökmdarı I Şamşi-Adadla danışıqlarda iştirak etmişlər [14, №827; 12, №64].

E.ə. IX əsrin əvvəllərində Urmiya gölü hövzəsinə edilən hərbi yürüşlərlə əlaqədar Aşşur hərb xronikalarında paytaxtı İzirtu olan Manna dövləti barədə məlumatlar yer almağa başlayır. Bu Azərbaycan dövləti quti və lullubi tayfa ittifaqlarının Aşşur və Urartu işğallarına qarşı birgə mübarizə ehtiyacından meydana gəlmişdir. Dövlətin ərazi bütövlüyünün hərbi yolla müdafiəsi yetərli olmadığından diplomatik danışıqlara üstünlük verilirdi. Mənbələrdə Manna mərkəzi hakimiyyətinin qonşu dövlətlərlə birbaşa diplomatik münasibətlərinə dair məlumat yoxdur. Manna dövləti federativ quruluşlu olduğundan ehtimal ki, bu əlaqələr ayrı-

ayrı subyektlər (vilayət, şəhər və digər inzibati vahidliklər) tərəfindən fərdi qaydada qurulurdu. Bu tendensiya daha çox aşşurmeyilli İranzunun e.ə. 719-cu ildə ölümündən sonra vilayət başçılarının mərkəzi hakimiyyətə itaətsizliyi ilə kəskin hal alır. III Tiqlatpalasarın (e.ə. 745-727) və II Sarqonun (e.ə. 727-705) mütəmadi hərbi yürüşlərindən sonra Manna vilayətlərində Aşşur dövlətinin rəsmi nümayəndələri fəaliyyət göstərməyə başlayır. Vilayət başçıları elçilər vasitəsi ilə onları ərazilərində baş verən hadisələrlə məlumatlandırırdılar. Məsələn, naməlum bir şəxsin II Sarqona ünvanladığı bir məktubunda Zigirtu vilayətinin elçisi Sabduşupa[12] və onu müşayiət edən Qikii adlı tərcüməçi[13] xatırlanır. Mətn fraqmentar olduğundan danışıqların məzmunu qaranlıq qalır [13, №865].

Şahzadə Sinaxxeribin atası II Sarqona göndərdiyi məktubda «mannalıların elçisi» xatırlanır. O, Sinaxxeribə at gətirmiş, əvəzində isə qırmızı rəngli libas və gümüş qolbaqla mükafatlandırılmışdır [1, №60].

Rəsmi məktublarda qeydə alınan mannalı elçilərin bəziləri akkad mənşəli adlar daşıyırdılar. Məsələn, Aşşur-bel-usur[14] II Sarqona ünvanladığı məktubunda Bit-Kapsi vilayətində yaranan narazılığı aradan qaldırmaq üçün danışıqlara üç nümayəndə göndərilməsinin vacibliyinə toxunur [1, №51].

Mannanın şimal-şərq vilayətlərinin urartumeyilli başçıları Aşşur cəbhəsindən gözlənilən təhlükənin qarşısını almaq üçün elçilər vasitəsi ilə tədbirlər görürdülər. Məsələn, Allabriya vilayətinin canişini Bel-iddinanın məktubunda Andiya və Zigirtu elçilərinin Uayais şəhərinə gələrək urartululara Aşşur qoşunlarının hücumu ilə bağlı məlumat yaymaları bildirilir [1, №59].

E.ə. VII əsrin I rübündə Ön Asiyanın siyasi xəritəsində yeni qüvvələrin fəallaşması nəticəsində Azərbaycan tarixi üçün də əhəmiyyətli olan hadisələr baş verir. Qafqazdan kimmer və skif tayfalarının axını Manna və Madada Aşşur dövlətinə qarşı üsyanların baş qaldırmasına rəvac verir. Aşşur hökmdarı Aşşurahaiddin (e.ə. 681-669) Mannanın şimalında çarlıqlarını yaratmış skiflərin loyallığını əldə etmək üçün diplomatik danışıqlar vasitəsi ilə qızını skif hökmdarı Partatuaya ərə verir. Skiflərin İşpakanın başçılıq etdiyi digər qrupu isə Mannada möhkəmlənərək orada və qonşu Hubuşkiyada Aşşur əleyhinə mövqe tutan qüvvələrə yardım edirdi. Qüvvələr nisbətinin Aşşur dövləti əleyhinə olduğunu nəzərə alan bəzi Manna və Mada şəhər başçıları Aşşurahaiddinə vergi ödəməkdən imtina edərək geniş cəbhə boyu üsyan qaldırırlar. Bu üsyanlar haqqında Aşşur dövlətinin rəsmi sənədlərində heç bir məlumat yoxdur. Üsyanın gedişi və aparıcı qüvvələri haqqında yeganə mənbə Babil falabaxanlarının Günəş tanrısı Şamaşa ünvanlanmış sorğularıdır. İlk vaxtlar vergi toplamağa gələn Aşşur hərbi dəstələrinə hücum edən üsyançılar sonralar Harhar, Kişesu kimi aşşurmeyilli əyalətləri ələ keçirməyə çalışırlar [17, №№ 64-73]. Aşşurahaiddin üsyanı hərbi

yolla deyil, diplomatik vasitələrlə həll etməyə çalışırdı. İlkin mərhələdə o, Karzitali, Nahşimarta, Zamua və Siqris şəhər başçılarını Neynəvaya dəvət edərək onlarla vassal şərtlər altında müqavilə bağlayır [18, 2-28, Plates IX-XII]. Lakin Mada üsyanının rəhbəri Kaştariti ilə diplomatik səviyyədə əlaqə qurmaq cəhdləri uğursuzluqla nəticələnir [17, №№ 56, 57]. Kaştariti məktubla müraciət edərək «Maday şəhər başçısı» Mamitiarşunu və Saparda şəhərinin rəhbəri Dusannini Aşşur əleyhinə üsyana qatılmağa razı sala bilir [17, №№ 41, 45, 50, 51, 64].

Sorğu fraqmentlərinin birində Quti ölkəsinin səfirinin xatırlandığı ehtimal edilir [11, 105]. Mannuki-Ninua adlı bir rəsminin Neynəvaya yolladığı məktubda bildirilir ki, madaylı elçilər Zabqaqa şəhərinin əsirlikdə olan keçmiş başçısının yenidən əvvəlki vəzifəsinə qaytarılması ilə əlaqədar onunla müqavilə bağlamışlar [1, № 53].

E.ə. 550-ci ildə Mada dövlətinin süqutundan sonra Azərbaycanın cənub torpaqları Əhəmənilər imperiyasının inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilir. Yalnız e.ə. 330-cu ildə Makedoniyalı İskəndərin qalibiyyətli yürüşündən sonra bu torpaqlar Əhəmənilərin işğalından azad olur və burada məskunlaşan tayfaların yeni dövlət qurması üçün əlverişli imkan yaranır. Madanın sabiq vilayət başçısı Atropat uğurlu siyasət və qohumluq əlaqələri yaratmaq istiqamətindəki taktiki gedişlər sayəsində makedoniyalıların rəğbətini qazanaraq müstəqil dövlətini qurmağa nail olur. Strabon tarixi zərurətdən yaranan bu dövlətin hörmət əlaməti olaraq onun banisinin şərəfinə «Atropatena» adlandığını qeyd edir [Strabo. XI, 13, 1]. Sonralar bu Azərbaycan dövləti dəfələrlə hərbi münaqişələrə cəlb olunsa da Roma imperiyasının və Parfiya çarlığının hakim dairələri ilə aparılan danışıqlarda Atropatın varisləri uzun müddət ölkənin ərazi bütövlüyünü qoruya bilmişlər. Antik müəlliflərdən Polibinin məlumatlarına görə Selevk hökmdarı III Antioxun e.ə. 220-ci ildə Atropatenaya hücumu zamanı çar Artabaz onunla sülh müqaviləsi bağlamaqla ölkəsini dağıntıdan qoruya bilmişdir [Polybi. IX. 27, 34].

E.ə. 65-ci ildə Roma sərkərdəsi Qney Pompey Pont çarlığının hökmdarı VI Mitridatı təqib edərək Azərbaycanın Arazdan şimaldakı tarixi torpaqlarına –Albaniya çarlığının ərazisinə daxil olur. Alban qoşunları Oroys və Kosis qardaşlarının rəhbərliyi ilə Pompeyin orduları ilə döyüşə atılır. Lakin hərbi əməliyyatların uğursuzluğu albanların çarı Oroysu danışıqlar aparmağa vadar edir. Pompey alban elçisi ilə sülh bağlayaraq hərbi yürüşün istiqamətini iberlərə qarşı yönəldir [5, 132].

Atropatena çarları diplomatik nikahlara üstünlük verir və Parfiya, Suriya, Ermənistan çarları ilə qohumluq əlaqələri qururdular [Strabo. XI, 13]. Plutarxın məlumatlarından aydın olur ki, Artavazdın göndərdiyi elçilər sayəsində Atropatena dövləti Mark Antoninin timsalında Roma kimi güclü müttəfiq qazana bil-

mişdir [Plut., Antony, 50]. Artavazd – Antoni ittifaqı Parfiya çarı Fraata qarşı yönəlmişdir. Artavazd qızını Mark Antoninin oğlu Aleksandra verməklə bu ittifaqı qohumluq əlaqələri ilə daha sıx bağlamışdır. Hər iki müttəfiq Ermənistana qalib gəldikdən sonra e.ə. 32-ci ildə dostluq müqaviləsini təzələmişdir.

Digər antik yazarların da əsərlərində Atropatena-Roma diplomatik əlaqələrinə dair maraqlı məlumatlara təsadüf olunur. Belə ki, «İmperator Avqustun əməlləri» əsərində oxuyuruq: «Bizim dostluğumuza səfirləri vasitəsi ilə skiflər, sarmatlar, alban və Midiya çarları nail olmağa çalışırdılar». Yenə orada deyilir: «Midiyalı Ariobarzan səfirləri vasitəsi ilə məndən hökmdarlıq qazanıb» [5, 119]. Başqa bir qaynaqda bildirilir ki, «Midiya hökmdarının səfirlərinə Pompey dostluq mesajı göndərmişdir» [5, 133]. Şübhə yoxdur ki, bu əsərlərdə «Midiya» deyərkən antik yazarlar bəzən «Kiçik Midiya» adlandırdıqları Azərbaycan Atropatena dövlətini (və ya Midiya Atropatenası) nəzərdə tuturdular.

Göründüyü kimi, gil kitabələrin və antik yazarların məlumatları birmənalı şəkildə dövlətçilik ənənələrimizin qədim və zəngin tarixini göstərməklə yanaşı, siyasi liderlərin fəaliyyətində diplomatik münasibətlərin qurulmasına və münaqişələrin dinc yolla həllinə üstünlük verildiyinə işarə edir.

QEYDLƏR

1. Arattanın lokalizasiyası barədə Dünya tarixşünaslığında mövcud fikirlərə dair ətraflı məlumat üçün bax: [3;4]. Bədəxşandan Mesopotamiyaya gedən ticarət yolu üstündə yerləşdiyindən Aratta şəhər-dövləti bu marşrut üzrə daşınan qiymətli metallar və mineralların idxalına nəzarətə sahib idi. Şumer ədəbi ənənəsinə görə Cənubi Mesopotamiya şəhərlərini Aratta ilə birləşdirən yollardan biri şimal-şərq istiqamətində Elamdan, digəri isə şimal istiqamətində müasir Süleymaniyyədən şimal-şərqdəki Lullubi ölkəsindən keçirdi [2, 24, 42, 156].
2. Adın yazıldığı mixi işarələr En-suh-kuš-sir-an-na, En-muš-keš-da-an-na kimi də oxuna bilər.
3. Çəki ölçü vahidi MİNA 505 qrama bərabər idi. Bu hesabla cadugər 2 kq 525 qr qızıl və bir o qədər də gümüş almışdır.
4. Burada biz tarixdə ilk dəfə olaraq diplomatik nümayəndəyə edilən sui-qəsdlə qarşılaşırıq.
5. Ur-Ninazu şumermənşəli isimdir, hərfən: «Tanrı Ninazunun köpəyi».
6. Nabi-Enlil akkadmənşəlli (şərqi sami) isimdir, hərfən: «Enlil tanrımdır».
7. «Utuheqalın hekayəsi» adlı eposda Tirikanın elçiləri «canişin» (şumercə *gır-nita*) adlandırılıblar [1, №6; 16]. İ.M.Dyakonov hesab edir ki, onlar Tirikanın qoşunlarına komandanlıq edirdilər [8, 246]. Lakin hekayənin bizə çatan variantlarında onların hər hansı qoşunla əlaqəsi göstərilməyib. Digər tərəfdən, qutilər üçün belə bir məsuliyyətli məqamda Tirikanın ordunu yerli canişinlərə həvalə etməsi çox riskli bir qərar ola bilərdi. Zənnimizcə onlar şumer və akkadmənşəli isimlər daşıyan qutimənşəli elçilər olmuşlar.
8. Məktublarda «elçi» akkad termini *šipru* ilə ifadə olunub. Akkadca *šipru* (və ya *šaparu*) «göndəriş», «məlumat yollamaq» sözü müasir azərbaycan dilində «səfir» formasında işlənir.
9. Mətndə: *dumu ši-ip-ri ša qu-ti-i* «quti səfirinin oğlu».

10. Varad-Şarrum akkadmənşəli isimdir, hərfən: «Hökmdarın qulu».
11. Sin-işme akkadmənşəli isimdir, hərfən: «Tanrı Sin eşitdi».
12. Şa-ab-du-šu-pa ismi yerli mənşəlidir. Adın yazıldığı mixi işarələri Adakupa kimi də oxuyurlar [1, № 49].
13. Mətndə Gi-ki-i LÚ. tar-gu-ma-nu ša KUR man-nu-a-a: «Qikii – dilmanc, hansı ki, mannalıdır». Dilimizdə işlənən «tərcüman» sözü akkadmənşəlidir.
14. Aşşur-bel-usur akkadmənşəli isimdir, hərfən: «Tanrı Aşşur ağamı qorusun».
15. Zamua Mannada, digər şəhərlər isə Madada yerləşirdi. Bu şəhərlərin başçıları – Bur-Dadi, Humbareş, Larkutla, Hatarna lullubi-quti mənşəli isimlər daşıyırdılar.
16. Kar-Kaşşi şəhərinin başçısı Kaştariti Herodotun «Tarix» əsərindəki Midiya (=Mada) çarı Fraortla eyniləşdirilir [10, 35, 50, 157-162].

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə (Tərtib və tərcümə edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi S.Qaşqay). Bakı, 2006.
2. Əlimirzəyev A. Elam cəmiyyəti: siyasi-iqtisadi münasibətlər və yazı tarixi (e.ə. IV- III minilliklər). Bakı, 2011.
3. Yusifov Y. Qədim Azərbaycan tarixinin tarixşünaslığı. I // Tarix və onun problemləri, 1996, № 1, 236-245.
4. Yusifov Y.Qədim Azərbaycan tarixinin tarixşünaslığı. II // Tarix və onun problemləri, 1997, №2, 118-131.
5. Алиев К. Древнегреческие и латинские первоисточники по истории древнего Азербайджана (С примерами нового толкования), Баку, 2010.
6. Алимирзоев А. Борьба царей Кутиума за власть (К новой интерпретации старых источников)// Азербайджан и азербайджанцы, 2011, №1-2, 119-128.
7. Афанасьева В.К. От начала начал. Антология шумерской поэзии. Санкт-Петербург, 1997.
8. Дьяконов И.М. Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер. Москва, 1959.
9. Медведская И.Н. Древний Иран накануне империй (IX-VI вв. до н.э.). История Мидийского царства. Санкт-Петербург, 2010.
10. Канева И.Т. Шумерский героический эпос. Энмеркар и верховный жрец Аратты // Вестник Древней Истории, 1964, №4, с.191-225.
11. Diakonoff I.M. Media/ The Cambridge History of Iran. Vol.2 London-New York, 1985, 36-148.
12. Eidem J., Lossoe J. The Shemshara Archives.1. The Letters. Kobenhavn, 2001.
13. Johns C.H.W. Assyrian Deeds and Documents, Vol. II. Cambridge, 1901.
14. Lossoe J. The Shemshàra Tablets. A preliminary report. Kobenhavn, 1959.
15. Pinches T.G. The Amherst tablets. I.Texts of the period extending and including the reign of Bursin. London, 1908.
16. Sauren H. Der Feldzug Utuhengals von Uruk gegen Tirigan und das Siedlungsgebiet der Gutäer // Révue d'Assyriologie, T.56, 1967, №1, 75-79.
17. Starr I. Queries to the Sungod. State Archives of Assyria. Helsinki, 1990.
18. Wiseman D.J. The Vassal-Treaties of Esarhaddon // Iraq, vol.XX, 1958, 2-91.

А.Н. Алимирзоев

ИЗ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИПЛОМАТИИ ДО НАЧАЛА НАШЕЙ ЭРЫ

РЕЗЮМЕ

История азербайджанской дипломатии столь же древняя как и история самой государственности. В период расцвета племенных союзов и ранних государственных образований в политической жизни насельников южной части исторического Азербайджана дипломатические сношения с соседями имели важное значение. По сообщению шумерских эпосов, в конце XXVIII в. до н.э. на южных землях исторического Азербайджана, между современными городами Сенендедж и Зенджан, функционировала созданная шумерийцами торговая колония (или перевалочный пункт) по поставке ценных металлов и минералов Аратта. Правитель Аратты через своих гонцов вёл переговоры с главой шумерского города-государства Урук Энмеркаром.

Судя по поздним текстам кутии и туруккийцы – обитатели Приурмии для решения конфликтных ситуаций часто отправляли своих гонцов к правителям Двуречья, а Маннейские уполномоченные письменными посланиями информировали ассирийцев и урартийцев о происходившихся важных событиях. Дипломаты в большинстве носили аккадские имена. По сведениям античных писателей, цари Атропатены через своих послов вели переговоры с правителями Римской империи и Парфии.

A.N. Alimirzayev

FROM HISTORY OF THE AZERBAIJAN DIPLOMACY PRIOR TO THE BEGINNING OUR ERA

SUMMARY

History of the Azerbaijan diplomacy so ancient as history of the statehood. In blossoming of the breeding unions and early state formations in a political life a southern part of historical Azerbaijan diplomatic the intercourse with neighbours had great value. According to Sumer eposes in the end of XXVIII century BC on the southern earths of historical Azerbaijan, between the modern cities of Senendedzh and Zenjan, the trading colony (or a reloading point) on delivery of valuable metals and minerals Аратта functioned created shumers. Governor Aratty through the messengers carried on negotiations with Anmerkars, the head of the Sumer city-state of Uruk.

Diplomats in the majority carried names. According to antique writers tsars Atropateny through the ambassadors carried on negotiations with governors of Roman empire and Parfes.

t.ü.f.d. R.Məlikovun və t.ü.f.d. Ə.Əliyevanın müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

ДРЕВНЕЙШИЕ МИГРАЦИИ И ЭТНОНИМЫ АРМЯН

Рауф МЕЛИКОВ*

В исторической науке доподлинно известно, что протоармяне переселились в Малую Азию с Балканского полуострова. Это подтверждается лингвистическими данными, в первую очередь, большим количеством греко-армянских лексических соответствий [23, 85-100; 24, 60-93; 18, 87-99; 7, 205; 12, 7-10]. С другой стороны, отсутствие чётких генетических связей между протоармянским и хетто-лувийскими языками сигнализирует, что греко-армянское диалектное единство не могло сложиться вблизи области обитания носителей хетто-лувийских языков, в частности на Анатолийском нагорье [9, 151; иного мнения придерживается Г.Б. Джаукян, см.: 7, 205]. Следует также отметить близость протоармянской фонетики к урартской [11, 43-44]. Из этого можно сделать вывод, что носители протоармянского языка расселились в приграничных с Урарту областях или на собственно урартской территории, где произошла их языковая ассимиляция с урартами. Причём восточнокавказский языковый субстрат оказал сильнейшее влияние на протоармянский язык, который утратил индоевропейские архаизмы. Следует также отметить, что ни один из топонимов и этнонимов Анатолийского нагорья, известных по источникам с конца III до начала I тыс. до н.э., не может быть отождествлён как протоармянский. Самые первые надписи с Анатолийского нагорья относятся к XIX в. до н.э. и написаны не на протоармянском, а на аккадском, несколько позже также на урартском, лувийском и хеттском языках.

Несмотря на эти бесспорные факты, некоторые армянские историки упорно пытаются доказать автохтонность армян на территории Малой Азии и Южного Кавказа. Отождествление языка древней страны Хайаса (на северо-востоке Малой Азии, в районе нынешнего Трабзона) с древнейшим армянским восходит к Г.А. Капанцяну, который выдвинул ныне уже устаревшую концепцию о “двуприродном” – смешанном характере армянского языка [17]. Вместе с гипотезой о смешанном характере армянского языка автоматически отпала и гипотеза возникновения армянского языка в Хайасе, так как вторая гипотеза базировалась на первой [5, 21; 9, 157, прим. 34]. По определению Г.Б. Джаукяна, хайасский язык – индоевропейский, но по своей фонологии вовсе не армянский и не близкий к нему [8].[1] Остаётся

Rauf Seyfulla oğlu Məlikov – t.ü.f.d., AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi

возможность заимствования армянского самоназвания hayk’ из топонима Ḫaiasa, хотя оно связано с лингвистическими трудностями. Однако, даже если это предположение верно, оно вовсе не доказывает, что протоармяне родственны хайасам [9, 158; см. также: 16, 146, прим. 1].

За время существования Хеттского царства (XVIII – начало XII вв. до н.э.) в многочисленных источниках не обнаруживается признаков этнических передвижений в сторону Анатолийского нагорья. Это означает, что протоармяне могли попасть туда лишь после падения Хеттской державы, т.е. не ранее XII в. до н.э. Верхним же рубежом появления протоармян в западной части бассейна озера Ван должен считаться VI в. до н.э., когда область Армина и арминии упоминаются в Бехистунской надписи.

В ассирийских надписях зафиксировано, что около 1165 г. до н.э. в долинах верхнего Евфрата появились новые племена – мушки и др. И.М. Дьяконов отождествлял “восточных” мушков с протоармянами [9, 169]. По его мнению, это кочевое скотоводческое племя лишь в X–IX вв. до н.э. перешло к оседлому земледелию, освоило ремесло и включилось в состав автохтонного населения Анатолийского нагорья [там же]. Основным центром их оседания, по И.М. Дьяконову, была область Алзи, расположенная у слияния рек Муратсу и верхний Евфрат (Карасу) [13, 47; 4, 18-20]; а Алзи ассирийских источников, по его мнению, тождественна “Стране мушков” [13, 47]. Следует отметить, что область Алзи располагалась к западу от территории Урарту. В начале VIII в. до н.э. урарты захватили у ассирийцев страны Алзи и Хатти (Мелитену). По мнению И.М. Дьяконова, в VII в. до н.э. на территории Мелитены начался процесс формирования протоармянской народности [13, 67-68].

Помимо этнонимического термина “мушки”, ассирийцы и вавилоняне в I тыс. до н.э. всё население, жившее к западу от их владений, именовали Ḫatti (хетты) [о многозначности термина “Хатти” см.: 16, 122-14], урартским эквивалентом которого было Ḫāte (который имел и специфическое значение – Мелитена). По мнению И.М. Дьяконова, в протоармянском этот термин должен был звучать *Hāt’ios, а в результате последующего развития произошла дальнейшая его трансформация *Hāt’ios>Hayo->hay [9, 172; 16, 124, прим. 1]. Таким образом, выясняется, что этноним армян происходит из названия Ḫatti и не имеет никакого отношения к стране Хайаса.

И.М. Дьяконов полагал, что грузины называли протоармян somexi (по области Сухму или Сохму, граничащей с племенами саспиров), арамеи именовали этот этнос Armənāiē (по названию урартской области Арме [25, 60; 26, 82; 4, 39]; отсюда и др.-перс. Armina), а греки называли их сначала “ме-

литянами", по политическому центру Мелиду (ныне Малатья), пока не переняли арамейско-древнеперсидский термин в форме armenioi, также вавилоняне вплоть до V в. до н.э. называли эту область Melid [10, 56].

Авторы первого тома многотомной "Истории армянского народа", в котором освещался период с древнейших времён до начала III в.н.э., считали, что процесс формирования армянского народа "завершился после гибели Урартского царства в обстановке мидийского преобладания и политической гегемонии армянских племенных объединений" [15, 423]. Армянские учёные утверждали, что ещё в период существования государства Биайнили (Урарту) хурритский (урартский) язык на его территории постепенно начал сменяться армянским, центром распространения которого было племенное объединение "Арме-Шуприа". Однако Арме и Шуприа – это две различные области; центр области Арме – Нехерия (Нихириа) локализуется гораздо западнее [25, 60; см. также: 4, 39, 248-250]. Авторы изображали этот процесс как сложный, многовековой и длительный, однако, по словам А.П. Новосельцева, "ряд деталей этого процесса гипотетичен, некоторые положения вызывают сомнения и возражения". Рецензент полагал, что история Анатолийского нагорья VII–VI вв. до н.э., воссоздаваемая на основе материалов Хоренаци и Ктесия, весьма спорна [21, 159]. По мнению А.П. Новосельцева, "можно предполагать начало арменизации западных районов этой страны (Биайнили) и одновременно иранизацию восточных. Это столкновение иранского и протоармянского этнических элементов на территории Урарту, по-видимому, имело в дальнейшем серьёзные последствия и для армян; к этой эпохе можно относить значительную часть иранизмов армянского языка, позднее пополненную в парфянскую эпоху" [там же].

Здесь же следует отметить, что так называемые "протоармяне" ни разу не упоминаются в урартских надписях, нет и следов их языка в местной, ономастике, в частности среди династических имён, известным по урартским надписям XI–VII вв. до н.э. Несмотря на это, И.М.Дьяконов писал: "Вполне возможно и даже вероятно, что область Алзи и некоторые другие (Арме, Ишуа, Цупа, Сухма) уже были в это время армяноязычными, но имена их династов до нас просто не дошли" [10, с. 58]. Далее он отмечал, что на правобережье Евфрата династии всё ещё оставались лувийскими, к тому же лувийским был и официальный язык. Вслед за этим он пришёл к следующему безосновательному выводу: "Однако основная масса населения вполне могла тоже уже быть армяноязычной" [10, с. 59].

В новейшем исследовании Я.Махмудова, посвящённом данному вопросу, приводятся факты упоминания в урартских надписях названий, указывающих на этническую принадлежность, а страны или области часто именуются по названию населявших их народов [1, 35-36]. Следовательно, в случае обитания "протоармян" на территории Урарту они под тем или иным именем были бы отмечены в урартских надписях. Но, несмотря на упоминание многочисленных топонимов и этнонимов, "протоармяне" в этих надписях отсутствуют.

В конце VII в. до н.э. вся территория Урарту была включена в состав Мидийского царства, а в середине VI в. до н.э. – в состав Ахеменидской державы. В конце VI в. до н.э. в Бехистунской надписи впервые зафиксированы термины "Armina" (Армина) в качестве названия области и "arminiya" (арминийа), обозначающего её население. Армина (элам. har-mi-nu-ya-ap, гр. Ἀρμενία) это древнеперсидское название области, локализуемой к западу от озера Ван, на части территории бывшего Урарту. Интересно, что в вавилонском и арамейском вариантах Бехистунской надписи эта область названа Урарту (вавил. ú-ra-áš-tu Урашту, арам. ʿrrṭ – Арарат). Ономастический и топонимический материал с этой территории в основном всё ещё имеет хуррито-урартский облик (например, имя отца Арахи, руководителя восстания в Вавилонии – Халдита, несомненно, производное от имени урартского бога Халди). Несмотря на это, некоторые исследователи на основании топонима Армина и этнонима арминийа с большими оговорками предполагали, что в это время начинается постепенный переход населения западных и юго-западных областей бывшего Урарту на протоармянский язык.

Судя по данным Бехистунской надписи, в конце VI в. до н.э. Армина находилась в составе сатрапии Мидия. Так, одним из крупных восстаний, вспыхнувших в Ахеменидской державе после убийства мага Гауматы и прихода к власти Дария I, было восстание под предводительством Фравартиша в Мидии (522–521 гг. до н.э.). С этим восстанием были связаны восстания в Асагарте и Армине, после подавления которых Дарий сообщает: "Вот что мной сделано в Мидии" (Beh., 2, 91-92). Из этого вытекает, что в то время Армина находилась в составе Мидии. Вслед за подавлением восстаний в Ахеменидской державе, Дарий I осуществил административную реформу, в частности, предусматривавшую разукрупнение сатрапий. Так, из сатрапии Мидия в отдельные сатрапии были выделены Асагарта и Армина [20, 136-137].

Процесс разделения сатрапий и изменения их границ продолжался и при последующих ахеменидских царях. Судя по сведениям Геродота (Herod., III, 93–94), Армина, наряду с другими областями, входила в XIII сатрапию.[2] Армянские историки считают, что армяне обитали и в XVIII сатрапии, однако здесь жило урартское по языку население – матиены. саспиры, алародии.[3] Однако попытки некоторых исследователей представить процесс административного дробления, претворявшийся ахеменидскими царями с целью ослабления власти сатрапов, как разделение Армении и армянского народа не выдерживают критики, так как матиены, саспиры и алародии, в отличие от индоевропейцев – армян, были кавказоязычными.

В результате разгрома Ахеменидской державы (330 г. до н.э.) Александром Македонским все эти территории перешли под власть греко-македонцев. После смерти Александра в 323 г. до н.э. Армения оказалась в составе государства Селевкидов, которые создали здесь наместничество, называвшееся Софена.[4] Когда власть Селевкидов ослабла в результате поражения от римлян в битве у Магнесии (190 г. до н.э.) селевкидские стратеги Артаксий[5] и Зариадрий[6] в 189 г. до н.э. провозгласили себя независимыми царями. Армянское царство, воспользовавшись благоприятной ситуацией, стало проводить завоевательную политику. Оно подчинило себе большую часть Анатолийского нагорья, где была основана новая его столица – Артаксата.[7]

Что же касается территории Южного Кавказа, какие-то группы армян появились здесь не ранее II в. до н.э. [2, 21-22], а точнее – при Артаксии I (189–160 гг. до н.э.). Страбон писал: "Армению, в прежние времена бывшую маленькой страной, увеличили войны Артаксия и Зариадрия…; они расширили совместно свои владения, отрезав часть областей окружающих народностей, а именно: у мидян они отняли Каспиану, Фавнитиду и Басоропеду; у иберов предгорье Париадра, Хорзену и Гогарену, которая находится на другой стороне реки Кира; у халибов и моссиников – Каренитиду и Ксерксену, которая граничит с Малой Арменией…; у катаонов – Акилисену и область вокруг Антитавра; наконец, у сирийцев – Таронитиду" (Strabo, XI, 14, 5). Удивительно, что некоторые армянские учёные этот явно завоевательный процесс вопреки очевидности пытаются представить как объединение "армяноязычных областей".

А.П. Новосельцев в указанной выше рецензии отмечает, что процесс арменизации завершился лишь при Арташесидах (II в. до н.э.), когда действительно можно говорить об арменизации большей части территории исторической Армении. Затем он выдвигает предположение, что "процесс

арменизации шёл скорее в направлении на северо-восток – в сторону современной Армянской ССР и лишь позже затронул области на восток от озера Ван”. При этом рецензент из всех захваченных армянами областей почему-то выделяет именно Басоропеду (Васпуракан) [21, 159-160]. По его мнению, позднее “уже в I тыс. н.э. армянский этнический элемент распространялся и на северо-восток от территории современной Армянской ССР” [там же]. В этих высказываниях рецензента проявляется явное стремление привязать армянский этнос к территории современной Республики Армения, а заодно к территории Нахичевани и Нагорного Карабаха.

Армянские историки, а также некоторые другие исследователи, ссылаясь на сообщение Страбона, о том, что “все эти народности теперь говорят на одном языке” (Strabo, XI, 14, 5), полагали, что этим языком мог быть только армянский. Однако, во-первых, сообщение Страбона может относиться ко времени его жизни, т.е. к рубежу нашей эры, во-вторых, официальным языком на указанной территории в то время мог быть персидский, арамейский, греческий и, наконец, мидийско-атропатенский, так, как образовавшееся Армянское царство не являлось “национальным государством” с единым этносом [1, 122].

После смерти Артаксия I Армения потеряла большую часть завоёванных земель и попала в зависимость от усилившейся Парфянской державы. Армянский царь Тигран I вынужден был отдать своего наследника, тоже Тиграна, в заложники и тот вырос при парфянском дворе [14, 390]. Находившийся в плену царевич Тигран смог уговорить парфянского царя Митридата II вернуть его на армянский престол в обмен на передачу Парфии “70 долин”, которые по одним данным были расположены в Армении, по другим – в Атропатене [3, 81].[8] Тигран II (95–56 гг. до н.э.) завоевал Софену и, воспользовавшись войной между Римом и Парфией, в 70-х годах до н.э. создал огромную, но недолговечную империю, простиравшуюся от южной части Малого Кавказа до границ Палестины. В состав Армении почти на полтора десятилетия вошли Софена, Сирия, Финикия, Киликия, а также ряд других государств и областей. Тигран II основал город Тигранакерт в области Алзи[9] на юго-западе Анатолийского нагорья и переселил сюда десятки тысяч арамееязычных ремесленников и торговцев из завоёванных им городов Малой Азии и Сирии. С этим связан тот факт, что торговая и частично ремесленная терминология в современном армянском языке староарамейского происхождения [14, 391-392].

После разгрома Тиграна II римлянами в 66 г. до н.э. никакой мифической "Великой Армении" уже не было. Армения принуждена была римлянами к отказу от всех завоёванных земель, за исключением Северной Месопотамии и Кордуены, а также к уплате огромной денежной контрибуции. Армянский царь был объявлен "другом и союзником римского народа", что означало признание полной зависимости Армении от Рима.

На рубеже нашей эры Армения была отдана императором Октавианом Августом правителям Атропатены. Согласно данным Диона Кассия и Корнелия Тацита, в 30–50-е гг. I века Арменией управляли иберийские царевичи (Tac., Ann., XII, 44). В 37 г. от Армении к Парфии отошли также Северная Месопотамия и Кордуена [2, 24-25; 19, 276]. На протяжении I–II веков в Армении стояли римские войска, стратеги которых были хозяевами страны. Армянский правитель получал корону из рук римлян и платил Риму подати. В середине III в. сасанидский царь Шапур I захватил Армению, Албанию и Иберию. В 387 г. Армения была разделена между Римской империей и Сасанидской державой.

В 640-х годах арабы захватили западную часть Сасанидской державы и включили Армению в наместничество, управляемое арабским эмиром. Это наместничество арабы именовали Арминийа (название, вероятно, восходит к арамейско-древнеперсидскому термину). В это наместничество входили как земли собственно Армении, так и пограничные с ней области, в том числе весь Южный Кавказ.

Наместничество Арминийа делилось на четыре части, из которых лишь IV Арминийа включала территорию собственно Армении. В IX в. Административная единица Арминийа была упразднена, однако некоторые арабские авторы IX в. традиционно объединяли территории завоёванных арабами южнокавказских и малоазиатских областей под этим общим наименованием [подробнее об арабском термине Арминийа и его составляющих см.: 6, 48-52].

В связи с вышеизложенными фактами, мнение А.П. Новосельцева о том, что "в I тыс. н.э. армянский этнический элемент распространялся и на северо-восток от территории современной Армянской ССР" [21, 159-160], представляется совершенно безосновательным. В I тыс. н.э. на территории Южного Кавказа просто не было соответствующих исторических условий для распространения " армянского этнического элемента".

Таким образом, древнейшие миграции армян в общих чертах выглядят следующим образом: в конце III – начале II тыс. до н.э. из глубины Балканского полуострова в Малую Азию переселяются группы индоевро-

пейских племён, родственные по языку грекам. В 1165 г. до н.э., уже после падения Хеттской державы эти племена, известные в источниках под названием мушки, переселяются на территории к западу и юго-западу от озера Ван. В X–IX вв. до н.э. мушки перешли к оседлости и ассимилировались с автохтонным населением Анатолийского нагорья. Вероятно, в VII–VI вв. до н.э. на территории Мелитены начался процесс формирования протоармянской народности, который в основном завершился во II в. до н.э. – I в.н.э. Центральные области и столицы обоих древнеармянских царств также локализуются в этих районах.

Основными иноназваниями (экзоэтнонимами) армян являются производные от арамейско-древнеперсидского термина Армина и арминийа, а также греческого Армениа и армениой. Интересно, что самоназвание (эндоэтноним) армян – "hay" фактически также является трансформацией иноназвания (экзоэтнонима) Ḫatti (хетты).

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Однако авторы фундаментальной "Истории древнего Востока" полагают, что доводы Г.Б. Джаукяна в пользу индоевропейского характера хайасского языка очень шатки, они считают более вероятным, что хайасцы были группой хурритов [см.: 14, 119-120].
2. Позже античные авторы территорию XIII сатрапии называли Западной Арменией.
3. Впоследствии, а точнее после раздела Армении между Восточной Римской империей и Сасанидской державой в 387 году, римляне и византийцы именовали территорию XVIII сатрапии Перс-Армения или Восточная Армения.
4. Урартская область Цупа, позднеармянское – Цопк [см.: 2, 237].
5. Так называли его греки; в своих собственных надписях он называл себя древнеперсидским именем Артахшаси (производное от Артаксеркс) [см.: 12, 389]. Некоторые исследователи полагают, что Артахшаси был этническим мидийцем (точнее, атропатенцем). У раннесредневековых армянских авторов он именуется Арташес. Кстати, Моисей Хоренский прямо называет Арташеса "мидянином" (т.е. "атропатенцем").
6. Так звучало его имя по-гречески. В одной арамейской надписи из Зангезура имя Зариадрия передано в среднемидийской (то есть, в атропатенской) форме – Zarehr (из древнего *Zariāθra- "с золотистым огнём"). В раннесредневековых армянских сочинениях он именуется Зарех [см.: 20, 108-110]. Таким образом, Зариадрий также был мидийско-атропатенского происхождения.
7. Греческое название; собственно Артахшасиата. В средневековье по-армянски Арташат.

8. И. Алиев полагал, что эти “70 долин” были объектом спора между двумя государствами [3, 81].
9. Позднеармянское Агдзник [см.: 2, 18-20].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Mahmudov Yaqub. Real tarix və “Böyük Ermənistan” uydurması. Bakı, 2014.
2. Алиев Играр. Нагорный Карабах: история, факты, события. Баку, 1989.
3. Алиев Играр. Очерк истории Атропатены. Баку, 1989.
4. Арутюнян Н.В. Топонимика Урарту. Ереван, 1985.
5. Асмангулян А.А. Против гипотезы о двуприродности армянского языка // Вопросы языкознания, 1953, № 6, с. 21-36.
6. Велиханова Н. Введение в изучение памятника / Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Баку, 1986.
7. Джаукян Г.Б. Сравнительная грамматика армянского языка. Ереван, 1982.
8. Джаукян Г.Б. Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам. Ереван, 1964.
9. Дьяконов И.М. К праистории армянского языка (о фактах, свидетельствах и логике) // Историко-филологический журнал, Ереван, 1983, № 4, с. 149-178.
10. Дьяконов И.М. Малая Азия и Армения около 600 г. до н.э. и северные походы вавилонских царей // Вестник древней истории, 1981, № 2, 34-64.
11. Дьяконов И.М. Материалы к фонетике урартского языка. М.-Л., 1958.
12. Дьяконов И.М. О прародине носителей индоевропейских диалектов // Вестник древней истории, 1982, № 3, с. 3-30.
13. Дьяконов И.М. Урарту, Фригия, Лидия / История древнего мира. Кн. 2. Расцвет древних обществ. М., 1989.
14. Закавказье и сопредельные страны в период эллинизма / История древнего мира. Кн. 2. Расцвет древних обществ. М., 1989.
15. История армянского народа (на арм. яз.). Т. 1, Ереван, 1971.
16. История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. II. Передняя Азия. Египет. М., 1988.
17. Капанцян Г.А. Хайаса – колыбель армян. Ереван, 1947.
18. Клычков Г. Модель глоттогенеза армян // Вестник общественных наук АН Арм. ССР, 1980, № 8, с. 87-99.
19. Мамедова Фарида. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005.
20. Меликов Рауф. Этническая картина Азербайджана в эпоху ахеменидского владычества (VI–IV вв. до н.э.). Баку, 2003.
21. Новосельцев А.П. Рец. на: История армянского народа. Т. 1, Ереван, 1971, 991 стр. (на арм. яз.) // Вопросы истории, 1973, № 9, с. 158-161.
22. Периханян А.Г. Арамейская надпись из Зангезура // Историко-филологический журнал, Ереван, 1965, № 4, с. 107-128.
23. Широков О.С. Армяно-греческие этногенетические контакты по данным сравнительно-исторической фонологии // Историко-филологический журнал, Ереван, 1977, № 1, с. 85-100.
24. Широков О.С. Место армянского языка среди индоевропейских и проблема армянской прародины // Вестник общественных наук АН Арм. ССР, 1980, № 5, с. 60-93.

25. Diakonoff I.M., Kashkai S.M. Geographical Names According to Urartian Texts (Beihefte zum Tuebinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe B. № 7. Répertoire géographique des textes cunéiformes. Bd. 9) / Wiesbaden, 1981, XXI.
26. Orlin L.L. Assyrian Colonies in Cappadocia. The Hague–Paris, 1970.

R.S. Məlikov

ERMƏNİLƏRİN QƏDİM MİQRASİYALARI VƏ ETNONİMLƏRİ

XÜLASƏ

E.ə. III minilliyin sonu – II minilliyin əvvəllərində Balkan yarımadasından yunanlara qohum olan hind–Avropa tayfalarının qrupları Kiçik Asiya ərazisinə gəlmişlər. E.ə. 1165-ci ildə Het dövlətinin süqutundan sonra muşk adlandırılan bu tayfalar Van gölündən qərbdə və cənub-qərbdə yerləşən ərazilərə köçmüşlər. E.ə. X–IX əsrlərdə "şərqi" muşklar Anadolu yaylasının avtoxton əhalisi ilə qaynayıb-qarışmışlar. Ehtimal ki, e.ə. VII–VI əsrlərdə Melitena adlı ərazidə protoermənі xalqının təşəkkülü prosesi başlamışdı. Bu proses, əsasən, e.ə. II əsrdə başa çatmışdı. Qədim erməni çarlıqlarının mərkəzi vilayətləri və paytaxtları da bu ərazilərdə lokallaşdırılır.

Ermənilərin başqa xalqların dillərində olan etnonimləri Arme vilayətinin adından törəyən arami və qədim fars dillərindəki "arminiya" terminindən yaranmışdır. Ermənilərin "hay" endoetnonimi də faktiki olaraq Ḫatti (hetlər) ekzoetnoniminin transformasiyasıdır.

R.S. Malikov

OLDEST MIGRATIONS AND ETHNIC ATTRIBUTIONS OF ARMENIANS

SUMMARY

At the end of III – beginning of II millennium BC from the Balkan Peninsula to Asia Minor settled group of Indo-European tribes, related by language Greeks. In 1165 year BC Hittite power after the fall of these tribes, known as mushki, are moving in the west and south-west of Lake Van. In the X–IX centuries BC "eastern" mushki were a part of the indigenous population of the Anatolian Plateau. Probably in the VII–VI centuries BC in Milid (gr. Melitena) began to form proto-armenian nation. This process was essentially completed in the II century BC. The central regions and the capitals of the ancient Kingdoms of Armenia also localized in these areas.

Non-native ethnic attributions (exonims) of Armenians are derived from Aramaic – ancient Persian term "arminiya" which comes from the name of district Arme. Endonim Armenians – "hay" is actually also a transformation of exonim Ḫatti (Hittites).

t.ü.f.d. F.Əliyevanın və t.ü.f.d. Ə.Ələkbərovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

ИДЕНТИФИКАЦИЯ ВЕРСИИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И МИГРАЦИИ «ЦАРСКИХ СКИФОВ» ГЕРОДОТА С «ОГУЗНАМЕ» РАШИД АД-ДИНА: И ИХ СОПОСТАВЛЕНИЕ С АРХЕОЛОГИЧЕСКИМИ ПАМЯТНИКАМИ РАННИХ СКИФОВ

Заур ГАСАНОВ*
zaurmail@gmail.com

Предлагаемая идентификация основана на сопоставлении двух сюжетных линий и их сопоставлении с археологическими памятниками ранних скифов. Одна из этих сюжетных линий записана Геродотом в Северном Причерноморье как легенда скифов, а другая — Рашид ад-Дином в Азербайджане как легенда огузов [тюрок] и приведена в его труде «Огуз-наме» [Огузname: 6, 9].

Исконная земля скифов и огузов, миграция скифов и огузов на северо-запад в Северное Причерноморье и на Северный Кавказ. В «Истории» Геродота говорится: «Существует еще и третье сказание (ему я сам больше всего доверяю). Оно гласит так. Кочевые племена скифов обитали в Азии. Когда массагеты вытеснили их оттуда военной силой, скифы перешли Аракс [Волгу] и прибыли в киммерийскую землю.... ...киммерийцы покинули свою землю, а пришедшие скифы завладели безлюдной страной» [Геродот: IV, 11]. «...скифы в погоне за киммерийцами сбились с пути и вторглись в Мидийскую землю. Ведь киммерийцы постоянно двигались вдоль побережья Понта, скифы же во время преследования держались слева от Кавказа, пока не вторглись в землю мидян. Так вот, они повернули в глубь страны. Это последнее сказание передают одинаково как эллины, так и варвары» [Геродот: IV, 12].

Таким образом по версии Геродота скифы выходят из Азии переходят Волгу и доходят до Северного Причерноморья. Оттуда скифы держась слева от Кавказа вторгаются на Южный Кавказ и далее на Ближний Восток через Дербентский проход.

Записи Рашид ад-Дина содержат сведения о происхождении Огуз-хана из Азии и его дальнейшем движении в направлении Северного Кавказа и Северного Причерноморья и далее в направлении Азербайджана (Мидия) и Передней Азии. Рашид ад-Дин сообщает, что выйдя из Азии Огуз-хан направляется в страну «Башгурд» затем он переходит реку Атил (Итиль) [Волга] [Огузname: 33], а затем идет дальше.

---

* Zaur Həsən oğlu Həsənov – t.ü.f.d. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi

После преодоления Волги Огуз-хан попадает в страну песоголовых – Кыл-Барака. Интерес представляет тот факт, что, по Геродоту, жители региона песоголовых окрашивают свое тело суриком (свинцовая окись) [Геродот: IV, 191], а песоголовые в истории Рашид ад-Дина покрывают свое тело клеем, после чего никакое оружие не может навредить им [Огузнаме: 34-36]. По Рашид ад-Дину страна песоголовых находится в темной стороне света. Огуз-хан вторгается туда и терпит там поражение. После чего «он возвратился и подошел к берегу большой реки, — пишет Рашид ад-Дин. – Часть войска переправилась через нее на судах и плотах, а часть перебралась вплавь. Огуз добрался до местности ‘между двумя реками’ и остановился там» [Огузнаме: 34-39].

Совершенно очевидно, что движение из Центральной Азии к Волге и далее направлено на запад, и добраться до местности, расположенной «между двумя реками», означает оказаться между Доном и Днепром, или же между Волгой и Доном. Ранее исследуя вопросы миграции скифов и огузов я пришел к выводу, что территория между двух рек в которой остановился Огуз-хан это междуречье Дона и Дуная [см.: Гасанов 2002: 294]. Однако новое исследование этого вопроса показало, что в тексте Рашид ад-Дина есть слово «возвратился», которое указывает на то, что Огуз-хан дважды пересекал Дон. Первый раз нападая на песоголовых и второй раз во время своего отступления. Таким образом местность ‘между двумя реками’ в которой остановился Огуз-хан скорее всего регион между Доном и Волгой. По Рашид ад-Дину это «междуречье» сделалось местом остановки Огуз-хана. «Он оставался и отдыхал здесь семнадцать лет. Он привел в порядок свои войска и обновил их оружие» [Огузнаме: 35].

Рашид ад-Дин сообщает, что после остановки в этом регионе огузы с помощью женщин кыл-баракцев (песоголовых) выясняют слабые места в их военном снаряжении и побеждают их. Огузы строят корабли и переправляют, к этим женщинам, своих посланцев из числа красивых мужчин огузов. Женщины помогают им собрать все необходимое для Огуз-хана. Некоторые из этих женщин из за сильной любви уходят вместе с мужчинами огузов. «Эта страна была завоевана таким путем» [Огузнаме: 34-35]. Таким образом огузы находящиеся восточнее Дона переправляют своих молодых людей к женщинам живущим западнее Дона.

Данный отрывок напоминает легенду Геродота о происхождении савроматов, от скифов и амазонок. По Геродоту все события между скифами и амазонками происходили на Кремнах у озера Меотида [Азовское море].

Данное место находится западнее реки Дон. По Геродоту савроматы переселяются восточнее Дона позднее [Геродот: IV, 110-117].

Затем Огуз-хан продвигается в «Страну мрака» под которой бесспорно подразумевается страна киммерийцев, поскольку в «Одиссее» Гомера страна киммерийцев называется «страной мрака» в которую никогда не падают лучи солнца [Homer. Odyssey: XI, 14-19]. В «стране мрака» Огуз-хан забирает много драгоценностей. Данный сюжет повторяет сюжет у Валерия Флакка в котором говорится о скифском царе Авхе (Липоксай царь авхатов) который «демонстрирует киммерийские богатства» [Valerius Flakkus. Argonautica: VI, 60], безусловно награбленные им в стране киммерийцев.

Переход Кавказского хребта скифами и огузами. После «страны мрака» (Северное Причерноморье) Огуз-хан отправился в бескрайнюю пустынную страну (Калмыкия), которая расположена между Кыл Бараком и Атилем (Волга). Отсюда он перекочевал в сторону хазарского Дербенда... ...(и далее) двинулся на Ширван и Шемаху (северо-восточный Азербайджан) [Огузнаме: 37, 39].

Обратимся к Геродоту: «...скифы в погоне за киммерийцами сбились с пути и вторглись в Мидийскую землю. Ведь киммерийцы постоянно двигались вдоль побережья Понта, скифы же во время преследования держались слева от Кавказа, пока не вторглись в землю мидян (Азербайджан) [Геродот: IV, 12].

Двигаясь из Северного Причерноморья на юг и держась слева от Кавказа единственное место, где можно пересечь Кавказский хребет и войти в Азербайджан, это Дербентский переход. Если бы скифы держались справа от Кавказа, то они пересекли бы Кавказский хребет не в Дербенте, а подобно киммерийцам, в Грузии, пройдя по Черноморскому побережью через Абхазию, либо пройдя по Военно-грузинской или Военно-осетинской дороге. Предметом идентификации является движение скифов и огузов из Северного Причерноморья на юго-восток и переход Кавказского хребта в направлении Азербайджана в Дербенте. Интересно то, что и скифы и огузы перейдя Волгу продвигаются на запад в Северное Причерноморье и затем возвращаются обратно на восток. Геродот объясняет это тем, что скифы сбились с пути. Рашид ад-Дин не приводит этому никаких объяснений.

Поход в Египет скифов и огузов. Геродот пишет: «Затем скифы пошли на Египет. На пути туда в Сирии Палестинской скифов встретил Псамметих, египетский царь, с дарами и просьбами склонил завоевателей не идти дальше. Возвращаясь назад, скифы прибыли в сирийский город Аскалон» [Геродот: I, 105].

Обратимся к Рашид ад-Дину: «И как только сыновья Огуза подошли к границам Египта, к ним навстречу вышли все знатные люди страны. Они доставили сыновьям [Огуза] подарки и дорогие вещи и, став *илем*, подчинились им… они [сыновья Огуза] получили от Египта налоги за три года… много денег и по приказу Огуза возвратились назад и предстали перед своим отцом. Огуз оставался в Дамасском вилайете [округе] еще один год» [Огузнаме: 53].

Предметом идентификации являются цель похода – завоевание Египта, а также встреча завоевателей знатными особами, мирное подчинение египтян и их готовность выдать дань, согласие на это завоевателей, возвращение войска с данью без кровопролития, остановка войска по пути на родину в Сирии/Дамасском вилаяте.

Концепция образования скифских и огузских племен. Небесные атрибуты. В соответствии с Геродотом, от трех сыновей Таргытая ведут свое основание четыре скифских племени — авхаты, катиары, траспы и паралаты. Символом, власти, определяющим занятие племен, являются четыре золотых небесных дара: плуг, ярмо, секира и чаша.

Рашид ад-Дин отмечает, что шесть сыновей Огуз-хана были родоначальниками 24-х племен, и приводит их названия. У Рашид ад-Дина читаем, что «после смерти Огуза его место занял его сын, которого звали Гюн-хан», и символом передачи власти по наследству были четыре золотых предмета (лук и три стрелы) [Огузнаме: 63].

Схожесть в концепции легенд скифов и огузов. Мифы Геродота о скифах и Рашид ад-Дина об огузах полностью идентичны в плане элементов поэтики, раскрывающих этногенез скифов и огузов. Структура поэтики мифа обусловлена наличием следующих факторов: родоначальник этноса, три/шесть сыновей, стихии, запечатленные в их именах: небо, земля, вода; престолонаследник, чье имя отражает «небесную стихию», сыновья родоначальника, от которых пошли племена с выраженной социальной направленностью: покорители, скотоводы, земледельцы, воины; символы занятий племен — четыре дара, ниспосланные с неба; обстоятельства и место их нахождения. Все атрибуты обеих легенд зеркально повторяются. И Геродот, и Рашид ад-Дин, по существу, передают одну и ту же этническую поэтику. Только Геродот говорит о скифах, а Рашид ад-Дин об огузах.

Геродот называет этот народ skuthai, семиты – ашгузай ишкузай, а Рашид ад-Дин – огузы. Во всех трех названиях этнонимов прослеживается один и тот же корень гуз/куз.

От Геродота стали известны имена родоначальника скифов, его трех сыновей, наследника престола, имена порожденных от сыновей родоначальников четырех скифских племен, их социальная направленность и обозначение четырех предметов как символов передачи власти по наследству.

Рашид ад-Дин сообщает те же параметры: имена родоначальника огузов, его шести сыновей, наследника престола, названия и социальную направленность 24-х огузских племен, образовавшихся от сыновей родоначальника огузов, и четыре предмета как символ передачи власти по наследству [Огузнаме: 61-67].

Совпадает маршрут передвижения геродотовских скифов и рашид-аддиновских огузов. Маршрут этот следующий: родиной скифов, по Геродоту, является Азия [Геродот: IV, 11], а огузов Рашид ад-Дина — Центральная Азия [Огузнаме: 25]. И скифы, и огузы, начиная свой северный военный поход, переплывают Волгу [Огузнаме: 33]. И скифы, и огузы размещаются на территориях «между двух рек» [Огузнаме: 35], которые определяются как Дон и Волга или же Дон и Днепр. И скифы, и огузы движутся на юг по западному побережью Каспийского моря [Огузнаме: 38] и достигают территории Мидии. И скифы, и огузы входят в Мидию через Дербентские ворота Кавказа. И скифы, и огузы оседают в Мидии и создают здесь свое царство [Огузнаме: 41]. И скифы, и огузы позже идут походом на Египет [Огузнаме: 53-54]. В обоих источниках совпадают сюжеты, связанные с походом на Египет [Огузнаме: 53-54]. И в том, и в другом случае войско встречают на границе и Египет покоряется ему без боя [Огузнаме: 53-54]. И скифы [Геродот: I, 105], и огузы после покорения Египта останавливаются в Сирии/Дамасском округе [Огузнаме: 53-54].

Расхождения в концепции легенд скифов и огузов. Геродот отмечает, что после Таргытая власть перешла к младшему сыну Колаксаю[*]. Рашид ад-Дин пишет, что преемником Огуза стал его старший сын Гюн-хан, что означает «Хан-Солнце» [Огузнаме: 63]. Хотя старшинство преемников отличается, их стихия одна и та же (небесная стихия) [Гасанов 2002: 296].

Как и в случае с Таргытаем, у сыновей Огуз-хана полисемантичные имена [Гасанов 2002: 297]. Их можно воспринимать как символические, поскольку Огуз-хан дал их системно выстроенным культовым рядом: три старших сына — Гюн-хан (солнце), Ай-хан (луна), Юлдуз-хан (звезда). Это три главных жизнеобеспечивающих космических явления, а также

[1] В данном случае традиция скифов напоминает традицию монголов, существующую с древних времен, по которой отцовские владения переходили по наследству под управление младшего сына. [См.: Rashid Al-din, p. 17].

проявление осознания времени: день, месяц и год; и три младших сына — Гёк-хан (небо), Так-хан (земля), Дениз-хан (море) [Огузнаме: 64-67]. Символизируя собою три пространства — верхний мир, средний мир, нижний мир, сыновья Огуз-хана олицетворяют стихии огня (солнце), воздуха (небо), земли и воды, а также время и пространство. Юлдуз — год, Ай — месяц, Гюн — день. Хотя у Огуз-хана шесть сыновей, но их имена имеют двенадцать значений, охватывающих понятия пространства, времени, стихии и космических сил, т. е. четыре раза по три.

Весьма близки и семантико-поэтические функции титулов сыновей Огуза и Таргытая. У сыновей Огуза он выражен словом хан, ган [Древнетюркский Словарь: 417], а у сыновей Таргытая — сай [Радлов: 290-291]. Оба титула в тюркских языках означают «могучий, владетель, правитель, уважаемый, почитаемый».

В геродотовской легенде приводятся два родоначальника (Таргытай и Геракл), каждый из которых имеет трех сыновей, у Рашид ад-Дина — первоогуз имеет четырех, а Огуз-хан – шестерых сыновей, но мифический смысл имен сыновей первоскифа и первоогуза (небесная стихия, земная стихия, водная стихия) совпадает.

Предметы передачи власти количественно сходятся (в обоих случаях их четыре), но функционально не совпадают: у Геродота — плуг, ярмо, секира и чаша, у Рашид ад-Дина — лук и три стрелы. Вот, пожалуй, все различия между легендами у Геродота и Рашид ад-Дина.

Археологические подтверждения миграции скифов и древних огузов. Теперь нам следует ответить на вопрос о том, насколько свидетельства письменных источников о миграции скифов и древних огузов соотносятся с распределением археологических памятников ранних скифов.

В соответствии с сообщением Геродота о происхождении скифов «Кочевые племена скифов обитали в Азии. Когда массагеты вытеснили их оттуда военной силой, скифы перешли Аракс [Волгу] и прибыли в киммерийскую землю [Северное Причерноморье]...» [Геродот: IV, 11]. Таким образом информация Геродота позволяет нам проследить первое появление скифов лишь с того момента, когда они появляются в ареале реки Волга, то есть в Прикаспийской низменности. Соответственно для идентификации археологических памятников ранних скифов на территории восточнее этого региона мы вынуждены опираться исключительно на информацию Рашид ад-Дина.

В соответствии с Рашид ад-Дином юртом (родной землей) Огуз-хана являются Куртак и Уртак – летовка, Талас и Сайрам – зимовка. В соответст-

вии с переводчиком Огуз-наме Р. М. Шукюровой Куртак и Уртак располагаются северо-западнее озера Балхаш в Казахстане. Талас и Сайрам это территории в регионе Чимкента в Казахстане и Таласской долины в северо-западном Кыргызстане [Огузнаме: 101, прим. 2, 5]. Рашид ад-Дин отмечает, что территории простирающиеся на восток от владений Огуз-хана вплоть до самых крайних провинций Каракорума принадлежали племенам его дядей. Огуз-хан подчиняет себе все эти территории. Далее Рашид ад-Дин добавляет, что племена населяющие все эти территории из одного «рода и племени» с Огуз-ханом. [Огузнаме: 28-33]. Таким образом территории Рода Огуз-хана простирались от Центрального Казахстана и вплоть до Центральной Монголии и Южной Сибири. Курганный могильник в Чиликтинской долине являюшийся древнейшим свидетельством скифо-сакской культуры находится на этой территории [Черников: 10, рис. 1], а скифский могильник Аржан находится на его восточных границах [Грязнов: рис. 1].

Сообщая о продвижении Огуз-хана в западном направлении Рашид ад-Дин говорит нам о том, что первым пунктом миграции Огуз-хана была страна «Башгурд» [Огузнаме: 33]. Далее Огуз-хан движется в направлении Волги и форсирует ее. Из информации Геродота следует, что последней точкой миграции скифов в Азии является регион Прикаспийской низменности восточнее Волги. Однако на протяжении длительного времени археологам не удавалось найти свидетельства миграции ранних скифов сквозь этот регион. Сложившаяся ситуация изменилась к 1980 г. когда на северо-восточных границах этого региона в 1980 г. Р. Б. Исмагиловым был раскопан Большой Гумаровский курган, который находится на самых южных границах Башкортостана, в Кувандыкском районе Оренбургской области. Р. Б. Исмагилов на основании детального анализа материалов этого кургана определил его как «памятник древнейших скифов» [Исмагилов].

Выводы Р. Б. Исмагилова заняли свое место в науке и сегодня Большой Гумаровский курган признается большинством исследователей в качестве показателя движения раннескифской культуры с востока на запад сквозь Прикаспийские степи в конце VIII- начале VII вв. до н.э. [Галанина: 106; Alekseev, Bokovenko…: 145] Для доказательства своей версии Исмагилов использовал следующие данные. Золотые бляшки с изображением оленей имеют свои стилистические аналогии в сакской археологии Казахстана – в V Чиликтинском кургане [Черников: табл. XII] и на зеркале из могильника Уйгарак [Вишневская: табл. VI]. Стилистическая аналогия изображения этих оленей также имеется на аржанском изваянии в Туве [Шер]. Техника использования золота с бирюзой прослеживает свое дви-

жение с востока на запад на примере кургана Аржан 1 ранних скифов в котором наблюдаются ее наиболее ранние образцы [Грязнов: рис. 11: 10]. Исмагилов также идентифицирует общность обряда Большого Гумаровского кургана с чиликтинскими курганами. Это каменная насыпь, широтная ориентация погребенных и положение костяка вытянутое на спине.

Исмагилов датирует V Чиликтинский курган ранних скифов второй половиной VIII в. до н.э. Соответственно Большой Гумаровский курган ранних скифов датируется немного более поздним периодом. Существенным фактором датировки этого кургана являются найденные в нем наконечники стрел. Всего в кургане было обнаружено 89 наконечников. Исмагилов определил, что 27 из них втульчатые с ассиметрично-ромбической головкой и коротко выступающей втулкой. Он идентифицировал эти наконечники с наконечниками стрел типа погребения Енджа в Болгарии, которые датируются исследователями не позднее начала VII в. до н.э. [Ильинская, Тереножкин: 19] Исмагулов отмечает, что наконечники данного типа также происходят из западного Казахстана (Уйгарак – курган 39, Тагискен – курган 32), восточного Казахстана (V Чиликтинский курган) и Южной Сибири (курган Аржан 1) [Исмагилов]. Далее он предупреждает об ошибочности сопоставления этих стрел со стрелами жаботинского типа, поскольку: во-первых у жаботинских наконечников втулка намного длиннее чем у гумаровских. Во-вторых 90% жаботинские наконечников имеют шипы, в то время как у гумаровских наконечников лишь 11% снабжены шипами, что само по себе является серьезным хронологическим индикатором, поскольку в доскифское время преобладают бесшипные наконечники [Исмагилов: 35]. Р. Б. Исмагулов выделил еще 22 гумаровских втульчатых наконечников стрел, с ромбической головкой и определил их аналогии в новочеркасской культуре (VIII-VII вв. до н.э.). Еще два наконечника выделенных Исмагиловым – ромбические. Наконечники этого типа часто встречаются в сочетаемости с вышеуказанными архаическими наконечниками типа Енджа, то есть они также относятся к периоду не позднее начала VII в. до н.э. Как следует из вышеприведенных данных в большом гумаровской кургане ранних скифов с одной стороны обнаруживаются наконечники стрел восточного происхождения типа Енджа идентичные с наконечниками Южной Сибири, восточного и западного Казахстана, а с другой стороны наконечники западного происхождения типа новочеркасских идентичные с наконечниками Северного Кавказа и Северного Причерноморья.

Таким образом по версии Исмагилова выстраивается следующая хронология продвижения скифской культуры с востока на запад: Аржан –

Чиликта – Гумарово – Краснознаменск/Келермесс (Южная Сибирь – Северо-Восточный Казахстан – Прикаспийская низменность – Северный Кавказ). В последнее время исследователи более склоняются к тому, что скифская культура проникает в Южную Сибирь из Казахстана (Самашев З., устная беседа). Если взять за основу эту версию, то скифская культура зародившись в Казахстане сначала проникает в Южную Сибирь, а затем из Восточного и Центрального Казахстана в Прикаспийскую низменность и далее на Северный Кавказ и в Северное Причерноморье.

В соответствии с Рашид ад-Дином после форсирования Волги Огуз-хан переходит реку Волгу и двигается в направлении темной стороны света. Под темной стороной света здесь несомненно имеется в виду территория захода солнца, то есть запад. Как указывалось выше здесь речь идет о территории между Волгой и Доном. Здесь в регионе Северного Кавказа широко представлены скифские курганы – Келермесские, Краснознаменские, Ульские. Важно отметить, что в соответствии с Рашид ад-Дином Огуз-хан оставался здесь семнадцать лет и «обновил свое оружие». [Огузнаме: 35]. Действительно археологические материалы Северного Кавказа свидетельствуют о длительном периоде пребывания здесь скифов. Указание Рашид ад-Дина на то, что Огуз-хан «обновил свое оружие» совершенно четко объясняет наличие большого количества погребений со смешанным инвентарем – новочеркасским и раннескифским [Галанина: 110, 128, 130, 178, 180, 202, 204]. Таким образом погребения со смешанным инвентарем вышеуказанного типа, это погребения скифов перенявших многие формы оружия киммерийцев. Далее повествуется о вторжении огузов в «Страну мрака» [Огузнаме: 37]. Здесь речь идет о стране киммерийцев в Северном Причерноморье. Памятники ранних скифов относящиеся к VII в. до н.э. фиксируются на северных границах этого региона в лесостепной зоне [Скорый].

Далее скифы и огузы продвигаются на Южный Кавказ, в Азербайджан, посредством Дербентского прохода, по побережью Каспийского моря. Примечательно, что наиболее ранние образцы скифских наконечников стрел, в Азербайджане были обнаружены несколько южнее на побережье Каспийского моря на Апшеронском полуострове в поселке Гюргян [Есаян, Погребова: 57]. Это архаические наконечники типа Енджа о которых говорилось выше в контексте Большого Гумаровского кургана.

В соответствии с информацией Рашид ад-Дина после этого в Азербайджане Огуз-хан «отправился на зимовку в сторону Аррана и Мугана [степи]. Он избрал для обитания (юрт) и местопребывания междуречье Куры и

Аракса» [Огузнаме: 41]. Здесь следует отметить, что в контексте походов Огуз-хана Рашид ад-Дин трижды употребляет слово «*юрт*». Первые два раза он употребляет это слово описывая летовку и зимовку Огуза в Казахстане. В третий раз он употребляет это слово говоря о миграции Огуз-хана на Южный Кавказ в Азербайджан. Таким образом степи Арана и Мугана в Северном Азербайджане представляли особый интерес для Огуз-хана и были равнозначны по своему статусу землям на его родине в Казахстане. В соответствии с сообщением Рашид ад-Дина в Азербайджане Огуз-хан создал свое государство которое он назвал *Азербайганом* [Огузнаме: 41]. В этих степях памятники ранних скифов представлены Мингечаурскими курганами и Малым курганом в Мильской степи [Haszanov].

Дальнейшее продвижение скифов в Переднюю и Малую Азию фиксируется по таким памятникам, как например Зивие, Норшун-тепе и Кархемыш. В соответвии с Рашид ад-Дином после выхода из северного Азербайджана Огуз-хан направляется в Алатак в Турции (южнее озера Ван) на летовку. Несколько Юго-восточнее Алатака был найден скифский клад на холме Зивие [Sulimirski]. Из Алатака Огуз-хан идет походом на Диярбекир [Огузнаме: 42]. Северо-западнее Диярбекира было обнаружено скифское погребение Норшунтепе [Hauptmann]. Далее Огуз-хан идет походом на Антакию. Покорение правителя Антакии наиболее детально описывается в «Огуз-наме». Прямо на северо-востоке от Антакии на границе Турции и Сирии находится город Кархемыш в стенах которого были найдены сотни стрел скифского типа. Помимо этого в Кархемыше были найдены различные изделия и оружие скифского типа [Ильинская, Тереножкин: 42].

Таким образом нам удается проследить археологические подтверждения всего пути миграции скифов и огузов.

Идентификация эпохи скифов и Огуз-хана. А.Н.Бернштам фиксирует в «Огуз-наме» пять эпох исторического процесса: формирование патриархальных, классовых отношений, гуннская эпоха, тождество с Модэ (Метэ), тюркская эпоха VI—VIII вв. и печенего-половецкая эпоха IX—XII вв. [Бернштам: 42-43.] Бернштам механически смешал события всей истории. С этим трудно согласиться, так как в таком случае имен исторических личностей было бы значительно больше. И вряд ли Рашид ад-Дин стал бы приписывать Огуз-хану деяния других тюркских правителей. Нельзя согласиться с Н. Я. Бичуриным и другими учеными, идентифицирующими Огуз-хана с ханом Метэ [Бичурин: 225-226].

Абу-л-Гази говорит о времени проживания Огуз-хана с неуверенностью. Боясь назвать неправильную дату, он, используя слово «возможно»,

предполагает – «IV тысячи лет назад» [Кононов: 55-56]. Но более поздняя дата создания первой профессиональной кавалерии противоречит предположению Абу-л-Гази [Keegan: 177-181].

Некоторые исследователи пытаются отнести время ряда событий, изложенных в «Огуз-наме», к периоду Сельджукидов. Однако этому противоречит практически вся сюжетная линия «Огуз-наме». Не сходится география передвижения войск Сельджукидов и войск Огуз-хана. Сельджукиды шли на запад по южному побережью Каспия, а огузы — по северному. Огузы пошли на север из Центральной Азии, а Сельджукиды туда не пошли. Большинство сюжетов из «Огуз-наме» (происхождение от Ноя, небесные послания, 1000 лет жизни Огуз-хана, песоголовые) никак не могли быть созданы в XI-XII вв. С нашей точки зрения, единственно, что можно предположить, это, что Рашид ад-Дин в отдельных случаях допускал осовременивание топонимических названий для лучшего представления геополитической ситуации древности.

Автор перевода «Огуз-наме» Р. М. Шукюрова пишет: «Главные события, изложенные в эпосе, происходили в промежутке между владычеством Огуз-хана и десятого хана Иналсыр Явкуя». Время это, берущее начало с VII в. до н. э., было весьма длительным и, согласно Рашид ад-Дину, жившему в начале XIV в., оно, начиная от Огуз-хана, длилось около двух тысяч лет. Такое временное пространство можно принять с учетом того, что Рашид ад-Дин прекрасно знал иудейские традиции, согласно которым он и относил историю древних тюрок к VII в. до н. э., когда началось проникновение среднеазиатских племен на запад» [Огузнаме: 14]. Какой главный вывод следует из этого ценного для истории тюрок суждения? Тюрки-огузы стали проникать в Переднюю Азию и Закавказье в VII в. до н. э. Это подтверждается иудейской исторической традицией, так считает Рашид ад-Дин, окончивший иудейскую духовную семинарию.

Исследование ассирийских источников позволяет датировать период миграции царских скифов VII в. до н.э. Датировка Рашид ад-Дина также позволяет определить, период миграции древних огузов описанных в Огуз-наме VII в. до н.э.

Геродот называет этот народ skuthai (скуз/куз) [см.: Гасанов 2010], семитские источники – ашгуз, ишкуз, а Рашид ад-Дин – огузы. Во всех трех названиях этнонимов прослеживается один и тот же корень гуз/куз. Таким образом, сопоставительный анализ хронологии сюжетов лексико-фонетических, этимологических особенностей, поэтики легенд о происхождении и миграции «царских скифов» и огузов и их сопоставление с ар-

хеологическими памятниками дает возможность полностью идентифицировать историю «царских скифов» с историей древних огузов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Alekseev A.Yu., Bokovenko N.A., Boltrik Yu., Chugunov K.A., Cook G., Dergachev V.A., Kovaliukh N., Possnert G., Van Der Plicht J., Scott E.M., Sementsov A., Skripkin V., Vasiliev S., Zaitseva G. Some problems in the study of the chronology of the Ancient Nomadic Cultures in Eurasia (9th - 3rd centuries BC). // Geochronometria Vol. 21, 2002. pp. 143-150.
2. Haszanov, Zaur. Идентификация собственно скифских погребений в Археологии Азербайджана (на венгерском яз.). // "Magyarország-Azerbajdzsán: a kultúrák párbeszéde". V Nemzetközi tudományos konferencia, Kivonatok. Budapest, 2010. 49-50.
3. Hauptmann H. Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien. – Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Hrsg. R. M. Boehmer, H. Hauptmann. "Festschrift für K. Bittel". Mainz. 1983. S. 251-270.
4. Homer. Odyssey. Translated by A.T. Murray. "Harvard University Press", 1995.
5. Keegan, J. A History of Warfare. New York, 1993, p. 177-181.
6. Rashid Al-din. The successors of Genghis Khan. New York, 1971.
7. Sulimirski T.: The background of the Ziwiye find and its significance in the development of Scythian art. In: Bulletin of the Institute of Archaeology (London), no. 15, 1978, pp. 7-33.
8. Valerius Flakkus. Argonautica. Transl. by J. H. Mozley. "Harvard University Press", 1934.
9. Бернштам А. Н. Историческая правда в легенде об Огуз-кагане. — Советская этнография, 1935, № 6, с. 42-43.
10. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1. Москва —Ленинград, 1950, с. 225-226.
11. Вишневская О. А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII-V вв. до н. э. По материалам Уйгарака. Москва, 1973.
12. Галанина Л. К. Келермесские курганы. "Царские" погребения раннескифской эпохи. М., 1997.
13. Гасанов З. Г. Чтение этнонима «скиф». // Научные проблемы гуманитарных исследований. Пятигорск, 2010, вып. 1. с. 38-42.
14. Гасанов Заур. Царские скифы. "Liberty Publishing", New York, 2002.
15. Геродот. История. Перевод Г. А. Стратановского. Ленинград, 1972.
16. Грязнов М. П. Аржан. Царский курган раннескифского времени. Ленинград, 1980.
17. Древнетюркский Словарь. Ленинград, 1969.
18. Есаян С. А., Погребова М. Н. Скифские памятники Закавказья. Москва, 1985.
19. Ильинская В. А., Тереножкин А.И.Скифия VII—IV вв. до н.э. Киев, 1983.
20. Исмагилов Р. Б. Погребение Большого Гумаровского кургана в Южном Приуралье и проблема происхождения скифской культуры // Археологический сборник государственного Эрмитажа, 1988, вып. 29. с. 29-47.
21. Кононов А. Н. «Родословная Туркмен». Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского. (Исследования, тексты, пер.) М–Л., 1958, с. 55-56.
22. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.4. Санкт-Петербург, 1911.
23. Рашид ад-Дин. Огуз-наме. Баку, 1987.
24. Скорый С. А. Скифы в днепровской правобережной лесостепи. Киев, 2003.

25. Черников С. С. Загадка Золотого кургана. Где и когда зародилось «скифское искусство». Москва, 1965.
26. Шер Я. А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. Москва, 1980. с. 243-249.

Z.H.Həsənov

“ÇAR SKIFLƏRININ” MƏNŞƏYI VƏ KÖÇÜ ILƏ BAĞLI HERODOTUN VERSIYASININ RƏŞID ƏD-DININ “OĞUZNAMƏSI”NDƏ IDENTIFIKASIYASI: VƏ ONLARIN ERKƏN SKIFLƏRIN ARXEOLOJI ABIDƏLƏRI ILƏ TUTUŞDURULMASI

XÜLASƏ

Maqalədə Herodotun “Tarix”indəki çar skiflərinin və Rəşid əd-Dinin “Oğuz-namə”sindəki qədim oğuzların köçü ilə bağlı sujetlərdə oxşarlıqlar müəyyən edilir. Oxşarlıqlar bunlardır: 1) hər iki xalqın doğma torpaqları; 2) köçün dəqiq marşrutu; 3) Yolboyu onların rast gəldikləri xalqlar və hakimlər, habelə bu görüşlərin detalları; 4) onların dayandıqları yerlər; 5) bu hadisələrin baş verdiyi dövr (e.ə. VII əsr); 6) iki xalqın mifləri. Məqalədə daha sonra Herodotun və Rəşid əd-Dinin məlumatlarını təsdiq edən arheoloji dəlillər gətirilir: Böyuk Qumorovo kurqanı, 5-ci Çilikta kurqanı, Ukrayna, Şimali və Cənubi Qafqazda olan skif kurqanları. Yaxın Şərqdə – Karkamış, Ziviyə, Norşuntəpə. Rəşid əd-Din qədim Oğuzların öz silahlarını yenilədikləri ilə bağlı yazdıqları erkən skiflərin qəbirlərində öz təsdiqini tapır. Herodotun “Tarix”ində skiflər *Skuthai* (skuz/kuz) adlanirlar. Sami mənbələri onları *aşquz, işkuz* adlandırırlar.

Z.H.Hasanov

IDENTIFICATION OF THE VERSION OF ORIGIN AND MIGRATION OF THE ROYAL SCYTHIANS OF HERODOTUS WITH THE “OGHUZNAME” OF RASHID AL-DIN: AND THEIR COMPARISON WITH ARCHAEOLOGY OF EARLY SCYTHIANS

SUMMARY

In this paper the migration of the Royal Scythians described in the “History” of Herodotus and the migration of ancient Oghuz described in the “Oghuzname” of Rashid al-Din are identified. In particular identified: 1) the native land of both peoples; 2) the exact route of their migration; 3) people and the rulers, whom they met along the way, as well as some details of these meetings; 4) the exact location of their stops; 5) the period of events (VII century BC); 6) myths of the two peoples. Archaeological evidence also brought forward to support the information of Herodotus, and Rashid al-Din. In particular such burials, as the Big Gumarovo mound, V Chilikta mound, Scythian burial mounds of Ukraine, as well as Northern and Southern Caucasus. Then, in the Middle East – Carchemish, Ziwiye and Norshuntepe. Change of armaments of ancient Oghuzs described by Rashid al-Din is confirmed by the burials of early Scythians. In the “History” of Herodotus the Scythians are called Skuthai (skuz/kuz). Semitic sources call the Scythians – ash-guz, ish-kuz.

Açar sözlər: Azərbaycan, oğuzlar, səlcuklar, skiflər, şimal
Ключевые слова: Азербайджан, огузы, сельджуки, скифы, север
Key words: Azerbaijan, oquz, selsuks, Scythians, the north

Məqalə t.ü.f.d. F.K.Əliyevanın və t.ü.f.d. Ə.Ələkbərovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

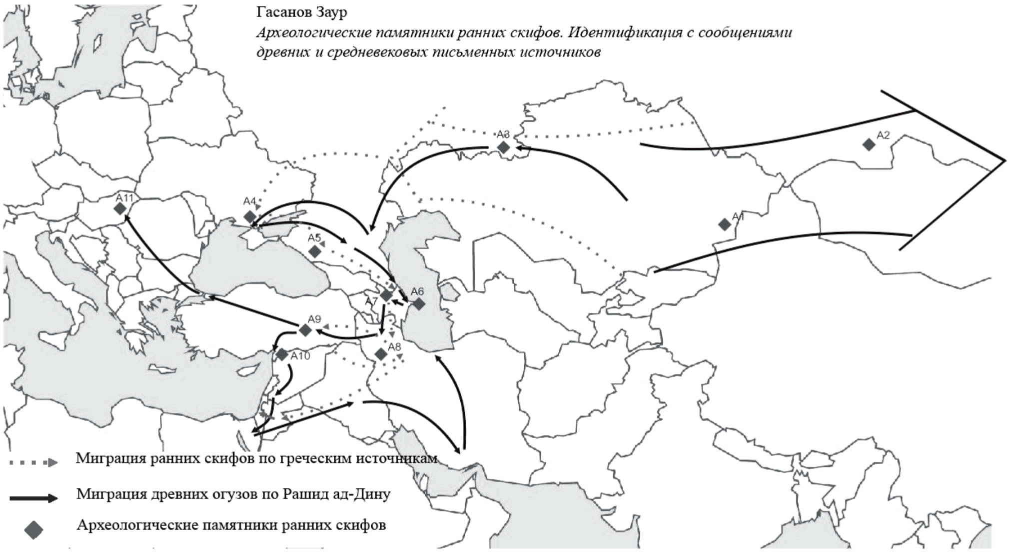

TİFLİS ƏMİRLİYİNDƏ İDARƏETMƏ SİSTEMİ

Rəşad MUSTAFA*
reshadmustafa@gmail.com

Məlum olduğu kimi Tiflis əmirliyi ərəb yürüşlərinin ilk dönəmində Cənubi Qafqaz vilayətinin idarəçiliyinə tabe edilmişdi [5, 18]. Güman ki, bu dövrlərdə məhz Tiflisdə Cənubi Qafqazdakı ərəb canişininin əmiri oturur, buradakı ərəb qarnizonuna və şəhərin müdafiəsinə rəhbərlik edirdi. *Əmir* sözünün meydana gəlməsi də yəqin ki, buna görə olub. Tiflisdəki əmirlərin vəzifəyə təyin edilməsi və ya vəzifədən azad edilməsi ilk dövrlərdə güman ki, Cənubi Qafqazdakı canişinin əmrində idi. İlk dövrdə ərəb ordusunun şimal-qərbə doğru yürüş edən ordusunun mərkəzi gücü Tiflisdə olduğu üçün buradakı ərəb əmirlər vaxt keçdikcə əhəmiyyət qazanmağa başlayırlar. Bu əmirlər həm baş komandan, həm idarəçilik aparatının rəhbəri, həm də ədalət məhkəməsinin başçısı idi [6, 115; 8, 34]. Tiflisdəki əmirlər eyni zamanda Msxetadakı gürcü erimstavarlarına nəzarət edir, onlardan cizyə vergisini alır, lazım olanda onlardan gürcü əsgərlər tələb edirdi. Əmirin özünün dövləti idarə etdiyi və iqamətgah kimi istifadə etdiyi sarayı var idi. Saray bu günkü Tiflisdə Botanika bağına çıxan yolun üzərində yerləşirdi [8, 34]. Çox təəssüf ki, bu irsin öyrənilməsinə müasir Gürcüstanın apardığı dini və milli siyasəti imkan vermir və ərazidə arxeoloji qazıntılar aparılmır.

Tiflis əmirinin tabeçiliyində həm də Rustavi, Dumanis, Hunan kimi əhəmiyyətli şəhərlərdə oturan, VIII-IX əsrdə demək olar ki, bütün müasir Gürcüstanın şərq və cənub ərazilərini əhatə edən və buradakı qoşunlara rəhbərlik edən əmirlər də var idi. Bundan əlavə əmirin sarayında idarəçilik aparatını təmsil edən məmurlar da var idi.

Azərbaycandakı, eyni zamanda Tiflisdəki şəhər idarəsinin ən vacib və geniş yayılmış vəzifələrdən biri də *şihnə* olmuşdur. Şihnə əmirin, sultanın və ya başqa işğalçı hökmdarın təyin etdiyi və şəhərdə onun maraqlarını qoruyan hərbi dəstəsi olan nümayəndə olub. Ziya Bünyadov şihnəni şəhər qarnizonunun rəisi, polis və cəza dəstələrinin rəhbəri kimi xarakterizə edib. Gürcü çarı IV Davidin də işğaldan öncə Tiflisə 10 min dinar vergi qoymaqla yanaşı şəhərə 10 nəfər süvari ilə birlikdə gürcü şihnə təyin etdiyi məlumdur. Bu vəzifənin meydana gəlməsi Səlcuqlularla əlaqəlidir [1, 169]. Siyasətnamədə şihnə vəzifəsinə layiq olan adam imtina edərsə onu bu vəzifəyə zorla qoymaq haqqında qeyd də var [3, 60].

Tiflisdə təhlükəsizlikdən məsul olan *şurta* adlanan və müasir polislərin funksiyasını daşıyan bir qrup var idi. Onlar nəinki şəhərdə, eyni zamanda bütün

---

Rəşad Əziz oğlu Mustafa – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktarantı

əmirlikdə bu vəzifəni həyata keçirməyə çalışırdılar. Onlara Sahib əş-Şurat ya da şihnə rəhbərlik edirdi və bu da əmir tərəfindən təyin edilirdi [8, 34].

Muhtəsib adlanan başqa bir məmur məişət və dini adət ənənələrin yerinə yetirilməsinə, bazarlarda qayda-qanuna, şəhər yollarının düzəldilməsinə, vergilərin vaxtlı-vaxtında ödənməsinə nəzarət edirdi [8, 34]. Bu vəzifə İslam dininin mövcudluğundan qaynaqlanırdı və İslam xilafətinə daxil olan hər yerdə, eyni zamanda Azərbaycanda da rast gəlinirdi. Onlar "əmri bi-l maaruf və nəhy min əl-munkər" [yaxşılığı əmr etmək, pisliklərdən çəkindirmək] devizini əsas tutaraq fəaliyyət göstərirdilər [10, 82]. İslam dinini yaxşı bilməli olan muhtəsiblər əsasən fəqihlər – İslam hüququnun biliciləri arasından seçilirdi.

O zamanlar Tiflis əhəmiyyətli ticarət mərkəzi olduğundan və mühüm ticarət yollarının üzərində yerləşdiyinə görə gömrük vergisinin alınması üçün *müşrib* adlanan xüsusi məmur da var idi. *Amid* adlanan başqa məmur əmir sarayının yazışmalarına, dəftərxana işinə rəhbərlik edirdi [8, 34]. Bəzi şəhərlərdə, məsələn, Bağdadda amidin bəzən şihnə ilə birlikdə şəhər idarəsində iştirak etdiyi də görülür [1, 29]. Məhkəmələrə isə İslam şəriətinə yaxından bələd olan və məhkəmələri elə bu şəriətə əsasən təşkil edən *qazılar* rəhbərlik edirdi. Onlar hüququn və İslamın qoruyucuları hesab olunurdular. Şəhərdə əhəmiyyətli məsələlərin həll olunmasında *cami xətiblərinin* də müəyyən rolu və nüfuzu var idi. Belə ki, 1122-ci ildə IV Davidin Tiflisi işğal edərkən burada qətllər törətməməsi üçün məhz xətib və qazi onun yanına xahişə getmişdilər. Nizamülmülkün "Siyasətnamə" – sində qazi, xətib, muhtəsib vəzifələrinə yüksək dəyər verilmiş, onların arasından yalnız vəzifəyə layiq olanların seçilməsi qeyd edilmiş, onlara yüksək maaş verilməsi təşviq edilmişdir. Çünki, müsəlmanların canı, malı onlardan asılı idi [3, 56] Tiflis qazilərinin arasında Əlaəddin Ömər Tiflisi, Əbul Qasim Mahmud ibn Yusif Tiflisi, Huseyn ibn Muhəmməd Tiflisi, Ömər ibn Bəndar Tiflisi kimi məşhurlarının adı günümüzə qədər gəlib çatmışdır [2, s. 313, s. 314, s. 318, s. 320]

Tiflis şəhərinin əhalisinin isə əmir yanında şəhər idarəçiliyində əhəmiyyətli rolu olan, vasitəçilik funksiyası daşıyan xüsusi nümayəndələri var idi. Bu nümayəndələr rəis adlanırdı [8, 34-35; 11, s.339, s.353; 7, 144-154]. Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə rəis təkcə əmirlə əhali arasında vasitəçilik rolunu oynayan şəxsə deyil, eyni zamanda tacir və sənətkar birliklərinin rəhbərlərinə də deyilirdi. Rəislər şəhər idarəçiliyində çox əhəmiyyətli mövqeyə sahib idilər və bəzən bu postu irsi olaraq ələ keçirirdilər. Məsələn, Dərbənd əmirlərindən Əli bin Həsən haqqında məlumat verilərkən onun bu postu əcdadlarından aldığı, hökmdar cəsarəti və sultan əzəməti daşıdığı bildirilmişdir. Hökmdar və əmirlərin ondan qorxduğu, danışıqlarında əmin, döyüşlərdə qalib olduğu bildirilir. O öldükdən sonra şəhərdə rəislərin vəziyyəti pisləşmişdi. Bu hissədən məlum olur ki,

Dərbənddə bir rəis deyil, bir neçə rəis var idi və onlar şəhərin birbaşa rəhbəri deyildilər [10, 104].

Rəisin idarəçilikdə çox əhəmiyyətli rolu olduğunu Beyləqanın nümunəsində də görə bilərik. Belə ki, "Məcmuətu qısas" əsərində Məsud ibni Namdar Beyləqanda şəhərlilərin üsyan qaldırdığı vaxt o dövrdə mustovfi vəzifəsini daşıyan Məsudun şəhəri tərk etmə istəyinə rəis qarşı çıxmış, ona və ailəsinin təhlükəsizliyinə tam zəmanət vermişdir. Deməli, bu rəislər həm əhali, həm də məmurlar arasında çox əhəmiyyətli mövqeyə sahib imişlər [10, 110]. Gürcü mənbələrində "Tbilelni berni" adlandırılan Tiflis rəisləri isə daha da təsirli idarə etməyə sahib olaraq, ən çətin anlarda əmirlərin irsi hakimiyyətini öz əllərinə ala bilirdilər.

Bundan əlavə şəhərdə xüsusi ağsaqqallar şurası adlanan şəhərin öndə gələnlərinin təşkil etdiyi bir şəhər məclisi də fəaliyyət göstərirdi. Bu məclisi yəqin ki, əhalinin, tacirlər və sənətkarların rəislərindən əlavə şəhərin ən əhəmiyyətli din və elm adamları təşkil edirdi. Burada əlbəttə ki, ən əhəmiyyətli yeri rəislər tuturdu. Şəhər məclisi ən çətin anlarda qərarlar qəbul edir, əmirə idarəçilikdə yardım edirdi. Hətta, əmirliyin tarixində elə vaxtlar olmuşdu ki, sülalə daxili toqquşmalar zamanı ağsaqqallar məclisi şəhər idarəçiliyini tamamilə öz əlinə keçirmiş, şəhərin bu kimi ədavətlərdən ziyan çəkməsini qoymamışdır. Bundan əlavə ağsaqqallar şurası şəhərin taleyüklü məsələlərinin həllində əsas qərar verən orqan olmuş, lazım gəldikdə başqa hakimlərin himayəsinə girmiş və bu hakimləri şəraitə görə özləri seçmişdilər. Tarixçi əl-Fariqi yazılarında qeyd edir ki, Cəfərilərdən sonra Tiflisi xalq özü idarə edirdi. Tiflislilər öz aralarından hər ay bir nəfəri idarə etmək üçün seçirdilər. Burada əlbəttə ki, kor-koranə, püşkə bənzər seçimdən, intizamsızlıqdan söhbət gedə bilməz. Güman ki, idarəçi ya şəhər ağsaqqallarından – rəislərdən biri, ya da onların etimad etdiyi bir şəxs olurdu [9, 96].

Gürcü tarixçisi Şota Mesxia şəhər məclisi idarə formasını Avropadakı kommunalara bənzətmişdir [9, 96]. Bu idarə forması qətiyyən Avropa şəhər məclislərinə bənzəmir, əksinə daxilindən hər ay bir nümayəndə seçilməsi onun rəis institutuna daha çox bənzədiyini göstərir. Eyni zamanda buna bənzər idarəçilik orqanı Azərbaycanda və Şərqdə bir çox yerdə var idi. Məsələn 1049-cu ildə Şəddadi hökmdarı Əbul Həsən Əli II Ləşkəri Gəncədə vəfat edərkən hakimiyyəti hacib Əbu Mənsur əlinə keçirmək istəyirdi. Əbu Mənsurun qalaları düşmənə təslim etdiyini görən şəhər rəislərindən Heysəm ibn Meymun əl-Bəis, ipək taciri Yusif və şəhərin digər öndə gələnləri şəhəri qorumaqdan ötrü ona qarşı çıxır və mübarizə aparırlar [4, 208-209]. Yəni, eynilə Tiflisdəki kimi irsi hakimiyyətlə idarə edilməsinə baxmayaraq, Gəncədə də şəhər məclisi və rəis institutu həll edici rola malik idi. Buna görə də nə Tiflisi, nə də məclis və rəis olan digər şərq şəhərlərini Avropa kommunalarına bənzətmək doğru deyildir.

Beləliklə, məlum olur ki, bu dövrdə Tiflis yalnız xarici görünüşünə görə deyil, həm də şəhər idarəsi sistemi ilə də tipik şərq şəhəri olmaqla Arran-Azərbaycan şəhərlərindən biri idi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov Z. M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı: Elm, 1984 – 268 s.
2. Nəsirov E. Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər. Bakı: Nurlar nəşriyyatı, 2011. – 415 s.
3. Nizamülmülk. Siyasətnamə, - Bakı: “Elm”, 1989. – 212 s.
4. Şərifli M. X. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri, Bakı: Elm nəşriyyatı, 1978. – 344 s.
5. Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974 – 223 s.
6. Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19.Yüzyıla kadar) – Nikoloz Berdzenişvili, Simon Canaşia [İvane Cavahişvili]. İstanbul: Sorun yayınları, 2.Baskı, 2000. – 304 s.
7. Лордкипанидзе М. Д. История Грузии XI – нач. XIII вв. Тбилиси: Издательство «Мецниереба», 1974 – 212 с
8. Лордкипанидзе М. Д. Тбилиси (IV- начало XII в.). Тбилиси: Общество «Цодна», Тип. «Самшобло», 1991 – 112 с.
9. Месхиа Ш. А. Дидгорская битва. Тбилиси: Издательство «Мецниереба», 1974 – 124 с.
10. Мирзоева Э. Г. Городское управление Азербайджана (XI-XIII века). Баку, 2002 – 155 стр.
11. Очерки истории Грузии (в 8-и т.). Т.II. Грузия в IV-X веках / [Ред.: М. Лордкипанидзе, Д. Мусхелишвили]. Тб., Издательство «Мецниереба»: 1988 – 580с.

R.A.Mustafa

GOVERNMENT SYSTEM OF TİFLİS EMİRATE

SUMMARY

At the first period of Arab invasions region of Tiflis was the under the supervision of the management of the South Caucasus. Region of Tiflis was ruled by emir, he was leading to muslim army and to protection of the city and the province. But after the weakening of the Caliphate, emirs of Tiflis were more powerful and they became non-dependent governors. Shihna was the head of the city garrison. Shurtah was controlling the security as a nowadays police. Muhtasib was chosen from persons which know Islamic religion well. He was controlling religious order in bazaar and in every part of life, he was controlling to repairing of city roads and the payment of taxes. Mushrib was collector of the customs tax. Amid was leading to office works, chancellery at the emirs palace. Qadhi was the head of the court. Khatib had a special influence. Rais was a mediator between emirs and inhabitants, also he was leader of merchants or craftsmen communities. It is clear that, in this time Tiflis was a typical eastern city and must be learnt as Arran-Azerbaijanian city.

Р.А.Мустафа

СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ В ТИФЛИССКОМ ЭМИРАТЕ

РЕЗЮМЕ

В период арабского господства Тифлис управлялся эмиром, который обладал высшей военной и гражданской властью. В период ослабления Халифата, эмиры Тифлиса приобрели некоторую самостоятельность. В системе аппарата управления Тифлисским эмиратством Шихна был начальником городского гарнизона, а Шурта осуществлял полицейскую власть, отвечая за правопорядок. Мухтасиб считался знатаком исламской религии. Он следил за соблюдением норм шариата, отвечал за ремонт городских дорог и уплату налогов. Мушриб был сборщиком таможенных пошлин. Амид руководил канцелярией во дворце эмира. Кадий был главным судьей. Раис выполнял функции посредника между эмиром и жителями города, а также был главой объединения купцов или ремесленников. Таким образом в исследуемый период Тифлис представлял собой типичный мусульманский город Аррана-Северного Азербайджана.

Açar sözlər: Tiflis, əmir, şihnə, şurta, muhtəsib, qazı, rəis
Key words: Tiflis, emir, shihna, shurtah, muhtasib, qadhi, rais
Ключевые слова: Тифлис, эмир, шихна, шурта, мухтасиб, кадий, раис

Məqalə t.ü.f.d. F.Əliyevanın və t.ü.f.d. Ə.Ələkbərovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ АЛБАНИЯ В ИССЛЕДОВАНИЯХ АГАФАНГЕЛА КРЫМСКОГО

Оксана ВАСИЛЮК

В наше время, когда братские республики некогда единой страны стали суверенными государствами, их народы не утратили интерес к истории, литературе, языку друг друга. Как пишет в своей статье «Вклад украинских ученых в изучение азербайджанской культуры» Ю.Н. Кочубей: «знакомство предков азербайджанцев с предками украинцев произошло в раннем Средневековье» [14, с.39]. Значительный интерес к этой теме прослеживается еще с исследований известного украинского востоковеда, академика Агафангела Ефимовича Крымского (1871–1942), научные труды которого в течение многих лет так или иначе касались Азербайджана, потому что эта территория долгое время была плавильным котлом, в котором различные народы создавали самобытное государство, были не похожи на соседей, и в то же время многое взяли от них.

Период первой половины 30-х гг. был очень непростым в жизни известного ученого. Его – непременного секретаря Всеукраинской академии наук (ВУАН), руководителя её Первого отдела и многих научных учреждений, постепенно начали увольнять почти со всех должностей, отстранять от работы, лишать привычной среды. Арестовали многих его коллег и близких. Агафангел Ефимович переехал в родной город Звенигородку Черкасской области, где наконец получил возможность плодотворно работать, завершая научные труды. Как пишет Крымский в своей автобиографии: «Удалившись от всякой административной деятельности и отдохнув, я смог отдаться, в меру своих старческих сил и своей полуслепоты одной только научной работе» [1, с.8]. Хотя не все было так однозначно. В письме академику Игнатию Крачковскому 3 января 1935 г. он сообщает: «...прибавилось особое нелюдимое настроение, вызванное, по-видимому в особенности систематически полуголодным или вовсе голодным состоянием» [22, с.212] В Звенигородке у Крымского были дубликаты большей части его библиотеки, поэтому он не испытывал недостатка в литературе для работы. Это отмечаешь, когда читаешь его статьи «Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании) [Кабала]» и «Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки», которые были напечатаны соответственно в юбилейных сборниках С.Ф. Ольденбурга (1934) и Н.Я. Марра (1938).

Эти две статьи единственные, которые удалось тогда опубликовать из

большого труда «История кавказского Азербайджана, начиная эпохой клинописных времен и кончая эпохой иранских шахов Сефевидов». К сожалению, нам неизвестно, закончил ли он над ней работать (хотя в одной из автобиографий отмечает, что рукопись дописана), потому что сохранились лишь отдельные фрагменты, хранящиеся в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского (ИР НБУВ). Вероятно, машинопись «История кавказского Азербайджана» это часть этого же труда, только на украинском языке (в то время Крымский часто писал свои работы на двух языках, в надежде опубликовать их хотя бы где-нибудь). А начало статьи о Кабале почему-то находим в деле «Азербайджанская литература». Поэтому можно надеяться, что если работа была завершена, она будет найдена, исследована, обнародована. А пока мы попробуем подробно разобрать две существующие публикации, а затем рукописи.

Так «Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании) [Кабала]» начинаются географическим описанием. Крымский пишет: «Если мы с Северного Кавказа, через Дербентский проход (по старинному Чорский, или Каспийские ворота) перевалим в Прикаспийское Закавказье, то мы попадаем в тот богатый природными дарами край, который раскинулся в нижнем бассейне г. Куры по обоим ее берегам и разделяется рекою на две половины: левобережную и правобережную... Этот закавказский край, лежащий между Грузией и Каспием, левобережье – с границами до бурных морских волн, правобережье – до русла р. Аракс... назывался в греко-римские времена Албания» [15, с.289-291]. Агафангел Ефимович перечисляет с краткой характеристикой важнейшие города Албании – Кабалу, Шеки (Нуху), Шемаху, Ширван, Кубу, Дербент, Баку, Партаву (Барду), Гянджу, Шушу, Пайтакаран (Бейлекан). И добавляет «Проследить хотя бы в самых общих чертах или вехах историю названного десятка городов – это значит вкратце дать все существенное из общей истории обоих берегов Албании, или, по-нынешнему, кавказского Азербайджана».

Далее он пишет, что будучи ограничен объемом юбилейной статьи, остановится только на истории Кабалы и Шеки, откуда началась древнейшая история Албании, поскольку считает, что исследованию Кабалы не было уделено должного внимания историками. И даже в знаменитой «Enzyklopädie des Islām» отсутствует статья про Кабалу. Попутно отметим, что статья в сборнике в честь академика Ольденбурга ограничивается только исследованием Кабалы, а описание города Шеки было напечатано уже в бо-

лее позднем сборнике в честь известного кавказоведа академика Н. Марра. Вероятно, объем первого издания не позволил опубликовать весь материал, потому что в нем представлены статьи 48 авторов. О том, что материал о городах Кабала и Шеки был одним целым указывает не только значительное количество ссылок на первую публикацию во второй, но и то, что первая статья оставляет впечатление незавершенной, а общий вывод сделан уже в конце второй.

Свое исследование Агафангел Ефимович продолжает описанием приблизительного месторасположения Кабалы, поскольку где она точно находилась в то время известно не было. Он анализирует античные источники, в которых упоминается название «Cabalaca». Это, прежде всего, труды историков описывающих поход Помпея 66-65 гг до н.э. – Грека Феофана Митиленского и римлянина Варрона (о первом упоминает Страбон в своей «Географии»). Но впервые «Cabalaca» встречается уже у Плиния, который ссылается на Варрона. Плиний пишет, что Кабала – это важнейший город Албании. Птолемей (опираясь на более раннего Марина Тирского) упоминает столичный город Хабала (Qabala). То есть, отмечает Крымский, в I в. Кабала была крупным столичным городом для династии албанских аршакидов. Смена аршакидов сасанидами на престоле не привела к смене статуса Кабалы, наоборот – увеличились ее владения. а в IV в. при шахе Урнайре здесь была создана кафедра епископа, потому что население было христианским. И только в V в., при персидском шахе Фирузе, Кабала перестала быть столицей, не утратив при этом значение важного оборонного города. Здесь поселились восточные хазары – сабиры, которые считались храбрыми воинами и защищали этот регион от нападений византийцев, аваров и других захватчиков.

Крымский пишет, что хотя документальных подтверждений этому нет, окрестности Кабалы были местом сосредоточения шахской албанской Хазарии. В доказательство он приводит такой аргумент – когда в 625-628 гг. произошло нашествие на Албанию прикавказских хазар, действовавших в поддержку византийского императора Гераклия против шаха Хосрова II Первиза, прикавказские хазары остановились именно в Кабале, где уже были поселения их земляков-сабиров. На время завоевания этих земель арабами город уже был известен под двойным названием «Кабала-Хазары». Агафангел Ефимович считает, что при этих хазарах, союзниках Византии, христианство в Кабале оторвалось от догматов албано-армянских и стало православно-византийским. Далее Крымский пишет, что в 737 г. Кабала была завоевана арабами и отнесена ими к армянскому наместничеству, из-за

чего потеряла свое административное значение. Он прослеживает историю города в последующие века, в которые Кабала осталась богатой и цветущей, несмотря на периодические нападения сельджуков, грузин, царя Давида II, полчищ Чингисхана.

Трагическим для Кабалы стал конец XIV в., когда на эти земли пришли войска Тимура. После этого нашествия Кабала уже не смогла подняться и сейчас, как отмечает Крымский, «трудно определить в точности даже самое место где некогда стояла славная старейшая первопрестольная столица Албании» [15, с.286-303]. Далее Агафангел Ефимович делает подробный анализ версий о местонахождении Кабалы. Он критически относится к предположениям Г. Лестренджа, Е. Такайшвили, Н. Караулова, а также Б. Дорна. Хотя в чем-то согласен с высказываниями последнего в книге «Каспий», несмотря на те источники, которыми пользовался Б. Дорн. Кстати, в наши дни его местонахождение известно, поскольку археологи нашли развалины города в Габалинском районе Азербайджана.

«Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки» также начинаются географическим описанием. Крымский указывает, что город Шеки граничит на востоке с землями Кабалы, а на западе – с Кахетией, и сейчас называется Нуха (с 1968 г. – вновь Шеки). Вероятно, история поселения началась с древнего албанского святилища Луны. Страбон отмечает, что это было довольно многолюдное поселение, в котором правителем был жрец. И хотя Страбон название города не указывает, с большой долей уверенности можно предположить, что это и был Шеки.

Уже в IV в., когда при династии албанских аркашидов в этой местности распространилось христианство, в Шеки тоже была основана епископская кафедра. После перехода управления к шахам-сасанидам, которые много внимания уделяли укреплению поселений левобережной Албании, город также значительно усилил свою обороноспособность. Для защиты от вторжения хазар Хосров II Ануширван даже укрепил соседний проход в горах, создав так называемые «Шекинские ворота». Но город все же пострадали от хазар в конце 620-х гг. В VIII в. сюда пришли арабские халифы, но население оставалось христианским.

Крымский отмечает, что новый этап начался в истории города в начале IX в., Когда все мужчины династии местных правителей михридов (потомков Джеваншира) были убиты соседним правителем Сахлем (Филиппом) и его сыном Адером-Несре. Последние поддержали главу повстанцев Бабека в борьбе против халифата, но потом коварно предали его. Хотя это не

уберегло их от плена на долгие годы. Таким образом существование албанского царства прекратилось на три десятилетия. Только внук Сахля Григор Хаммам вновь восстановил его в 885 г., присоединив даже соседнюю Санарию. При потомках Григора Хаммама аран-шахство несколько раз распадается и вновь объединяется. Здесь находят убежище лишенные арабами престола правители Ширвана, Хосрана и Лирана. Крымский делает предположение, что это позволило им сохраниться, и когда в XI в. появилась возможность освободиться от арабов, на престоле возобновилась старая персидская династия (хотя современные исследователи это не подтверждают).

Когда империя сельджуков покорила Закавказья, положение Шеки, как и Кабалы почти не изменилось, они просто платили дань, не меняя форму управления. В XII в. соседняя Грузия отобрала Шеки и Кабалу у сельджуков. Потом был короткий период власти над городами харезм-шаха. И началось двухсотлетнее господство монголов. Поскольку правитель Шеки почти не сопротивлялся войскам Тимура, город не испытал таких разрушений как соседняя Кабала. Далее Крымский отмечает, что «задача... нашей статьи состояла в посильном установлении фактов лишь того периода в истории Шеки, который даже с чисто внешней стороны часто является совсем темным» [16, с.384]. И добавляет, что о дальнейшей судьбе Шеки написать статью уже не так трудно, учитывая значительное количество документального фактического материала.

Вообще поражает количество источников, которыми пользовался Агафангел Ефимович. Ценные сведения он получил из «Географий», «Историй», «Биографий» Страбона, Птолемея, Истахрия, ибн Хаукаля, Якута, Плиния, Плутарха, Хамдаллаха Мостофия Казвинского, Моисея Каганкатваци, Моисея Хоренского, Табария, Лжебальхия Мокаддасия, Прокопия, Балазория, Масудия, ибн-аль-Факиха Хамаданского, Фавста Византийского, Феофана Византийского, Гефонда, ибн Арабшаха, Якубия, ибн Хордадбаха, Киракоса Гандзакеци, Товма Арцруни, Низама ад-Дина Шами, а также летописи «Картлис Цховреба» [15, с.280-305; 16,с.364-384]. Невольно напрашивается вывод, что только ученый масштаба Крымского, его эрудиции и знаний мог оперировать таким массивом информации и выделить из него главное.

По рукописям, хранящимся в ИР НБУВ, мы можем проследить «творческую кухню» ученого. Из его черновиков ясно видно, сколько раз он перечитывал, дополнял и правил уже написанное (поскольку пользовался разными чернилами). Уточнял даты, имена, события, сравнивал сведения разных

источников. Есть несколько довольно завершенных фрагментов, вероятно подготовленных для перепечатывания машинисткой, в которых исследуется история и других городов, хотя часто в них нет начала и конца. Но из этих данных можно более или менее четко вычленить сведения и описания еще нескольких городов, в частности Ширвана, Барды, Гянджи, Баку. Они очень интересны для нас, потому что имеют много ссылок на источники.

Так, Крымский пишет, что религия в Ширване в X в., хотя сами ширваншахи были мусульманами, оставалась в значительной мере еще христианская, а мусульмане составляли значительное меньшинство населения. И приводит свидетельство арабского источника, что когда русы в 944 г. Захватили арранскую Барду, то успокаивали местных жителей словами: «нет у нас с вами разногласия в вере». Вместе с давней верой легче сохранялся и давний местный язык «арранский», как говорит об этом например ибн-Хаукаль (ок. 976 г.). Кстати, в своей небольшой рукописной заметке «Албанский язык» Агафангел Ефимович отмечает, что в одной армянской рукописи 1535 г. приведена 21 буква албанского алфавита, и добавляет «точно ли? Кто может сказать! Они своими очертаниями сильно напоминают армянское и грузинское письмо,.. – вещь естественная, если автор всех трех алфавитов был один и тот же св. Маштоц» [5, с.1]. Вспоминает статью Карамянца, где поданы и факсимиле этих букв, и данные об истории всех трех алфавитов. А в описании Ширвана далее пишет, что деловым письменным языком правителей был уже общий для всех мусульман – арабский. Литература, писавшаяся на арабском, достигшая в то время своего расцвета, тоже не могла не оказать здесь своего культурного исламского влияния. В соседних персидских странах уже процветала чисто мусульманская новоперсидская литература, и странно было бы, если бы она уже и тогда не пришла и в Ширван.

Вторая половина XI в. для всей Передней Азии была временем великой империи тюрков-сельджуков. Закавказье тоже подчинилось им. Вначале Арран и Гянджа оставались под властью шедуадидов, а Ширван – ширваншахов. Но султан Меликшах (1072–1092), захватив Гянджу (1088), отдал её в управление своему сыну Мохаммеду и, таким образом, присоединил Арран к сельджукской империи, в то же время Ширван сохранял ещё некоторую самостоятельность. Ширваншахи даже продолжали носить старонациональные персидские имена, заимствованные из «Шах-наме» – Фериборз, Менучехр, Аферидун, Эхситан и др [6, с.3].

В XII в., хотя Ширван со своей столицей Шемахой не переставал считаться вассальной землей сельджуков, фактическим сюзереном была Грузия.

Царь Давид II Строитель даже выдал свою дочь Тамару замуж за будущего ширваншаха Манучехра II. В какой-то период грузинские цари также называли себя ширваншахами. Манучехр же носил почетный титул «хакан». Поэтому его придворный поэт называл себя Хаканий (1106–1199). Двор был центром художественной литературы и при преемнике Ахситане I (ок. 1149–1194). Кроме Хакания в Ширване жил известный «стихотворец-астролог» Фелек. А великий гянджинец Низами (1141–1203) посвятил Ахситану свою бессмертную поэму «Лейла и Меджнун» (1188). Творчество же Хакания является для нас ценным историческим материалом, потому что в его одах содержатся упоминания о тех или иных политических событиях, например, вторжении хазар в 1170 г. со стороны Дербента и т.д. [6, с.13-115]

Если отношения с иракскими сельджуками были довольно дружеские, то с их преемниками – азербайджанскими атабеками, они ухудшились, последние даже захватили Шемаху. Тогда Ахситан I начал развивать Баку как новую столицу. Вообще Баку, с его нефтяными ключами, упоминается еще в ранних арабских источниках IX–X вв. А что Ахситан строил больше роскошные шахские палаты или заботился об обороноспособности города, нам неизвестно, отмечает Крымский, но с тех пор еще сохранилась «Кыз Каласы» («Девичья башня») [7, с.18-19]. Когда атабек Кызыл-Арслан погиб, Шемаху вернули ширваншахам. В последующие годы в городах велись крупные стройки, в частности мечетей, шахских палат в бакинском кремле. Ни войска Чингисхана, ни Тохтамыша, ни Тимура не смогли разрушить это государство, хотя и покоряли его. Путешественники XV в. Амвросий Кантарини и Афанасий Никитин описывали Ширван как очень богатый край. Это было время относительного покоя и торгово-экономического расцвета. И только войска властителей новой Персии заняли Ширван в 1538 г. и пресекли ширванскую династию. Он стал персидской провинцией под управлением наместников [6, с.21-34].

Крымский пишет, что еще из одного большого города – Барды, через Шемаху шел торговый путь в каспийский Дербент. Был еще и путь из Барды к Черному морю через Армению в малоазийский Трапезунт [6, с.37]. Агафангел Ефимович описывает набеги русов на город. Первый грабительский поход норманнов-русов на эти края состоялся еще в IX в. (после 880 г.). Следующий (из известных) в 912–914 гг, но он был не очень удачный, потому хотя Барду захватили и ограбили, но на обратном пути сначала хазары забрали половину добычи, а затем мордвины и волжские булгары её остатки. В 943-944 гг пираты-русы вновь появились на лодках на Каспии. Барда тогда в глазах Мокаддасия была «кавказским Багдадом»,

а ибн-Хаукаль называл её «матерью городов арранских». Там процветали шелковое производство, виноградарство, выращивание грецких орехов и каштанов. Она была узловым пунктом многих торговых путей. Город был защищен четырехугольными стенами, с замком-крепостью посередине. Русы вновь разграбили город, и засели в нем на полгода. Против них собрали 30-тысячное войско, но из города выгнать не смогли. И только дизентерия их одолела. Русы сели на лодки и отплыли прочь. Барда была сильно разрушена. К тому же после этого начались внутренние мятежи и роль экономической центра перешла от Барды к находящейся недалеко Гяндже. Вероятно, именно этот поход русов описывал через несколько веков после событий Низами в своей поэме [6, с.102-105].

Довольно значительная по объему машинописная рукопись содержит труд академика А. Крымского «История албанцев или Кавказского Азербайджана». Это 324 страницы, практически уже без правок, вероятно подготовленные для дальнейшей публикации. Вверху на титуле от руки написано: «Копия Б». Работа состоит из 21 раздела без названий, но каждый начинается подзаголовком. Конец не сохранился, ибо последний раздел обрывается [8].

А начинается работа с сообщения, что термин «албанцы» в начальных ахаменидских документах времен VI-V вв. до н.э. отсутствует и описываются политические отношения более близких к Ирану кавказских народов. В ассирийский период об «албанцах» тоже ничего не известно. То есть в VI-V вв. до н.э. нет ни одного документального упоминания о них. Не упоминает о них и Геродот. Хотя, например, о каспиях пишет, что в V в. до н. е. они платили регулярный налог персам и участвовали в военных походах Ксеркса (486–465 гг. н.э.). А. Крымский дает описание воина-каспия по Геродоту. А далее отмечает, что через какое-то столетие после Геродота всплывает имя «албанцы», и первые известия о них. Этот народ жил в глубине Кавказа, далеко на север. «Что делали они в это [время]? Землю обрабатывали, или скот пасли, или на зверей охотились, или рыбу ловили, для нас остается неизвестным. Наверное обязательно имела место торговля», – пишет Агафангел Ефимович [8, л.7].

Александр Македонский в 330-х г. до н.э. начал свой завоевательный поход на персов. Крымский отмечает, что уже в бою 1 октября 331 г. до н.э. под Гавгамелами албанцы воевали рядом с сакасинцами и северными кадусийцами в армии Дария III. Тогдашняя территория Албании (IV в. до н.э.) была на левом берегу Куры, а сакасинцев – на правом. Кадусийцы-гели – соседи на востоке, каспии почти у моря. Описывает скотоводство у

албанцев и торговую роль Албании на международном водном индийско-черноморском пути через Каспийское море и р. Куру. Из произведений греческих историков александровских походов узнаем о племенах войска Дария III Кодомана, среди которых называются кавказские народы – албанцы, сакасинцы, кадусийцы, но без подробностей. Диодор Сицилийской, Квинт Курций тоже дают подробное описание похода Александра, где упоминают албанцев [8 л.7-22а].

Крымский пишет про неизбежною культурную связь Албании с эллинистическим миром периода преемников Александра Македонского. Завоевания Александра Македонского приблизили Албанию к культурному миру. Далее Агафангел Ефимович делает анализ многочисленных антиисторических свидетельств о том, что и сам Александр Македонский посетил Кавказ. Хотя доподлинно известно, что в Албании и Иберии он лично не был. Прокопий Кесарийский ошибается, хотя этот тезис и подхватили поздние грузинские книжники и историки. Стойкая уверенность в сознании местных народов о пребывании Александра на Кавказе свидетельствует, считает Крымский, что Кавказ признал его политическое превосходство над собой [8, л.23-32].

Агафангел Ефимович отмечает, что когда в 225 г. до н.э. Иран при парфянах-аршакидах восстановил свою независимость, римляне также находились в Азии. Большое Понтийское царство Митридата Евпатора (123–63 гг. до н.э.) и не менее большое армянская царство Тиграна Великого (95–56 гг до н.э.) были главными противниками римских претензий на владение всей Азией. Культурно все четыре государства–соперника были одинаково эллинизированны. Преемники Александра «диадохи» не удержали Персию. В Мидии сформировалось самостоятельное персидское владение Антропотена, т.е. Азербайджан. На арену политической борьбы против Рима в 69 г. до н.э. втягиваются и Албания, и Иберия. В этот период, впервые после упоминаний битвы под Гавгамелами, есть упоминания об албанцах как о противниках Лукулла, а затем Помпея. Лукулл в 69 г. до н.э. осадил армянскую столицу Тигранокерт. Царь Тигран привел на помощь в столицу разноплемённые полчища с Мидийских гор и Кавказа, среди них – и иберы, и албанцы, и независимые кочевники с берегов Аракса (удийцы?). Хотя Лукулл разбивает и разгоняет полчища Тиграна, в том числе албанцев, но при этом должен был прекратить войну и передать командование римлянами Помпею (66 г. до н.э.). Спутниками-летописцы его похода в Малую Азию и на Кавказ 66-65 гг до н.э. были Феофан Митиленский, Варрон, Посейдоний. Сведения из их описаний черпали

историки Плутарх, Аппиян, Дион Кассий, географы Страбон, Плиний. Из летописей похода Помпея, мы точно знаем, что было уже сформированное монархическое Албанское царство. Албания встречала Помпея как определенная политическая единица, чего не было триста лет назад, когда она не фигурировала как государство[8, л. 37-62].

Помпей, от которого Митридат Понтийский бежал зимовать в Колхиду-Мингрелию, сам стал на зимовку 66-65 гг до н.э. на правом берегу нижней Куры в удийской части Сакасаны, напротив территории самостоятельного Албанского царства, царь которого Оройз и его брат Косис пообещали пропустить римские войска через свою территорию. Но 17 декабря 66 г. до н.э. албанцы, которым помогали санарийцы, вероломно напали на правый берег и атаковали римлян. Их отбили. Весной Помпей сам перешел реку и пошел через Албанию и Иберию (со столицей Гармозд-цихе) к Колхиде. Но потом повернул назад у берега Черного моря, а затем на восток через дикие Мосхийские горы. Дальнейший маршрут – пройдя через обезвоженную Камбисену (долину р. Йори), перешёл р. Алазань, вступил на священную западную территорию Албанского царства. Там произошло сражение с отрядами царя Оройза. Это была кровавая месть албанцам за прошлогодние сатурналии. Албанское царство вынуждено было, как уже и Иберия, обещать Помпею вассальную зависимость от Римской империи в дальнейшем [8, л. 62-185].

Агафангел Ефимович отмечает, что покорив для Рима Албанию вблизи Каспия (65 г. до н.э.), Помпей тщательно разведал этапы старинного международного индийско-черноморского торгового пути через Аму-Дарью, Каспийское море, р. Куру. Как ни странно, сам добраться до берегов Каспийского моря Помпей не сумел через тяжелые природные условия (влажная низина Куры была очень нездоровая да еще «кучи змей по дороге»). Громкий триумф Помпея был с величественными лозунгами, но скромной действительностью. Албанское царство с уходом Помпея почувствовало себя снова свободным от далекого Рима, потому что было под сильным политическим влиянием близких аршакидских шахов Ирана. Фактически, для албанского царства не было реальных политических изменений от похода Помпея [8, л. 86-93].

Крымский пишет, что после злополучного похода Красса (53 г. до н.э.) против иранского царя Орода, Цезарь тщетно пытался завоевать для Рима Иран и торговый путь в Среднюю Азию через Албанию и каспийское побережье. Наоборот, Ород II с царевичем Пакором в 40–39 гг до н.э. отобрали на время у Рима Малую Азию, Сирию, Палестину и

это дало аршакидскому Ирану выход к Средиземному морю. Но потом Рим снова отобрал Сирию у Ирана (38 г. до н.э.) и разбил иберийского царя Фарнабаса, после чего они вместе ворвались в Албанию и победили войска албанского царя Дзобера. Антоний со 100-тысячным войском хотел разбить Парфию, но сначала повернул в Антропотену (Азербайджан), где потерпел поражение (36 г. до н.э.). Для новой римской империи Августа царства иберийское и албанское были чужды даже титульно, а сведения о них – преимущественно только те, которые были записаны были еще в походе Помпея. Фактически, Албания не подчинялась римлянам, хотя оставалась в их юрисдикции и была в реестре римских владений [8, л. 94-102].

Далее Агафангел Ефимович несколько разделов посвящает анализу «Географии» Страбона, которая суммирует те реальные сведения о Кавказе, в частности об Албании, которые когда-то получила экспедиция Помпея. Страбон сообщает, что кроме скотоводства в Албани были развиты земледелие и виноградарство, охота, изготовление оружия. Торг на р. Куре был больше меновой, чем денежный. В Албании было 26 языков. Здесь жили остатки народа каспия. Преобладал язык утиев (удийцев, лезгиночеченского типа), распространенные и вне албанского царства; утии больше подверглись эллинистическому влиянию (города Айнияна, Анарияка). Видимо албанский язык был сродни удийскому. Крымский описывает объединение 26 народов, некогда самостоятельных, под властью албанского царя. Вспоминает о значительном политическом влиянии старшего жреца и о святилище богини Луны на иберийском границе [8, л.103-136].

Вместе с тем, Агафангел Ефимович упоминает различные моменты из жизни Албании, которые Страбон оминул – это куринско-каспийское рыболовство, нефтяной промысел, металлургия, торговля с другими землями. Описывает два международных торговых пути, проходивших через Албанию – это старинный индийско-черноморский водный путь из Бактрии по р. Аму-Дарье, Каспию, албанской Куре и грузинской Риони (Фасису) в порты Фасис (Поти) и Диоскурия (Сухуми). И путь с далекого индийско-океанского юга на сарматской север, из Вавилонии, через Армению и азербайджанскую Мидию на верблюдах к надкавказьким аланам – сиракам и аорсам. Армянское торговое направление к иберийской Мцхете и Дариалу и далее на север, и второе армяно-мидийское направление через нижнее течение реки Куры надкаспийской территорией Албании. Здесь же дается описание царства сираков и царства аорсов, черты их быта и караванная деятельность их богатого купечества. Сообщает, что г. Танеис воз-

ле устья реки Дон, был как сборный пункт для караванов. И риторически спрашивает: «могла ли Албания, окруженная международным купеческим движением оставаться в стороне от него?» [8, л. 136-228].

Отдельный раздел посвящен городской жизни в Албании, потому что еще один странный пропуск в «Географии» Страбона – отсутствие упоминаний об албанских городах на контрасте с описанием городов в Иберии (Мцхета и др.). Уже известны были Анарияка и Айнияна на удийско-албанской окраине возле Каспия и устья р. Куры и, от Варрона, царская столица внутренней Албании Кабала и большое священное поселения где-то поблизости Шеки. Крымский пишет об установлении полувекового перемирия между Римом и Ираном с 66 г. до н.э. Новая римо-парфянская война началась в конце правления Траяна (98–117 гг.) Из-за мятежей в Армении, Траян на время отстранил аршакидского аран-шаха (115 г.), но сам умер в походе. Уже следующий император Гадриан возвращает status quo. Начался спокойный период кавказо-римских отношений, как об этом пишут историки Арриль и Аппиан. Чувствуется уже лучшая осведомленность греков и римлян об Албании. Крымский анализирует описание Албании у географа Птолемея первой половины II в. и указывает на большой контраст его произведения и Страбона. У Птолемея уже показано значительное развитие городской жизни в Албании, которое он связывает с господством аршакидских аран-шахов.

Далее дается описание положения Албании в эпоху первых римских цезарей при хороших отношениях Рима и Ирана и как следствие этого – утверждение аршакидской династии (от шаха Вологеза I) на албанском престоле в 78 г. В первые пятидесятилетие аршакидского аран-шахства, Албания богатела и это привлекало хищнические притязания сарматов-алан из Предкавказья. Но, вероятно, грабительским посягательствам аран-шахи умели противопоставить неплохую военную преграду, а с частью алан, они, наверняка, сумели договориться. Поэтому в течении II в. находим только два достоверных исторических известия об аланских грабительских набегах – 132–133 гг. и 199–200 гг.

В предпоследнем разделе описывается Албания за последнее столетие парфянского-аршакидского Ирана, II-III ст. (до 220 гг), упоминаются римо-парфянские войны, которые ослабили Иран. Из подзаголовка последнего раздела мы узнаем, что академик Крымский хотел подать материал о том, что аршакидские аран-шахи, хозяева обоих берегов р. Куры стали вассалами в III–V вв. новых иранских «царей царей» сасанидской династии. К сожалению, работа на этом обрывается, но, поскольку

«рукописи не горят», будем надеяться, что конец отыщется, а эта содержательная работа дождется своей публикации [8]. Как дождалось его другое большое исследование А. Крымского об азербайджанском поэте Низами, законченное в 1941 г., но напечатанное только в 1981 г. в Баку [17].

И, возможно, его судьба сложилась бы по-другому и он не погиб бы в неволе, если бы как писал академику Крачковскому: «у меня... неотвязно вертится в голове назойливая мысль: куда мне убежать из Киева?.. Подумывал я и о том, чтобы остаться в Баку» [22, л. 182]. Потому что прекрасный город Баку, в котором даже в те непростые времена удалось сохранить университет, и где царил дух свободы и личной, и научной, давал приют ученым, которые чувствуя огромное давление со стороны власти в родной Украине переезжали в Азербайджан.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Институт рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского (ИР НБУВ). – Ф. I, д 22404. Автобіографія. – 10 л.
2. ИР НБУВ. – Ф. I, д. 25512. Азербайджанская литература. – 21 л.
3. ИР НБУВ. – Ф. I, д. 25513. Азербайджанский язык. Рассказы в переводе со словарем. – 16 л.
4. ИР НБУВ. – Ф. I, д. 25341. Народная словесность [о тюркских племенах]. – 30 л.
5. ИР НБУВ. – Ф. I, д. 25656. Албанские буквы. – 1 л.
6. ИР НБУВ. – Ф. XXXVI, д. 10 [Історія Азербайджану]. – 154 л.
7. ИР НБУВ. – Ф. XXXVI, д. 13 [Історія Кавказкого Азербайджану]. – 98 л.
8. ИР НБУВ. – Ф. XXXVI, д. 14 [Історія албанів або Кавказького Азербайджану]. – 324 л.
9. ИР НБУВ. – Ф. XXXVI, д. 669 [Історія Албанії]. – Л. 181–190.
10. ИР НБУВ. – Ф. XXXVI, д. 675. Тюркские языки [варианты статьи]. – 47 л.
11. *Веркалець М.* Азербайджанська словесність у дослідженнях А. Кримського // Україна – Азербайджан: минуле, сучасне, майбутнє. – К., 2004. – С. 59–80.
12. *Гурницкий К.И.* Агафангел Ефимович Крымский. – М., 1980. – 192 с.
13. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). – К., 2005. – Т. II (1918–1941 рр.). – 360 с.
14. *Кочубей Ю.* Внесок українських вчених у вивчення азербайджанської культури // Україна – Азербайджан: минуле, сучасне, майбутнє. – К., 2004. – С. 38–51.
15. *Крымский А.* Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании) [Кабала] // Сергею Федоровичу Ольденбургу. К пятидесятилетию научно-общественной деятельности 1882–1932. Сб. статей. – Л., 1934. – С. 280–305.
16. *Крымский А.* Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки // Памяти академика Н.Я. Марра (1864–1934). – М.–Л., 1938. – С. 369–384.
17. *Крымский А.Е.* Низами и его современники. – Баку, 1981. – 488 с.
18. *Кримський А.* Тюрки, їх мови і літератури // Вибрані сходознавчі праці. – К., 2010. – Т. III. – С. 205–267.

19. *Кримський А.* Тюрки. Тюркские литературы. Тюркские языки // Вибрані сходознавчі праці. – К., 2010. – Т. III. – С. 89–203.
20. *Марченко В.* Давня азербайджанська література в дослідженнях А. Кримського // Радянське літературознавство. – 1971. – № 1. – С. 59–66.
21. *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – К., 2000. – 328 с.
22. Переписка академиков А.Е. Крымского и И.Ю. Крачковского 1920–1930-х годов / Публ. И.М. Смилянской // Неизвестные страницы отечественного востоковедения. – М.: Восточная литература РАН, 1997. – С. 155–368.

O.D. Vasiliuk

CAUCASIAN ALBANIA IN AGATHANGEL KRYMSKYI'S SCIENTIFIC RESEARCHES

The article touches upon scientific works by Academician A. Krymskyi, the famous Ukrainian orientalist (1871–1942). They are dedicated to the study of history, language, literature and culture of Caucasian Albania. His fundamental work "The History of the Caucasian Azerbaijan", which has been in manuscript up to now, is among them. During A. Krymskyi's life only two abstracts in the form of articles dedicated to such ancient Alban cities as Qabalah and Shaky were published. His another research works about this theme are very informative. The depth of knowledge and erudition, demonstrated by Krymskyi in his scientific works dedicated to Caucasian Albania will be actual for a long time and will be interesting for our contemporaries.

t.ü.e.d. T.T.Mustafazadənin və t.ü.f.d. C.Ə.Bəhramovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

ARRANDA ƏRƏB-İSLAM MÜHİTİNİN YARANMASI

Nərgiz ƏLİYEVA*
nargiz.aliyeva@box.az

Müsəlman fütuhatından əvvəl Bizans-İran müharibələrinin ara verməməsi, xəzər və digər köçəri xalqların ölkəyə hücumu ilə əlaqədar dağıdılan təsərrüfat, zəifləyən məhsuldar qüvvələr Azərbaycan və xüsusilə də Arranın əhalisini yoxsul vəziyyətə salmışdı." Vergi yükü, xüsusilə ərəblərin işğallarının ilk onilliklərində yumşaldığına görə" [1] əhali müsəlmanlığın bu dövründə daha yaxşı yaşayırdı.

Hələ Xəlifə Əbu Bəkr (632-634) ərəb fütuhatının ilk dövründə ərəb qoşunlarına belə əmr etmişdi: "Düşmənləri şikəst etməyin, nə kiçik uşaqları,nə çox qoca adamları,nə də qadınları öldürməyin; xurma ağaclarınıı tələf etməyin, yemək üçün lazım olandan başqa ,qoyun,inək və dəvələri kəsməyin. Siz, hücrələrdə dini ayinlə məşğul olan adamların yanından keçəcəksiniz: onları rahat buraxın və məşğələlərinə mane olmayın" [2]. Sonra əmrdə deyilir: "Sizi qəbul edən hər bir şəhər və xalq ilə müqavilə bağlayın,onlara verdiyiniz vədlərə sadiq olun,qoy onlar biz gələnədək əməl etdikləri qayda və qanunlarla yaşasınlar. Onlarla aranızda bir hədd olmaq üçün bac qoyun ki,onlar öz din və öz torpaqlarında qalsınlar.Sizi qəbul etməyənlərlə müharibə edin" [3] Xristianlıqdan fərqli olaraq islamda fərdi missionerlik deyil, islamın yayılması ölkələrin fəthi ilə əlaqədar yayılırdı. Lakin, akad. Bartoldun haqlı olaraq yazdığı kimi " islam zor gücü ilə həyata keçirilməmişdi.Nə xristianlar, nə də zərdüştilər təqib olunmurdu.Rozenə görə "kitab əhli olan" Arran əhalisi yeni dini qəbul etməyə məcbur edilmirdi, əksinə,islam xristianlar tərəfindən xüsusilə müvəffəqiyyətlə qəbul edilirdi.Bütün islam tədqiqatçıları qeyd edirlər ki,ərəblərin fəth etdikləri ölkələrin xalqları yeni dinə kütlələrlə keçirdilər, ona görə ki, yenə də Rozenin sözləri ilə deyilsə, "ərəblər öz sadəliyi və qeyri-mürəkkəbliyi baxımından möhtəşəm olan yeni dinin daşıyıcıları idi. İslam, dini təqib və çəkişmələrdən üzülən xalqın daha çox zövqünü oxşayırdı, islam həmçinin kütlələrin ağır yadelli işğalçıların zülmündən qurtulması demək idi. Xəlifə Ömərin Azərbaycana təyin etdiyi vali Hatim bin ən-Numan Azərbaycanın bir sıra şəhərləri kimi Bərdə şəhərini də yeniləşdirmiş,şəhərin ətrafındakı xəndəkləri dərinləşdirmişdi.O, valiliyi dövründə Beyləqan şəhərini də yenidən qurmuş, bu şəhərlərdə yeni məscid tikdirmişdi [4]. Ərəb müəllifləri Arranda islamı yaymaqda xidməti olmuş bir neçə sərkərdənin fəaliyyəti haqqında məlumat vermişlər.Bu sərkərdələr isə öz növbəsində döyüşçüləri

---

Nərgiz Ağasəlim qızı Əliyeva – f.ü.t.d. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi

ilə birlikdə islam dinini təbliğ etmək, yeni əraziləri öyrənmək, o cümlədən fəth olunmuş ərazidə islam qayda-qanunlarının necə tətbiq olunduğuna nəzarət etmək üçün elm adamlarını da aparırdılar. Onlar sərkərdələrə yaxın adamlar olur, hətta sərkədələrlə yerli əhali arasında bağlanan müqaviləni təsdiq etmək onların boynuna düşürdü.Muğanda islamı yaymaq üçün göndərilmiş Bukeyr ibn Abdullanın [5] Muğan əhalisi üçün yazdığı əmin-amanlıq fərmanında şahid qismində əş-Şammax ibn Dirar, ər-Rusaris ibn Cunədib və Haməl ibn Cüveyyə iştirak etmişdir [6]. Onlardan əş-Şəmmax (ö. ? /644) görkəmli şair oldmaqla bərabər müsəlmanların bir çox hərbi yürüşlərində iştirak etmiş və öz şerlərində onların hünər və fədakarlığını vəsf və tərənnüm etmişdir. O, Muğan uğrunda döyüşdə həlak olmuşdur [7]. Ər-Rusaris ibn Cunədib və Haməl ibn Cuveyyə əl-Kinəni isə ərəblərin adlı-sanlı nüfuzlu şəxslərindən olmuşdur. Ət-Təbəriyə görə əl-Kinəni xəlifə Ömərin göstərişi ilə İran şahı ilə danışıqlar aparmaq üçün təşkil edilən heyətin tərkibində iştirak etmişdir.

Azərbaycanda iki dəfə vali olub. O,birinci dəfə Xəlifə əs-Səffahın dövründə (770-775-ci illərdə) vali olmuşdur. Arran da Şirvan kimi kafirlərlə mübarizədə avanpost rolunu oynayırdı. Bura təyin olunmuş valilərin əsas məqsədi vilayətin kafirlərdən qorunması, kafirlər üzərində qələbə çalmaq idi. Hələ VIII əsrdə Curzan torpağında məskunlaşmış Sanariyalılar və Cavahet əhlini də ərəblər kafir sayırdı. Böyük qüvvə ilə onlar müsəlmanların üzərinə hücum etmişdilər.

Arrana vali təyin olunmuş Həsən ibn Qahtaba ət-Tainin buraya gələrkən Allahsız Sanariyalılar (Şəkinin şimal qərbində İlisu ərazisində yaşayan dağlılar) ona qarşı hücum qaldırdılar. Xəlifə Mənsur ona göndərdiyi qoşunla kafirlər üzərində qələbə çalmışdı. Əl-Kufiyə görə təkcə bir döyüşdə müsəlmanlar 10 min kafiri öldürdülər [8]. Əl-Həsən ibn Qahtaba Elə Beyləqandakı Həsən çayı, Bərdədəki Həsən bağı və bəzi kəndlər bu valinin,yəni Həsən ibn Qahtabanın adını daşıyır [9]. Arranın islamlaşmasında böyük xidməti olmuş valilərdən biri də Yəzid ibn Usayd ibn Zafır əs-Suləmi olmuşdur. Xəlifə əl-Mənsurun (136-58/754-75) h.135(752)-ci ildə Arrana təyin etdiyi bu vali İraqdan gələrək Bərdə şəhərində qərarlaşdı. Məhz bu valinin fəaliyyəti nəticəsində daha çox müsəlman ərəblər bu torpaqda yerləşdirildi. Yeni təyin olunmuş Yəzidə xəlifə əl-Mənsur məktub yazaraq Arranda əmin-amanlığın bərpa olunması üçün xəzərlərlə qohumluq əlaqəsinə girməsini məsləhət görürdü. Əl-Kufinin məlumatına görə Yəzidin evləndiyi Xəzər xaqanının qızı Bərdəyə daxil olmazdan əvvəl Bərdə qapıları yaxınlığında əl-Kəbbab adlı yerdə dayanaraq Yəzidin ona Quranı oxuyub şərh etmək üçün müsəlman qadınlarından yanına göndərməsini söylədi. Yəzid Bərdədən ona bir neçə qadın göndərdi [10]. Bu məlumat Abbasilər sülaləsindən 2-ci xəlifə Mənsurun bu bölgənin vacibliyini nəzərə alıb apardığı siyasətlə bəra-

bər həm də onu göstərir ki, artıq VIII əsrdə Bərdədə kişilərlə bərabər qadınlar arasında da Quran biliciləri vardı. Əl-Xəraşinin hücumunu təfərrüatı ilə əks etdirən əl-Kufi Bərdəyə qonşu olan digər şəhərlərlə müqayisədə məhz bu şəhərin " mühasirəsinin burada yaşayan müsəlmanları sevindirdiyini xəbər verir" [11].

X əsrin ortalarına qədər Xilafətin Arran vlayəti paytaxtı Bərdə olmaqla Əl-İstəxri (təqr.930-cu ildə yazıb), əl- və İbn Havqəl (951-ci ildə yazıb) in əsərlərində əsasən aşağıdakı şəhərlər qeyd olunur: Bab-ul –Əbvab ,Tiflis, Beyləqan, Varsan,Bərdic, Bərzənd, əş- Şəmaxiyə, Şərvan, Abxaz, Şabaran, Qəbələ, Şəkki, Cənzə, Şəmkur və Xunan (12). Əl-Müqəddəsi (935-ci ildə yazıb)də təqribən Arranın bu şəhərlərini qeyd edir,lakin ,Varsanla Bərzəndi Ərdəbilin şəhərləri sırasına əlavə edir.

Əlavə olaraq Malazkərd- qala şəhəri və Təblanı Arranın şəhərləri arasında verir. Artıq 950 – 1050-ci illərdə üç vilayət- Arran, Şirvan və əl-Babın sərhədləri aydın seçilirdi. Şirvan və Əl-Babın, yəni Dərbəndin sərhədləri Kür çayından şimalda, Arranınkı isə Kür şayından cənubda idi [13]. 970-ci ildə Arrandan müsafiriləri qovan Şəddadilər buranı idarə etməyə başladılar [14].

Arranda laklarla toqquşma və lakların Arrana daxil olması faktları, görünür, tez-tez baş vermişdi. Çünki, təhlükəsizliyin qarantı kimi şəddadi əmiri Məhəmməd ibn Şəddadın gördüyü tədbir, yəni Dəbilin möhkəmləndirilməsi laklar tərəfindən hucumların qarşısının alınması üçün idi [15]. Ermənilərin və başqa "kafirlərin" başçılığı ilə lakların hücumu haqqında məlumat verilir. 6000 nəfərdən təşkil olunmuş ordu Dəbilə doğru getməsi faktları olmuşdur. Belə hadisələr 314-342/ 952-953-cü illərdə də baş vermişdi [16]. Münəccimbaşının məlumatına görə, X əsrin ortalarında erməni, lak və digər kafirlər birinci şəddadi Məhəmməd ibn Şəddada qarşı çıxmışdı. Əl-Həmədaninin "Bab əl-Əbvabın 360 qəsrindən 110-nun müsəlmanların Tabasaran torpaqlarına qədərki ərazidə yerləşməsi "haqqındakı məlumatı [17]. müsəlman təsirinin Dərbənddən bir neçə kilometrdən uzağa gedə bilmədiyini göstərir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, hələ X əsrdə Dərbənd səddindən xaricdə deyil, ölkənin daxilində də islamın yayılmasını əngəlləyən obyektiv səbəblər olmuşdur.

Artıq X əsrin sonlarından Arranda bəzi əmirlərin öz mənafelərindən çıxış edərək hakimiyyəti saxlamaq üşün başqa dindən olanların köməyindən istifadə etmə hallarına rast gəlmək olur. "Şirvan və əl-Babin tarixi"əsərinin məlumatına görə 377/987-ci ildə tabe olmayan şəhər rəisləri tərəfindən sıxışdırılan əl-Babın əmiri Maymun ibn Əhməd ruslarla əlaqəyə girmiş,bundan sonra 18 gəmidən biri Dərbəndə yaxınlaşaraq Əmiri azad etmişdi [18]. İki ildən sonra baş verən hadisə yenə də əmirin ruslara tərəf çıxması ilə nəticələndi. 379/989 –cu ildə Gilandan olan möizəçi Əmirdən rus qulamlarını təhvil verməyi tələb etmişdi.

Bu qulamlar ya islamı qəbul etməli, ya da ölümü seçməli idilər.Lakin əmir taxt-tacı itirmək dərəcəsində olmasına baxmayaraq, möizəçinin tələbinə tabe olmadı, qulamlarla birlikdə Tabarsarana çəkildi [19]. 421/1030-cu ildə 38 gəmidə gələn ruslardan Arranın (Gəncə) hakimi Fəzl bin Məhəmmədin oğlu Musa ibn Fadl atasına qarşı avantyurada istifsdə etmişdir. Bunlar onu göstərir ki, indiyə qədər ciddi-cəhdlə qonşu kafirlərə qarşı mübarizə aparan bu bölgənin hakimləri üçün artıq islamı yaymaq arxa plana çəkilmiş, açıq-aydın öz mənafelərini güdmək isə ön planda gedirdi.

XII əsrin birinci yarısında Eldəgizlərin əlində olan Arran Ağsunqurilərin əlində olan cənubi Azərbaycanla eyni səviyyədə gedirdi, yəni müstəqillik baxımından Şirvandan fərqlənirdi [20]. Şirvanşahlar onlardan fərqli olaraq tam müstəqil olmasa da hər halda öz sülaləsini qoruyub saxlayırdı. Əvvəllər Qəbələ, VI əsrdən isə Sasanilərin Albaniyadakı canişinlərinin baş şəhəri olmuş Bərdə (Partav) Albaniya (Arran) və Ərminiyə vilayətlərindəki Ərəb canişinlərinin də baş şəhəri olaraq qalmışdır. Ərəblərin Qafqaz bölgəsində siyasətinin həyata keçirilməsində əsas baza rolunu oynayan Bərdə dövrün ticarət mərkəzi olması ilə bərabər həm də mədəni mərkəzlərdən biri olmuşdur. Bununla yanaşı, ərəb fatehlərinin rezidenti olan Bərdədən katolikos Ovanesin (797-822) dövründə katolikosluğun Bərdədən çıxarılması Bərdənin həm də ənənəvi müsəlman təhsil ocağı kimi rolunun güclənməsinə yönəlmişdi [21]. X əsr müəllifi əl-Müqəddəsinin əlyazmasının birində bərdəlilər haqqında belə yazılıb: şəhərin sakinləri yaxşı adamlardır.Burada iman uğrunda mübarizə aparan çoxlu qazilər var" [22].

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb-islam mədəniyyəti daxilində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan alimləri arasında yaşadıqları dövrün qədimiliyinə görə öz mənşələrini Arrandan götürmüş və Bərdəli nisbəsi ilə tanınan alimlər çoxluq təşkil edirlər.Orta əsrlər ərəbdilli mənbələrin azərbaycanlı ziyalılar haqqındakı məlumatının təhlili göstərir ki, IX-X əsrlərdə "bərdəli" nisbəli, yəni öz mənşəyini Bərdədən götürmüş alimlər üstünlük təşkil etmişdir. Qaynaqlarda Nişapurda inşa edilmiş ilk darussünnədə Bərdəli alim Əbu Bəkr Məkki bin Əhməd Səadfaveyhin (ö. 394) şərəfinə imla məclisi təşkil edilməsi qeyd edilir.

Məşhur tarixçi mühəddis, "Əl-Ənsab" əsərinin müəllifi Əbdülkərim əs-Səmami (1113-1167) onun haqqında bir çoxlarının məlumat verdiyini yazır [23]. əs-Səmanın özünün əsas mənbələrindən saydığı əl-Hakim Əbu Abdullanın "Nişapur terixi" əsərinə əsaslanaraq yazır ki, Əbu Bəkr bin Səadaveyh əl-Bərdəi hədis toplamaq üçün səyahət edənlərin ən məşhurlarından olmuşdur. h.302-ci ildə Nişapura gələrək orada qərarlaşmışdır. Həmyerlimiz bu dərüssünnədə bağdadlı Əbülqasım, hələbli Əbdüləziz , homslu əl-Abbas İbn Cabir və onun təbəqələri haqqında rəvayət etmişdir. Əbu Bəkrin bu məlumatı Nişapurda

verməsi onun İraq və Şam bölgələrinə artıq səfər etdikdən sonra Nişapura dönməsindən xəbər verir. artıq səfər etdikdən sonra Nişapura dönməsindən xəbər verir. Əbu Bəkr bin Səadaveyh əl-Bərdəi ilə yaşadığı dövr Nişapurda dərüssünnəni qurmuş Əbu Bəkr Əhməd bu İshaq əs-Sıbğı ilə (ö. 342/954) bir vaxta təsadüf edib. Məhnu bin Abdulla ən-Nişapuri göstərir ki Əbu Bəkr əl-Bərdəi sonra 350-ci ildə Məvaraənnəhrə xaric olmuş, Xorasanda insanı heyrətə gətirən çox şeylərdən yazmışdır, daha sonra 354-cü ildə Şaşda vəfat etmişdir.

Əl-Hakim Əbu Abdulla "Nişapur tarixi" əsərində Azərbaycandan olub Bərdə və Bərdic şəhərlərinin hər ikisini nisbə kimi götürmüş ilahiyyatçını da yad edir. Bu, fiqh alimi Əbu Bəkr Əhməd bin Harun bin Ruh Əl-Bərdəi əl-Bərdicidir. Onun anadan olduğu yeri Bərdic hesab etmək olar.Bərdə şəhəri isə Arranın paytaxtı kimi tanınmış şəhər oldu Əbdulkərim əs-Səmaninin verdiyi məlumata görə Azərbaycanın uzaq şəhəri olan Bərgiclə Bərdə arasındakı məsafə 14 fərsəxdir (təqribən 90-100 km.-N.Ə.). `Bağdaddakı Dəclə çayı kimi böyük olan Kür adlı çayla əhatə olmuşdur. Həmin məlumatdan Yaqut əl-Həməvi də öz coğrafi lüğətində istifadə etmişdir.Bu informasiyanın mənbəyi isə Əbu Bəkr Məhəmməd bin Əli əs-Sabuni əl-Bərdəiyə məxsusdur.Əs-Səmani yazır: Əbu Bəkr Məhəmməd bin Əli əs-Sabuni əl-Bərdəinin belə dediyini eşitmişəm: "Mən ondan Bərdə və Bərdic haqqında soruşanda dedi: "Bərdədən Bərdicə 14 fərsəxdir, Bərdicin kənarından Bağdaddakı Dəclə kimi böyük olan Kür çayı axır". Əs-Səmani onu Nişapurlu Hafiz də adlandıraraq 10-a qədər alimdən dərs aldığını vurğulayır. Onaların arasında Əbu Zər"a əd Diməşqini X əsrin ilk illərində yəni h.303-cü ildə Məkkədə Əbu Bəkr əl-Bərdicinin mühazirələrini dinləmişdir. Mən belə düşünürəm ki, o Məkkə yaxınlığında olmuş, Məkkədə vəfat etmişdir. "Alimlər arasında onun haqqında geniş bilgi olmuşdur" ifadəsi isə elm aləmində bu şəxsiyyətin böyük nüfuzu olması qənaətinə gətirir. "Əl-Ənsab" əsəri onlardan Əbül-Abbas əl-Valid bin Bəkr əl-Əndəlusini misal gətirir. Hafiz Əbu Abdulla əl-Hüseyn bin Abdulla bin Bukeyr demişdir: "Öyrəndim ki, bəzi hafizlər Əhməd ibn Harunun Bərdəli olmasını inkar edirlər, o bərdəli bərdiclidir. Ondan hədis öyrənən bir çoxları, o cümlədən Əbu Şeyx əl-İsfahanı onu əl-bərdəli kimi qələmə verir".

IX əsr hədis və hədis raviləri arasında görkəmli yer tutmuş bərdəli alimlərdən biri də Əbu Osman Səid Əmr bin Əmmar əl-Əzdi əl-Bərdəi (ö.292/905) olmuşdur. Bərdə şəhərində doğulan Əbu Osman Xilafətin bir çox mədəniyyət mərkəzlərinə hədis təhsili üçün səyahət etmişdir.Ayrica Müslim bin əl-Həccac əl-Qüşeyridən (206-291/810-875) [24] xüsusilə böyük fayda götürmüşdür. IX-X əsrlərdə Nişapurda hədis elmi böyük intişar tapmışdı. Bir çox bərdəlilər kimi Əbu Osman da Nişapura səyahət edərək hədis elminin incəliklərinə burada yiyələnmişdir. Müəl-

limləri arasında Əbu Zur"a ər-Razinin xüsusi yeri olmuşdur.Onun" əd-Duafa va-l kəzzabun va-l mətrukun min əshabi-l hadis" əsəri Əbu Zur"a ilə əlaqəli yazılmışdır. Əsər Əbu Osman əl-Bərdəinin hədis raviləri haqqında sorğularına Əbu Zur"anın və Əbu Hatimin verdiyi cavabarını əhatə edir. Əbu Osmanın bu əsərinin əlyazması Körpülü kitabxanasında 40/41 sayı altında saxlanılır [25].

Səlcuq sultanlarının nəsibi olan, gah Bərdə, gah da Gəncədən idarə edilən Arran XII əsrin birinci yarısında Eldəgizlər tərəfindən demək olar ki, müstəqilləşir. Qafqaz vilayətlərindən ən çox türklərin təsirinə məruz qalan Arran və Muğan olmuşdur.Burada əhəmiyyətli dərəcədə köçəri türkmən qrupları cəm olmuşdu. Artıq XIII əsrin əvvəllərində Arran türk üçün hər bir nemətlə dolu olan xöşbəxt (uğurlu) bir diyar sayılırdı..Heç bir yerdə bu sayda türklər yox idi. Deyirlər ki, orada 100 min türk atlısı var [26]. Bu onu göstərir ki, bu ərazi əzəldən türklərin vətəni olmuşdur. Çünki, türklər asanlıqla ərəblərlə birləşmiş və onların dinini qəbul etmişlər. Birincisi,ona görə ki, türklər həmişə təkallahlı olduqlarını bildirirdilər.Hətta yaşadıqları iç torpaqlarında belə görünən göyü (səmanı) tanrı hesab etmişlər. Ona görə də ərəblərin tək Allahı qəbul etdiyini biləndə, onların dinini qəbul etmişlər [27].

Ətraf vilayət və şəhərlərdən bğzi ziyalıların Bərdəyə gəlməsi [28] və bu diyardan olan bəzi ziyalıların dövrün müxtəlif mədəniyyət mərkəzlərinə səfərlərindən sonra vətənlərinə dönərək fəaliyyət göstərməsi burada yerli ziyalı mühitinin formalaşmasını göstərir.Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, ərəb-islam mədəniyyəti daxilində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan alimləri arasında yaşadıqları dövrün qədimiliyinə görə öz mənşələrini Arrandan götürmüş və Bərdəli nisbəsi ilə tanınan alimlər çoxluq təşkil etməsi, yəni, "bərdəli" nisbəli, yəni öz mənşəyini Bərdədən götürmüş alimlərin IX-X əsrlərdə üstünlük təşkil etməsi bu dövrdə Bərdənin mədəni mərkəz olduğunu təsdiqləyir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю.,Петрушевский И.П.,,Строева Л.В. Беленицкий А.М.История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века.Л.,1958,с.157.
2. Bünyadov Z.M.Azərbaycan VII-IX əsrlərdə.B.,1989,s79; Təbəri,1,1850.
3. Bünyadov Z.M.Azərbaycan VII-IX əsrlərdə.B.,1989,s79; Из ананимной сирийской хроники. 1234г.,с.270.
4. Əl-Bəlazuri,s.207.
5. Ət-Təbəri,IV c.,s.157; İbn əl-Əsir,III,s.29.
6. Ət-Təbəri.IVc., s, 157.
7. Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. B. 2005, s.141.
8. Al-Kufi Axmad ibn Asam.Kniqa zavoevaniy.B.,1981,s.65.
9. Əl-Bəlazuri. Kitab futuh əl-buldən.Qahirə,I c.,1956,s.173; Əl-Bəlazuri. Kitab futuh əl-buldən.Azərbaycanın VII-XII əsrlər tarixinə aid çıxarışlar. Ərəbcədən tərcümə edəni,ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi Hikmət Əkbərov. Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Bakı. 2005, s. 172.

10. Ал-Куфи Ахмад ибн Асам. Книга завоеваний.Б.,1981,с.63.
11. Ал-Куфи Ахмад ибн Асам. Книга завоеваний.Б.,1981,с.28.
12. Vəlixanlı N.M. IX–XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. B., 1974,s.89,110.
13. Минорский В. История Ширвана и Дербенда, М., 1963, с.38.
14. V.Minorsky,Studies in Caucasian History,-"Cambridge Oriental series",1953, №6; Минорский В. История Ширвана и Дербенда, М., 1963, с.41. V.Minorsky,Studies in Caucasian History,-"Cambridge Oriental series",1953, №6,p.4.
15. V.Minorsky,Studies in Caucasian History,-"Cambridge Oriental series",1953, №6,p.4.
16. Шихсаидов А.Р.Ислам в средневековом Дагестане (УШ-ХУ вв.). Махачкала, 1969, с.118.
17. Караулов.СМОМПК ,вып.31,с.11.
18. Минорский В. История Ширвана и Дербенда, М., 1963, с.153.
19. Минорский В. История Ширвана и Дербенда, М., 1963, с.153.
20. Бертельс Е.Э. Великий Азербайджанский поэт Низами. Иэд-во Аз ФАН,Б.,1940,с.13.
21. З.А.Саидов.Выходцы иэ Барда в среде ученых Багдада и других культурных центров халифата в 1Х-Х веках.Иэв.АН Аз.ССР,1990,стр.117.
22. Караулов.СМОМПК, вып.38, Тифлис,1908,с.27.
23. Əs-Səmani. Əl-Ənsab. Beyrut, 1419/1998, Ic., s. 328.
24. Əl-Kəhhalə Ömər Rza.Mucəm əl-Muəllifin.Beyrut, 12-ci c.,s.232-233.
25. İsmail L.Çakan.Berzei. İslam Ansiklopedisi, 5-ci c., s.525,İstambul,1992.
26. Миклухо-Маклай Н.Д.Географическое сочинение ХШ в.,-Ученые записки ИВАН СССР,т.1Х,М.,-Л.,1954,с.119; Акад.З.М.Буниятов.Несколько замечаний по поводу этнических процессов в Ширване (до первой трети ХШв.).Доклады АН АЗ.ССР,1986,№ 4.
27. Гусейнов Р.А.Сирийские источники об Азербайджане.Б.,1960.с .51-52.(179с.)
28. Yaqut əl-Həməvi. Mucəm əl-Buldən, Beyrut, 1977,II c., s.305.

N.A.Alieva

ORIGIN OF THE ARABO-ISLAMIC ENVIRONMENT IN ARRAN
RESUME

In article on the basis of the Arabian and Persian primary sources formation of arabo-Islamic culture in cities of Northern Azerbaijan during the period from the moment of a gain of Arabs and before the Mongolian invasion is described.

Н.А.Алиева

ЗАРОЖДЕНИЕ АРАБО-ИСЛАМСКОЙ СРЕДЫ В АРРАНЕ
РЕЗЮМЕ

В статье на основе арабских и персидских первоисточников описывается формирование арабо-исламской культуры в городах Северного Азербайджана в период завоевания арабов до монгольского нашествия.

Açar sözlər : şəhər, mədəniyyət, ərəblər, alim, din
Keywords: a city, culture, Arabs, the scientist, religion
Ключевые слова: город, культура, арабы, ученый, религия

Məqalə t.ü.f.d. F.Əliyevanın və t.ü.f.d. Ə.Ələkbərovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

ОГУЗО-КЫПЧАКСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В XI-XIII В.

Ярослав ПИЛИПЧУК
bachman@meta.ua*

Одним из малоизвестных аспектов истории кыпчаков являються их отношения с огузами. В исследованиях посвященным огузской истории как правило упоминается о кыпчакской экспансии на земли огузов. В исследованиях посвященных истории Киевской Руси кратко упоминеться об участии ''Черных Клобуков'' в войнах Руси с кыпчаками [40]. В специальных исследованиях посвященных истории ''Черных Клобуков'' на первый план выходит история взаимоотношений с Русью и кыпчаками [38; 51; 31; 48; 47]. Р. Храпачевский посвятил отдельную статью описанию монгольского вторжения в земли ''Черных Клобуков'' [46]. Но ни в одном исследовании не было сделано попытки сделать общее детальное обозрение отношений огузских племенных союзов с кыпчаками и выделить основные причины вражды между этими тюркскими народами. Решению этих задач и посвящена данная статья.

Кыпчаки при своем продвижении на запад включали в свой состав огузские рода и племена. В 30-х гг. XI в. кыпчаки вышли на границы Хорезма [1]. В то же время, в Мавераннахр хлынули огузы под руководством Сельджукидов. Огузское и кыпчакское наступление развивалось паралельними курсами и лишь часть огузов стала поддаными кыпчаков [2, с.182-210]. Те, кто остался в Дешт-и-Кыпчак приняли народное имя кыпчак. Но археологические исследования указывают на значительное влияние огузского компонента на этническую историю некоторых регионов и после кыпчакского завоевания. Особенности погребального обряда населения оставившего после себя Миатлинские курганы указывают на присутствие среди него булгаро-хозарского и огузского компонентов. Кыпчаки составляли лишь правящий класс [41, с.172-178, 250-255]. Похожей была ситуация и в Северо-Западном Причерноморье, где основным населением были огузы и печенеги, а кыпчаки были немногочисленной аристократией [13, с.47-61].

Кунам приписывали поход 1068 г. на Трансильванию, который осуществил хан Озул [53, p.117-118; 54, p.681]. Автор Пожонской хроники и Шимон Кезаи считали, что его осуществили бессы, то есть бесеньйо (печенеги). Авторы Будской и Дубницкой хроник указывали, что его осущес-

* Ярослав Валентинович Пилипчук – м.н.с., Отдел Евразийской степи, Институт востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины

твили куны [53, p.118]. В. Шушарин видит в кунах венгерских хроник общее обозначение восточных кочевых соседей Венгрии. Д. Паулер утверждает, что куны 1068 г. были печенегами [44, с.326]. В. Стоянов предполагает, что кыпчаки начали занимать Молдавию между 1068 и 1071 гг. [54, p.681]. Д. Расовский датировал первое появление кыпчаков в Венгрии 1070-1071 г. [36, с.181].

Скорее всего всего, куны, напавшие на Трансильванию, были печенегами. Огузы же двинулись к границам Византии и зимой 1064/1065 гг. атаковали Фракию [53, p.115-116; 11, с.175-179, 331-333; 12, с.120-121]. Экспансия огузов привела к переселению печенегов во владения Византийской Империи. Беженцев приняли правители придунайских городов Татуш, Саца, Хали, которые сами были тюрками [3, Книга 6, Параграф 14]. Огузы после поражения во Фракии мигрировали на территорию Руси в 80-х гг. XI в. Большая их часть стала поддаными киевских, переяславских и волынских князей. Другая часть огузов служила в вспомагательных войсках Византии [52, p.192-193]. Печенеги и огузы были зафиксированы в Северно-Западном Причерноморье. Оттон Фрейзингенский в 1146 г. Указывал на присутствие вблизи Дуная Pecenati (печенегов) [28].

Кыпчакская экспансия привела к появлению огузского населения на службе у Рюриковичей. Первое упоминание о нем в ''Повести Временних Лет''. Под 1080 г. упомянуто о''переяславских торках'', которые взбунтовались против Руси. Принимая во внимание экспансию кыпчаков в XI веке, эти огузы должны были перейти на службу к русам минимум за два десятилетия до описываемых событий [33; 16, стб.196]. Во время походов русов против кыпчаков летописцы зафиксировали присутствие огузов и печенегов в кыпчакских кочевьях. Во время похода против ''лукоморских половцев'' Владимир Мономах вывел на Русь подданых кыпчаков – печенегов и торков (огузов) [16, стб.252-256; 30, с.19, 203]. Кроме торков в составе войск Рюриковичей были упомянуты еще и берендеи и печенеги. В том же году Василько Теребовельский высказал желание идти на поляков совместно с торками, печенегами и берендеями [33]. В 1116 или 1117 г. против кыпчаков восстали огузы и печенеги. После поражения от кыпчаков они бежали на территорию Руси [33 ; 16, стб.285]. Из беглецов русы комплектовали и пополняли отряды легкой конницы, которая помогала отражать набеги кыпчаков. В 1121 г. Владимир Мономах изгнал из Руси берендеев [16, *286*]. Торки на Левобережье Днепра охраняли границу Руси [16, стб.289-292; 27, стб. 295-296].

Торки и берендеи присягали киевским князям и участвовали в между-

усобицах. Они воевали на стороне Изяслава Мстиславича против Ольговичей и Юрия Долгорукого [16, стб.323, 445]. В 1155 г. берендеи отказались выдать пленных кыпчаков, поскольку незадолгу до того кыпчакские вожди атаковали Поросье [16, стб.479-480]. В 1160 г. берендеи и каепичи вместе с русами атаковали кыпчаков и захватили многих пленных [16, стб.507]. В 1170 или 1171 г. кыпчаки подошли к Корсуню и стали грабить окрестные села, забирая в плен мужчин и женщин. На обратном пути кыпчаков атаковала дружина Михалка (брата Глеба Юрьевича) в составе ста человек и берендеи в числе 1, 5 тыс. Летописец указывал, что кыпчаков было 7 тыс. Это без сомнений преувеличеные данные. Битва была ожесточенной, но Михалко победил кыпчаков [27, стб.358-361; 16, стб.555-559]. Михалко отличился еще один раз. Кыпчаки атаковали земли Руси на правом береге Днепра. Михалко вместе с воеводой Владиславом, который возглавлял отряды берендеев та и торков, атаковал кыпчаков на Южном Буге. Он победил их убив и взяв в плен многих из них [27, стб.362-363; 16, стб.562-563]. В 1172 г. при помощи торков и берендеев Мстислав Изяславич хотел вернуть себе престол [16, стб.*548*]. В последний раз берендеи упомянуты берендеи в 1177 г., когда кыпчаки взяли шесть городов беренедеев и разбили силы великого киевского князя под Ростовцем [16, стб.603].

Торки, печенеги и берендеи укрывались от кыпчаков в городах Руси. Среди городов имеющих торческое население были Торческ, Переяслав, Саков, Канев, Юрьев, Чучин, Баруч и Заруб. В этих городах торки жили вместе с русами. Торки хоронили своих умерших отдельно от русов и имели свои кварталы в городах. Занимались они преимущественно традиционным скотоводчеством, в то время как русы были оседлыми земледельцами и ремесленниками. Иной характер имели военные городки, населене исключительно торками. Это были города Кулдюрев, Куниць, Чурнаев, Гольско. Эти поселения имели целиком кочевнический вид и состояли из юрт за деревяными стенами [38, Глава 2, параграф Поселения Черных Клобуков; 24, с.128, 134-136]. Торки на службе у Руси продолжали исповедывать традиционные языческие верования и погребать своих умерших в курганных погребениях [38, Глава 2, параграф Верования Черных Клобуков]. Кроме того, торческие аристократы за службу могли получить вознаграждение в виде земель с городами [16, стб.674]. Черные Клобуки (общее наименование торков, берендеев, печенегов) были личной прислугой, но не челядью киевской князя и назывались седельниками, кощеями и осадниками [21, с.328-333]. Одним из таких кощеев был Гаврилко Иславич [18, с.40]. На територии Руси находились стационарные поселения огузов.

О. Бубенок предполагает, что ''торки переяславские'' жили вблизи от города Баруч и предполагал его тюркскую этимологию. Кроме того, зафиксировано их присутствие на реке Остер [6, с.25-40]. Среди полиэтничого населения Саксина упоминалось сорок родов огузов, которые жили в шатрах. Оказываясь за границами степи, огузы переходили к полуоседлому способу жизни [35]. При погребении торки сохраняли традиционую погребальную обрядовость. При этом с почестями и всеми чертами погребального обряда погребали только знать. Простых кочевников в землях торков просто погребали в курганах, без всякого инвенатря [20, с.31-32].

Интересно, что в восточных источниках нет резкого противопоставления огузов и кычаков. По информации Абу-л-Гази урусы, олаки, маджары и башкурды восстали против Огуз-хана. Огуз-хан направил против них войско, которое возглавлял Кыпчак [23,с. 43]. Среди врагов Огуз-хана также был назван Ягма [23, с. 45]. Происхождение этнонимов карлук и халадж, также в хронике Абу-л-Гази имеют уничижительный характер [23, с.45-46]. Хивинский историк утверждал о превосходстве кыпчаков над соседями [23, с.44]. Наследником Огуз-хана был назван Кун-хан. Среди сыновей Кун-хана названы Кайы, Байат, Алка-эвли, Кара-эвли. Всего Внуков Огуз-хана было двадцять четыре, по числу огузских племен [23, с.49-51]. В персонах отцов, сыновей и внуков были персонификованы племена. Род Кун-хана по мнению Абу-л-Гази был доминирующим среди огузов [23, с.55-56]. Также почетом пользовались Кайы, Салор, Имир, чего не можно сказать об уруге Бечене. По мнению Абу-л-Гази кыпчаки потеснили не огузов, а именно печенегов [23, с.56-57]. Эта информация является верной только для запада восточноевропейской степи в конце XI в., когда печенеги враждовали с кыпчаками. Эта вражда была зафиксирована Анной Комниной [3, Книга 7, Параграф 5, Книга 8, Параграф 4].

Абу-л-Гази был идеологом огузско-кыпчакской солидарности. В ''Огуз-намэ'' в уйгурской редакции в эле Огуз-хана упомянуты племена Уйгур, Канклы, Кыпчак, Калач, Карлук, Огуз. По данным Муслихитина Лари после правления Кара-хана кыпчаки бежали из Этрака в Дешт-и-Кыпчак [50, s.1-3, 10-14]. Интересно, что Махмуд ал-Кашгари указывает на схожесть наречий огузов и кыпчаков. Он даже назвал эти народы братьями [29, с.289-290]. Источниками был зафиксирован факт кочевания на одних и тех же территориях кимаков и огузов. Этот факт может быть обьяснен тем, что енисейские кыргызы были общими врагами огузов и кыпчаков. Во время кыргызской экспансии альянс между огузами и кимаками помог остановить продвижение енисейских кыргызов [25, с.115, 120; 49].

Интересным являеться тот факт, что в 40-х гг. XI в. кыпчакский бек женился на сельджукской хатун и стал эмиром ее отца [10, с.328]. Это было бы невощможно если бы противостояние между кыпчаками и огузами было ожесточенным. По мнению Б. Кумекова, во второй половине XI в. кыпчаки закрепились на Мангызтау и Устюрте и покорили местные огузские племена кечатов и чаграков. На карте ал-Идриси пространство между Каспийским и Аральским морями названо страной кыпчаков [26, с.472]. Ал-Мустауфи размещал кыпчаков на своей карте между черкесами и волжскими булгарами. Закарийа ал-Казвини локализировал их восточнее урусов. Махмуд ал-Кашгари на своей карте поместил владения кыпчаков между Булгаром и Саксином кыпчаков [26, с.473].

Ожесточенным было противостояние с кыпчаками только тех огузов, которые пребывали на службе у русов и волжских булгар. На Правобережье Днепра из огузо-печенежского населения была сформирована конфедерация тюркских федератов Руси – ''Черные Клобуки''. О нескольких их городах упоминали литописцы. В летописях упомянуты Торческ, Куниль, Чюрнаев, Кульдереев и незивестных шесть городов берендеев. К числу городов, где могли присутствовать ''Черные Клобуки'' также можно назвать Юрьев, Святославль, Ростовец, и Неятин. Они также должны были присутствовать в городищах в басейнах рек Росава и Рось. Благодаря огузам и печенегам граница Руси отодвинулась далеко в юг. ''Черным Клобукам'' принадлежали поселения на водоразделе Тясмина, Выси, Гнилого Тикича. ''Змиевы Валы'' проходили вдоль реки Гнилой Тикич до Кодымы, которая в свою очередь впадала в Южный Буг [24, с.128]. ''Черные Клобуки'', опираясь на фортификации и природные барьеры, защищали юг Киевского Княжества от нападения кыпчаков. На Днепровском Левобережье находились земли коуев и турпеев [6, с.25-40; 19, с.31-34]. В летописях долгое время объединение ''Черных Клобуков'' было известно по этнонимам составных единиц союза – Торки, Печенеги, Коуи, Берендеи [16, стб.427-428]. В летописях также упоминалась ''Бастиева чадь''. Очевидно, она упоминалась как часть тюркских федератов на службе у Руси. Их должен был возглавлять вождь Басты, поскольку чадь упоминалась как обозначения рода кочевых правителей [16, стб.544, 548].

Интересно, что сам термин ''Черные Клобуки'' появился в летописях достаточно поздно. В 1146 г. впервые упомянуто о ''Черных Клобуках'' в славянских летопиях. ''Черные Клобуки'' отправили посольство к Мстиславу Изяславичу, призывая его стать князем [16, стб.323]. В 1150 г. Летописец упоминал о визите было Мстислава Изяславовича в землю ''Черных Клобу-

ков'' и его пребывание вблизи от городов Гольско и Куниль [16, стб.396]. В 1152 г. Изяслав послал своего сына Мстислава с дружиной и ''Черными Клобуками'' против кыпчаков [16, стб.459]. В 1162 г. кыпчаки атаковали Юрьев. ''Черные Клобуки'' собравши свои силы в единый кулак контратаковали кыпчаков на обратном пути и нанесли им поражение [16, стб.521]. Следующие упоминания о них встречаються в 1162 и 1180 г. ''Черные Клобуки'' упомянуты как союзники одной из сторон в усобицях против другой стороны, наемниками которой были кыпчаки [16, стб.517, 621].

Поход против кыпчаков в 1190 г. был инициирован ''Черными Клобуками'', которые жаловались на убытки от набегов кыпчаков. При этом они почему то не указували, кто им конкретно досаждает, хотя они как никто другой должны были знать ситуацию в степях. Ростислав Рюрикович вместе с их вождями захватил на Днепровском Луге около порогов много скота. Также в плен были захвачены жены и дети кыпчаков. Этот набег был местью за набег ит-оглы на город Чюрнаев. Когда ''Черные Клобуки'' и русы возвращались из похода, кыпчаки атаковали их на третий день дороги от Днепровского Луга. Битва состоялась на реке Ивле (Ингулец). Кыпчаков возглавляли Кобан, Колдечи, Бегбарс Акочаевич из клана Урусоба. Стрельцы русов, которыми были ''Черные Клобуки'', неожиданно напали на своих преследователей. Многе кыпчаки погибли или попали в плен. Среди пленных был и Кобан Урусобич, котрого потом кыпчаки выкупили [16, стб.670-672]. В 1192 г. ''Черные Клобуки'' хотели чтобы князь Ростислав Рюрикович пошел войной на кыпчаков. Но поход не состоялся, поскольку Рюрик просто подкупил кыпчаков и они выдали ему смутьяна Кундувдыя [16, стб.669-674]. Поход против кыпчаков в 1193 г. был снову обусловлен инициативой ''Черных Клобуков''. Вблизи Ивли (Ингульца) ''Черные Клобуки'' и русы во главе с Мстиславом Ростиславичем и Ростиславом Рюриковичем атаковали передовые отряды кыпчаков. Напав рано утром на лагерь кочевников, они одержали легкую победу. Нападавшие захватили коней и много другого скота, освободили колодников, захватили в плен кыпчакскую челядь и беков. На обратном пути их атаковали кыпчаки. Но русы и ''Черные Клобуки'' с арьергардными боями отошли к Торческу и в битве под этим городом победили кыпчаков. В то же время, русы, турпеи и коуи отражали набег бурдж-оглы на Днепровском Левобережье [16, стб.675-679; 32, с.148-150].

''Черные Клобуки'' не были заклятыми врагами кыпчаков. В 1187 г. они саботировали поход заранее проинформировав кыпчаков о готовящемя походе русов. В летописи кыпчаков было названо сватами ''Черных

Клобуков''. В 1192 г. ''Черные Клобуки'' отказались идти походом на левобережных кыпчаков, поскальку они были врагами только правобережных кыпчаков [16, стб. *652, 674*]. Обиженый князем вождь ''Черных Клобуков'' Кундувдый приводил кыпчаков на Русь [16, стб.668-669]. Одни вожди ''Черных Клобуков'' были союзниками и родственниками кыпчаков, а другие были настроены воинственно. После событий 90-х гг. XII в. славянские летописцы практически не упоминали о ''Черных Клобуках''. Их противоречия с кыпчаками не были непреодолимыми. К тому же и кыпчаки после 1193 г. уже не особенно беспокоили Русь. Но это не значило, что ''Черные Клобуки'' перестали нести военную службу. Рашид ад-Дин упоминал о народе ''Черных Шапок'' как противнике монголов в 1240 г. В китайской хронике ''Юань-ши'' упомянуты города Тулисыгэ и Елебань (Торческ и Юрьев). Ад-Димашки даже назвал ''Черных Клобуков'' (карабёрклю) кыпчакским племенем [39, с.37; 45, с.503; 46; 28]. Несмотря на проживание рядом с славянами ''Черные Клобуки'' в XII – первой половине XIII в. сохраняли свою идентичность в Киевской Руси. Ассимилировались только некоторые кочевники в небольших поселениях. Монгольское завоевание внесло коррективы в этническую историю Поросья. Большинство ''Черных Клобуков'' стало подданными Улуса Джучи (Золотой Орды). Те же, кто остался в Поросье были ассимилированы славянами [17, с.90-92].

Кроме правобережных ''Черных Клобуков'' в летописи упоминались и другие торческие группы. Большинство исследователей считают турпеев огузским племенем. Сама этимология названия племени турпеи указывают на тесную связь с торками. Абсолютное большинство исследователей относит каепичей к огузам. Этот этноним считается производным от огузского племени кайы [6, с.25-40]. В летописях также упоминаются ''коуи черниговские''. Торческое население на левобережье населяло регион, который в меридиональном направлении занимал 180 км., а в поперечнике занимал 80 км. Западной границей этого региона была река Трубеж, а восточной поречье реки Удай и верховья Сулы. С юга регион был ограничен Днепром, а с севера течением Остра. Они были расселены в уязвимом для набегов районе Переяславского княжества, чтобы служить для Руси щитом. По мнению П. Толочко переяславские торки жили в районе реки Трубеж, турпеи по его мнению жили на верховьях реки Альты около Сакова. Каепичей он локализировал на Десне, а ''коуев черниговских'' он считал населением городов Уненеж, Бохмач и Белая Вежа. Эти населенные пункты находились на юго-восточной границе Черниговского

княжества [6, с.25-40]. В отличии от правобережных ''Черных Клобуков'' левобережные огузы не образовали единой общности, которая была бы известна и русам и иноземцам. Коуи, турпеи, торки переяславские были населением огузского происхождения на службе у переяславских и черниговских князей.

Практику привлечения тюрков на службу применял не только ромеи и русы, но и волжские булгары. В летописях Северо-Восточной Руси на территории Волжской Булгарии был упомянут город Торцьськ [27, стб.390]. К сожалению это единственное указание летописей на присутствие в Волжской Булгарии огузского населения. Но сведения археологических исследований указывают на присутствие многочисленной огузско-печенежской диаспоры в этом государстве. Торцьськом славянских летописей возможно было названо Муромское городище, которое было южным фортпостом Волжской Булгарии [14, с.496; 15, с.455; 27, стб.390].

На территории Азербайджана зафиксированы топонимы Кыпчак, Борджалу, Улашлу и Канглы. Это свидетельствует о том, что некоторые группы кыпчаков привлекались на службу в Ширван и Азербайджан. Упоминание в Азербайджане 18 огузских этнонимов указывает на преобладание среди тюркского населения этого региона огузов. А. Сумбатзаде предполагает, что часть кыпчаков ранее служивших грузинам перейшла на службу к правителям Азербайджана и Ширвана, что целиком возможно учитвая факт выступления ''дербентских кыпчаков'' на стороне мира Гянджи в 1223 г. [37, с.135-155; 22,Глава 12; 8].

Кроме того, хорезмийский султанат до союза с кыпчаками черпал свои силы в окружающих его племенах туркменов, которые он использовал против кыпчаков. Караханиды использовали силы канглов и карлуков против своих степных врагов. Практика использования отрядов из кочевых народов против врагов была распространена вдоль границ ''Великой Степи''. Но огузы и кыпчаки не были только врагами. Языры вместе с кыпчаками-канглами противостояли войскам хорезмшаха Атсыза. Канглы были врагами Теркен-хатун из йемеков и их правитель Умар-хан был убит за это. В то же время, враги Теркен-хатун (племя канглы) были союзниками языров [2, с.249-252; 7, с.9, 195; 42, с.70, 326, прим. 1; 43, Глава 18; 5,с. 233-234].

В результате проведеного исследования мы пришли к таким выводам: 1) отношения огузов с кыпчаками не были постоянной конфронтацией, многое зависело от личных симпатий, родственных связей и отношений между кочевыми вождями огузского и кыпчакского происхождения; 2) отношения кыпчаков с огузами не были такими идиллическими, как это

себе представляли поздние тюркские хронисты; 3) кыпчакско-огузские противоречия были урегулированы с прекращением активной конфронтации кыпчаков с Русью. ’’Черные Клобуки’’ были в первую очередь вспомагательными войсками на службе у Рюриковичей. Похожие функции огузы исполняли в Византийской Империи и Волжской Булгарии; 4) Противоречия Черных Клобуков с кыпчаками имели не этническую, а политическую и экономическую подоплеку. Огузские вожди, которые перешли на службу к Руси, хотели сберечь свою политическую власть? чего было невозможно достичь в Дешт-и Кыпчак, где доминировала кыпчакская аристократия. Кыпчаки во время набегов на Русь, первым делом угоняли стада именно ’’Черных Клобуков’’, опустошали их города и брали в плен их людей. Походы ’’Черных Клобуков’’ или служили ответом на такие действия кыпчаков или сами преследовали цель обагатиться за счет кыпчаков.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуманапов Р.А. Экспансия кыпчакских племен. http://www.kyrgyz.ru/?page=89
2. Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии. Ашхабад: Илым, 1969. — 297 с.
3. Анна Комнина. Алексиада / Пер., вступит. статья, комм. Любарского Я. Н. — М.: Наука, 1965. — 688 с. http://www.alanica.ru/library/Komn/text.htm
4. Армянские источники о монголах. Извлечения из рукописей XIII-XIV вв / Пер. с древнеарм., предисл. и примеч. А.Г. Галстян— М.: Восточная литература,1962. — 154 с.
5. Ахинжанов С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана— А.-А.: Илим, 1989. — 291, [2] с.
6. Бубенок О. Б. Огузы-торки на землях Левобережной Украины // Східний світ. — К.: Інститут Сходознавства ім. А. Кримського, 2011. — №1 — с. 25-40.
7. Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегенидов, 1097-1231.— М.: Наука, 1986. — 247 с.
8. Вардан Великий. Всеобщая история / Пер. с древнеарм. Эмин Н. — М.: Типография Лазаревского института восточных языков, 1861. — XXIII, 212 с. http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frametext4.htm
9. Гарустович Г. Н., Иванов В. А. Огузы и печенеги в евразийских степях— Уфа: Гилем, 2001. — 212 с.
10. Голден П. Религия кыпчаков средневековой Евразии // Степи Европы в Эпоху Средневековья. — Донецк: Донецкий нацональный университет, 2008. — Т.6.: Золотоордынское время. — с. 309-340.
11. Гръцки извори за българската история — С.: Българска академия на науките, 1965. — 371 с. — Т. VI. / Съставили и редактирали Тъпкова В., Войнов М., Йончев Л., Тъпкова-Заимова В., Дуйчев И., Иванов Й., Йончев Л., Батаклиев Г., Коледаров П.
12. Гръцки извори за българската история– С.: Българска академия на науките, 1980. — 421 с. — Т. X. / Съставили и редактирали Йончев Л., Тъпкова-Заимова В., Батаклиев Г., Войнов М.

13. Добролюбский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху Средневековья — К.: Наукова думка, 1986. — 139 с.
14. Иванов В.А. Кыпчаки в восточной Европе // История татар.–Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2006. –Т.2. Волжская Булгария и Великая Степь. – с. 492-503
15. Иванов В.А. Печенеги, гузы, торки // История татар.–Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2006. –Т.2. Волжская Булгария и Великая Степь. – с. 452-458.
16. Ипатьевская летопись/ Воспроизведение текста издания 1908 г. // Полное собрание русских летописей.–М.: Восточная литература, 1962. — Т.2. — XVI, 938, 87, IV с.
17. Квітницький М. Етнічні процеси на Правобережжі Київської землі в XI-XIII ст.// Словянські обрії: Міждисциплінарний збірник наукових праць. –Вип. 1. –К.: НАН України, Український комітет славістів. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2006. – с. 87-94.
18. Квітницький М. Свої погани Фастівської землі // Археологічні пам'ятники Фастівщини: матеріали до археологічної мапи Київської землі // Науково-інформаційний бюлетень Прес-музей. – № 20-21 – Фастів: Фастівський державний краєзнавчий музей, 2004. – с. 37-62.
19. Квітницький М. Пороська захисна лінія: етапи формування та розвитку (у світлі писемних та археологічних джерел) // Місце і значення Поросся в історії України (IX-XII ст). Матеріали науково-практичної конференції. 28 листопада 2007. Корсунь-Шевченківський: Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник, 2007. – с. 17-50.
20. Квітницький М. В. Торки. Проблема атрибуції археологічних комплексів // Археологія. – № 4. – К.: Інститут археології НАН України, 2004. –С. 25-34.
21. Квитницкий М. К проблеме закрепления кочевников на Руси // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: до 15-річчя заснування Фастівського краєзнавчого музею. Київ-Фастів: Інститут археології НАНУ, Фастівський державний краєзнавчий музей, 2005. – с.. 328-333.
22. Киракос Гандзакеци. История Армении / Пер. с древнеарм., предисл. и примеч. А. Л. Ханларян— М.: Наука, 1976. — 357 с. http://www.vostlit.info/ Texts/rus8/ Gandzakeci/ frametext3.htm
23. Кононов А.Н. Родословная туркмен: Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского. — М.-Л.: Изд-во Академии Наук СССР Ленинградское отделение, 1958. — 193 с.
24. Кудряшов К. В. Половецкая Степь — М.: Географгиз, 1948. – 168 с., 3 л., карт.
25. Кумеков Б. Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам — А.-А.: Наука, 1972. — 156 с.
26. Кумеков Б. Е. Кыпчаки: хозяйство, общественный строй, племенной состав // История татар. — Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2006. — Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь — с. 472-481.
27. Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку/ Под. ред. акад. Е. Ф. Карского. Воспроизведение текста изд. 1926-1928 гг.; АН СССР, Ин-т Истории // Полное собрание русских летописей. — М.: Восточная литература,1962. — Т.1. — VIII, 578 с.
28. Маркварт И. О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировой. http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml
29. Насилов Д. М. Кыпчаки у Махмуда Кашгарского // Тюркологический сборник, 2007-2008: история и культура тюркских народов России и сопредельных стран. — М.: Восточная литература, 2009. — с. 284-293.

30. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов/ Под редю и предисл. А. Н. Насонова. — М.: Изд-во АН СССР, 1950. — 640 с.
31. Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков. М.: Наука, 1973. – 95 с.
32. Плетнева С. А. Половцы— М.: Наука,1990. — 208 с.
33. Повесть временных лет. Прозаический перевод на современный русский язык Д. С. Лихачёва.http:// www.hrono.info/dokum/1000dok/povest4.php http://www.hrono.info/dokum/1000dok/povest5.php
34. Пріцак О. Коли і ким було написано ''Слово о полку Ігоревім'' — К: Обереги, 2008. — 360 с.
35. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131-1153 гг.)
36. Публикация О.Г.Большакова и А.Л.Монгайта. — М.: Восточная литература, 1971. — 135 с. http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frametext1.htm http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frametext2.htm http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frameposl.htm
37. Расовский Д. А. Половцы. II. Разселение половцев // Seminarium Kondakovianum/Анналы института им. Н. П. Кондакова. — Прага: Kondakov Institute, 1936. — Т. 8. — С. 161-182.
38. Сумбатзаде А. М. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку: Элм, 1990. – 304 с.
39. Тайди Т.Ю. Союз черных клобуков (тюркское объеденение на Руси в XI-XIII вв.). – К.: ЦМ ВС Украины, 2005. – 223 с.
40. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — М.-Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1941. –Т.II: Извлечения из персидских сочинений, собранных В.Г. Тизенгаузеном и обработ. А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. — 305 с.
41. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь— К.: Абрис, 1999. — 200 с.
42. Федоров Я. А., Федоров Г. С. Ранние тюрки на Северном Кавказе. — Москва: Издательство Московского Университета, 1978. — 296 с.
43. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны / Пер. с араб., пред., коммент., прим. и указатели З.М. Буниятова. — Баку: Элм, 1973. — 450 с.
44. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны) / Изд. критич. текста, пер. с араб. пред., коммент., прим. и указатели З.М. Буниятова— М.: Восточная литература, 1996. — 798 с. http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext1.htm, http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext2.htm, http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext3.htm, http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext4.htm, http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext5.htm
45. Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров –М.: РОССПЭН, 1997. — 512 с.
46. Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана/ Р. П. Храпачевский. — М.: ООО Издетельство Аст: ОАО ВЗОИ, 2004. — 557 , [3] с.
47. Храпачевский Р. П. Загадочная война Субэдэя с русскими. http://rutenica.narod.ru/torchesk.html

48. Хруленко І. Чорні Клобуки – вассали давньоруських князів // Воєнна історія. – № 5-6 (23-24). –К.: Український інститут військової історії, 2005. http://warhistory. ukrlife.org/5_6_05_8.htm
49. Хруленко І. Чорні Клобуки на південно-східних рубежах Київської Русі // Дружинні старожитності Цєнтрально-Східної Європи VIII — X ст.» Матеріали міжнародного польового археологічного семінару. Чернігів: «Сіверянська думка» , 2003. http://gridni.org/biblio/general-history/black-klobuks.html
50. Худяков Ю.С. О происхождении культуры средневековых кыпчаков // Древности Алтая.– Горно-Алтайск: ГАГУ, 2004. –№12. http://e-lib.gasu.ru/da/archive/2004/ 12/17.html
51. Kırzıoğlu M. Fahrettin. Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar İlk Kıpçaklar, (M.Ö. VIII - M.S. VI. yüzyıl) ve Son Kıpçaklar (1118 - 1195) ile Ortodoks Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267 - 1578) Ahıska Çıldır Eyaleti Tarihinden— Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992. — XXIII+278 s.+4 s.
52. Nagrodzka-Majchrzyk T. Czarni Kłoubucy. Warszawa: Wydawnictwa Geologiczne, 1985. – 177 s.
53. Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century –Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute – Istros Publishing House, 2003. — 546 p.
54. Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Deltafrom tenth to the Mid-Thirteenth Century.— Leiden-Boston: Brill, 2009. — XVII, 545 p.
55. Stoyanow V. Kumans in Bulgarian history // The Turks. — Ankara: Yeni Türkiye Yayynlary , 2002. — Vol. I. — p. 680-692.

Я. В.Пилипчук

ОГУЗО-КЫПЧАКСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В XI-XIII В.

РЕЗЮМЕ

В данной статье проанализованы отношения кыпчаков с огузскими племенами в XI-XIII вв. Отношения огузов с кыпчаками не имели характер постоянной конфронтации. Многое зависело от личных симпатий, родственных связей и отношений между кочевыми вождями огузского и кыпчакского происхождения. Отношения кыпчаков с огузами не были такими идиллическими, как это себе представляли поздние тюркские хронисты. Кыпчакско-огузские противоречия были урегулированы с прекращением активной конфронтации кыпчаков с Русью. ''Черные Клобуки'' были в первую очередь вспомагательными войсками на службе у Рюриковичей. Похожие функции исполняли огузы в Византийской Империи и Волжской Булгарии. Противоречия ''Черных Клобуков'' с кыпчаками имели не этническую, а политическую и экономическую подоплеку. Огузские вожди, которые перешли на службу к Руси, хотели сберечь свою политическую власть, чего было невозможно достичь в Дешт-и Кыпчак, где доминировала кыпчакская аристократия. Кыпчаки во время набегов на Русь, первым делом угоняли стада именно ''Черных Клобуков'', опустошали их города и брали в плен их людей. Походы ''Черных Клобуков'' или служили ответом на такие действия кыпчаков или сами преследовали цель обагатиться за счет кыпчаков.

Y.V.Pylypchuk

OGHUZ-KIPCHAK RELATIONSHIPS IN XI-XIII CENTURY

SUMMARY

This paper is dedicated to the relations of Qipchaqs with Oghuzian tribes in XI-XIII centuries. Relations of Oghuzs with Kipchaks were not a constant confrontation, much depended on personal sympathies, family ties and relationships between leaders of the nomadic Oghuzs and Qipchaqs. Relations of Qipchaqs with Oghuzs were not as idyllic as it is described in lete Turkic chroniclers. Oghuz-Qipchaq conflicts have been resolved by minimizing active confrontation of Qipchaqs with Russia. ''Czorni Klobuky'' were primarily auxiliary troops on the service of Rurikids. Similar functions were performed by Oghuzs in the Byzantine Empire and Volga Bulgaria. Confilcts of ''Czorni Klobuky'' and qipchaqs were not ethnic, but political and economic. Oghuzian leaders who went into the service of Rus, wanted to preserve their political power which it was impossible to achieve in the Dasht-i Qipchaq, which was dominated by the Qipchaqian aristocracy. During raids on Rus Qipchaqs in the first place took herds that belonged to ''Czorni Klobuky'', devastated their cities, and captured their people. Quests of ''Czorni Klobuky'' were a response to such actions or had a purpose to enrich themselves at the expense of Qipchaqs.

Açar sözlər: şəhər, qıpçaq, türk, oğuz, tayfa
Ключевые слова: город, кыпчак, тюрок, огуз, племя
Key words: a city, qipchaq, turк, oghuz, a tribe

XV ƏSRDƏ AVROPA-ASİYA TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ

Yeganə GÖZƏLOVA*
ygezalova@gmail.com

XIV əsrin ikinci yarısından başlayaraq Avrasiya məkanında çox sabit, inkişaf üçün ciddi təkanverici xassəsi olan hadisələr bir-birini əvəz edir: bunlar ilk növbədə demoqrafik, ekoloji, texnoloji-təsərrüfat, ictimai və beynəlxalq siyasi dəyişikliklər idi. Bu dəyişiklikləri və onların başlıca yekunlarını izləməyə çalışaq.

Hər bir cəmiyyətin aparıcı məhsuldar qüvvəsi – insandır, ona görə də hər yüzillik üçün demoqrafik göstəricilər vacib meyardır. Amma konkret olaraq XIV-XV əsrlərin hüdudu üçün demoqrafik göstəriciləri nə səbəbdən izləyirik? Məsələnin mahiyyəti ondadır ki, bu dövrdə Avrasiya kardinal dəyişikliyin ortasında durmuşdu: feodalizm rus (sovet) tarixçilərinin dediyi "yüksəliş/pik həddində idi", Qərb tarixçilərinə görə isə, "ölümqabağı aqoniya" yaşayırdı. Birincilər feodalizmin bundan sonra daha iki əsr də davam edəcəyini, ikincilər isə bitdiyini təkid edir. Biz bu fikirdəyik ki, XIV-XV əsrlər istənilən halda böyük bir dövrün ərəfəsi idi: tarixçilər bunu nə cür adlandırırlarsa, adlandırsınlar.

Odur ki, bu keçid dövrünün hər məqamı, o cümlədən demoqrafik və ekoloji xüsusiyyətləri bizim təhlillərimiz üçün gərəklidir.

XIV-XV əsrlərin hüdudunda Avrasiyanın demoqrafik durumunun aşağıdakı səciyyəvi əlamətləri nəzərə çarpır:

1) demoqrafik proseslər nisbətən düz xətli olmuşdur, çünki müharibə amilinin aparıcı olmasına baxmayaraq, yoluxucu xəstəliklər və aclıq kimi ölüm amilləri artıq nəhəng, ümumqitə miqyası daşımırdı;

2) bütün orta əsrlər boyu Avrasiyada ən aşağı əhali artımı məhz bu iki əsrə təsadüf edir (1, s.81; 4, s.64, cədvəl III.i). Əsas səbəb ondadır ki, xaç yürüşləri, monqol istilaları, «qara ölüm» və kütləvi aclıq illəri XIII-XIV əsrlərlə hüdudlansa da, təsirini uzun müddətə saxlamışdı – çünki XIV-XV əsrlərin hüdudunda demoqrafik proseslər, o cümlədən əhali artımı heç də sıçrayışlı olmamışdır;

3) Avrasiyada urbanizasiya sürətləndiyindən, kənd əhalisinin sayı kəskin azalmağa başlamışdı. Nəticədə kəndlərdə işçi qüvvəsinə böyük ehtiyac yaranırdı, şəhərlər isə əhali sıxlığından əziyyət çəkirdilər.

Bu sonuncu ilə bağlı Qərb tarixçiləri XIV-XV əsrlərin hüdudlarında Avropada "aqrar böhran"ın baş verdiyini (V.Abel), ümumi "təsərrüfat depressiyası"nın getdiyini (M.Postan) hesab edirlər (bax: 18, 270). Birinci fikir həqiqətə uyğundur, amma ümumi "təsərrüfat depressiyası" fikri ilə heç cür razılaşmaq

---

* Yeganə Hafiz qızı Gözəlova – t.ü.f.d. Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin dosenti

olmur, çünki urbanizasiya ən azından şəhər təsərrüfatının yüksəlişi, ticarət, sənətkarlıq və iaşə xidməti sahələrində rəqabətin artması sayəsində təsərrüfatın inkişafı ilə müşayiət olunmuşdur. "Depressiya"ya uğrayan feodalizm idi, ümumilikdə təsərrüfat yox.

Orta əsrlərdə demoqrafik duruma və demək ki, məhsuldar qüvvələrə təsir edən təbii-coğrafi mühit də XIV-XV əsrlərdə vacib amil olaraq qalırdı. Əgər orta əsrlərin başlanğıcında ekologiya böyük bir dəyişikliyə uğramış, flora və fauna öz müxtəlifliyi və zənginliyi ilə əsasən saxlanmışdısa, bunu XIV-XV əsrlər üçün demək çətindir. Əvvəla, orta əsrlərin ilk dövrlərində ekstensiv təsərrüfat sayəsində insan fəaliyyəti Avrasiyanın təbii-coğrafi balansına ciddi təsir etməmişdi. İkincisi, V-XIII əsrlər boyu materikdə iqlim şəraiti əsasən dəyizməz qalmışdı (22; 18, s.513). Amma XIV əsrdə iqlimin soyuması müşayiət edilir, üstəlik, zaman keçdikcə, insan təbii ehtiyatları mənimsəmək üçün yeni yollar tapır, hətta süni landşaft yaradırdı. Təbii ehtiyatların vəhşicəsinə istismarı, dağ-mədən sənayesinin təkmilləşmiş formalarının ortaya çıxması (elə götürək, "gümüş böhranı"ndan sonra Avrasiyanın ucsuz-bucaqsız çöllərində qızıl və gümüş hasilatının intensivləşməsi) torpağın eroziyasına səbəb olur və onun məhsuldarlığını azaldır, təbii ehtiyatları tükədirdi. Odur ki, XIV-XV əsrlərin hüdudunda Avrasiyanın ekoloji durumu ağırlaşmışdı: meşələr ixtisar olmuş, münbit torpaqlar kəskin şəkildə azalmış, bir çox çaylar qurumuş, flora və fauna kasadlaşmışdı. Orta əsr ticarətinin və istehsalının bağlı olduğu mədənlər artıq bir neçə əsr müddətində istismar edildiyindən, hasilat çox aşağı düşmüşdü. Ən acınacaqlısı isə o idi ki, cəmiyyət vəziyyətdən çıxış yolunu əkinçilik, maldarlıq və dağ-mədən sənayesini intensivləşdirməkdə görürdü, bu da öz növbəsində "qapalı dairə" effekti yaradırdı.

Məlumdur ki, orta əsrlərdə istehsal texnologiyasının təkmilləşməsi prosesi xeyli zəif getmişdir. Nəzərdən keçirdiyimiz əvvəlki iki göstərici ilə müqayisədə XIV-XV əsrlərin texnoloji göstəriciləri elə də fərqli deyil. Daha doğrusu, xaç yürüşləri və monqol hakimiyyəti dövründə Şərqlə yaxından tanışlıqları sayəsində, Qərbi Avropa ölkələrində texnoloji-təsərrüfat yenilikləri oldu, amma Asiya bunları xeyli əvvəl yaşamışdı və indi ətalətli durumda idi. Ona görə də müxəlif mexanizmlərin istehsala tətbiqi, əmək alətlərinin təkmilləşməsi, bir çox sahədə ixtiralar ümumi Avrasiya məkanı üçün böyük bir tərəqi sayıla bilməz: bunları Avrasiyanın bir hissəsi daha tez – VII-XII əsrlərdə yaşamışdı və indi böhranda idi, digəri isə hələ indi yaşayırdı.

Texnoloji-təsərrüfat sahəsində təkamül nə qədər zəif getsə də, cəmiyyətin ictimai əsaslarına ən cüzi dəyişiklik də təsir edirdi. Məsələn, mexanizmlərin tətbiq olunduğu sənətkarlıq sahələrində əməyin təşkilinin yeni formaları yaranma-

ğa başlamışdı: Misirdə, Suriyada, daha sonra İtaliyada, İngiltərədə erkən manufakuralar (toxuculuq sahəsində), payçılıq əsasında təşkil olunan qardaşlıqlar (kitab çapı), artellər (tikinti) buna nümunə ola bilər. İndi bu müəssisələrdə muzdlu əməkdən geniş istifadə olunurdu.

Baş verən dəyişikliklərdən biri də əhalinin peşəkar differensiasiyası idi, hansı ki, orta əsrlər üçün elə də səciyyəvi olmamışdır.

Ən böyük ictimai dəyişiklik isə Avrasiya miqyasında texnologiyanın və istehsalın universallaşmağa başlaması idi.

Danışdığımız dövrdə beynəlxalq durum da artıq orta əsr səciyyəsini itirməyə başlamışdı. Bu, ilk növbədə Qərbi Avropada mərkəzləşmiş dövlətlərin yaranması (hansılar ki, növbəti yüzilliklərdə milli dövlətlərə çevriləcək), Avropa-Asiya əlaqələrinin artıq pərakəndə deyil, nizamlı şəkil alması ilə bağıl idi. XIII əsrin sonu – XIV əsrdə beynəlxalq münasibətlərə ciddi təsir edən bir neçə amil və səciyyəvi cəhətləri saymaq olar:

1) Avropanın iqtisadi yüksəlişinin başlanması ilə əlaqədar beynəlxalq ticarət münaqişələrinin ortaya çıxması;

2) Monqol yürüşlərindən və istilalarından sonra Avrasiyanın ucqarları arasında ticarət, mədəni, siyasi əlaqələrin bərpası və genişlənməsi;

3) Osmanlı fəthlərinin başlanması ilə Avropada koalisiyalar yaratmaq cəhdlərinin artması, xaç yürüşlərinin bərpası;

4) Universalçı xarici siyasət cəhdlərinin saxlanması (papalar, alman imperatorları, Bizans vasilevsləri, monqol xanları, məmlük, bir qədər sonra Osmanlı sultanları tərəfindən);

5) Beynəlxalq hüququn bəzi elementlərinin (müharibə hüququ, dəniz hüququ) yaranması;

6) Konsulluq xidmətinin inkişafı və onunla sıx bağlı olan «protokapitulyasiyalar»ın verilməsi;

7) Nəhayət, Atlantik uğrunda mübarizənin başlaması – ilk müstəmləkələrin yaranması (İstanbulun osmanlılar tərəfindən fəthinədək).

Diqqət yetirsək, bu hadisələrin əksəriyyətinin beynəlxalq ticarətlə bağlı olduğunu görərik. Beynəlxalq vəziyyəti xarakterizə etməzdən əvvəl demoqrafik, ekoloji, texnoloji və ictimai durumu izləməyimiz təsadüfi deyil. Avrasiyanın XIV-XV əsrlərin hüdudunda yaşadığı demokrafik sabitlik (onun da ardınca əhali artımı), ekoloji balansının pozulması və təbiətin intensiv istismarı (onun da ardınca yeni təbii ehtiyat axtarışı və mübarizəsi), texnoloji yenilikləri mənimsəmələr (onun da ardınca Avropanın texnoloji baxımdan Asiyanı üstələməsi), ictimai və professional təbəqələşmə (onun da ardınca kapitalist münasibətlərinin rüşeymlərinin qoyulması) hökmən nəhəng bir "püskürmə" ilə nəticələnməli idi.

Bəşəriyyətin əbədi mübarizə obyekti – təbii ehtiyatlarin ələ keçirilib bölüşdürülməsi qanunauyğun olaraq beynəlxalq ticarətdə hegemonluq uğrunda mübarizəsini doğururdu. XIV-XV əsrlərin beynəlxalq siyasi münasibətlərini müəyyən edən aparıcı də elə bu idi!

İndi isə beynəlxalq ticarət məntəqələrindəki vəziyyətə nəzər yetirək.

Aralıq dənizi ticarəti. XV əsrin əvvəllərində Atlantika uğrunda mübarizə artıq başlamış olsa da, italyanların ticarət inhisarının davam etdiyi Aralıq dənizi beynəlxalq ticarətin başlıca mərkəzi olaraq qalırdı. Hərçənd ki, bəzi tarixçilər bu dövrdə Aralıq dənizi ticarətin hegemonunun Venesiya olduğu fikri ilə razılaşmırlar. Məsələn, Avstraliya tarixçisi Con H.Prayor italyanların XII-XIII əsrlərdən etibarən bu su hövzəsindəki ticarət fəaliyyəti haqqında mənbələrin məlumatlarına ehtiyatla yanaşmağı tövsiyə edir (11, s.139-163). Onun hesabınca, Aralıq dənizi ticarətdə Məğrib əmirlikləri və Misir məmlük sultanlığının, hətta Bizansın üstün mövqeyi XV əsrdə belə saxlanmışdı. Amma Con H.Prayor bu fikrini isbatlamaq üçün dolayı faktlar gətirir: Avropa korsarlarının Aralıq dənizində tez-tez müsəlman gəmilərini ələ keçirməsi, Məğrib sultanlarının Qərbi Aralıq dənizi adalarına hərbi ekspedisiyalar göndərməsi, avropalıların müsəlman gəmilərində üzməsi və s. (11, s.146, 147, 149). Amma Venesiyanın Aralıq dənizi ticarətdə üstünlüyü ələ keçirməsi ilə bağlı R.S.Lopes, A.R.Lyuis, E.Astor, K.Kaen kimi araşdırıcıların qətiyyətli fikirləri orta əsr mənbələrinin birbaşa məlumatlarına əsaslanır, üstəlik, bu mənbələrin içərisində müsəlman müəllifləri də az deyil. Məsələn, İbn Xəldun Aralıq dənizində müsəlman dənizçiliyinin artıq XIV əsrdə çökdüyünü açıq-aydın yazır: "... Sonra hakimiyyətdə olan sülalənin zəifliyi səbəbindən, müsəlmanların [Aralıq] dənızındəki gücü bir daha çökdü. Məğribdə hakim olan güclü bədəvi davranışının təsirilə və Əndəlus təcrübəsi davam etdirilmədiyindən, dənizlə bağlı təcrübə unuduldu. Xristianlar əvvəlki, dənizçi bacarıqlarını [yenidən] qazandılar, [Aralıq dənizindəki] fəaliyyətlərini və oradakı qaydalara uyğun bacarıqları yenilədilər. Digərilərindən fərqli olaraq gəmiçilikdəki üstünlüklərini yenə göstərdilər. Müsəlmanlar Aralıq dənizinə yad olmağa başladıla " (10, s.46).

Con H.Prayorun arqumentlərinə gəlincə, əslində bu tarixçinin mənbələrdən gətirdiyi məlumatların doğruluğuna heç bir şübhə yoxdur, problem sadəcə bu məlumatların interpretasiyasındakı fərqdədir. Əgər biz XIV-XV əsrlərdə Aralıq dənızı ticarətdə avropalıların üstün olduqlarını deyiriksə, bu o demək deyil ki, İslam dünyası və ya Bizans Aralıq dənizi ticarətdən tamamilə uzaqlaşmışdı. Əlbəttə ki, bu dövrdə avropalı korsarların ən çox hücum çəkib ələ keçirdikləri gəmilər müsəlman gəmiləri idi (11, s. 147). Amma bu fakt özü artıq müsəlman gəmiçiliyinin zəifliyindən xəbər verir. Yaxud Con H.Prayonun arqument olaraq

Fes sultanı I Əbu-l-Həsən Əli Merikinin hələ 1338-ci ildə Balear adalarına donanma göndərməsi faktı: VIII əsrin əvvəllərində müsəlmanlar tərəfindən alınmış bu adalar sonrakı yüzilliklərdə əldən-ələ keçmişdi və nəhayət, XIII əsrdə Araqonun hakimiyyəti altına düşmüşdü. Merikilər nəinki köhnə mülklərini geri qaytarmaq iqtidarında deyildilər, üstəlik, o qədər zəifləmişdilər ki, XV əsrin əvvəllərində Kastiliyanın, Araqonun və Portuqaliyanın müstəmləkə ekspansiyasına məruz qalmışdılar (bax: aşağı).

Nəhayət, Con H. Prayerin digər arqumenti, yəni avropalıların müsəlman gəmilərində üzməsi faktı (11, s.151-152) da sübut edir ki, italyanlar, ələlxüsus venesiyalılar XIV-XV əsrlərın hüdudunda Aralıq dənizi ticarətində elə bir durum yaratmışdılar ki, kastiliyalı, flamand və ya ingilis taciri yunan və müsəlman gəmisindən istifadə etməyi daha əlverişli hesab etmişdi. Beləliklə, XIV-XV əsrlərin hüdudunda Venesiya Aralıq dənizi ticarətin aparıcı təşkilatçısı idi: Hellespontdan Kritə qədər dəniz suları onun əlində olmaqla yanaşı, iqtisadi əlaqələrin əsas obyektləri də respublikaya məxsus idi.

Venesiyanın başlıca bazarları Misir, Kipr, Suriyanın sahilboyu şəhərləri, Qara və Azov dənizlərinin limanları idi. Respublikanın İsgəndəriyyədə, Tirdə, Akkada, Konstantinopolda, Tanada, Nikopolda, Adrianopolda ticarət kontorları fəaliyyət göstərirdi. Bundan əlavə, Venesiya Avropanın idxalat bazarlarını da ələ keçirə bilmişdi: hər il respublika təkcə Lombardiyaya 250.000 dukatlıq pambıq, 240.000 dukatlıq yun, 250.000 dukatlıq ipək parça, 100.000 dukatlıq xaş-xaş, 300.000 dukatlıq istiot, 64.000 dukatlıq darçın, 95.000 dukatlıq şəkər ixrac edirdi (16, s.151). Bu dövrdə Venesiya bütün İtaliyanı və qonşu ölkələri duzla təmin edirdi. Venesiyalı tacirin illik gəliri orta hesabla 600.000 - 2 mln. dukat arası idi (16, s. 152).

Cəbəllütariqdən keçib şimala istiqamət götürən Venesiya eskadraları Antverpen, Brügge və Londonadək mal aparırdılar, geri dönərkən isə Lissabona, Kadisə, Barselonaya və Fransa limanlarına yan alırdılar.

Venesiyanın bu ticari qüdrəti onun diplomatik və hərbi gücü ilə qorunurdu. XV əsrin ortalarına doğru Venesiya Respublikası sözün əsl mənasında, müstəmləkə imperiyasına çevrilmişdi: Balkan yarımadasının Adriatik sahilləri, İoniya adaları, Moreya və Korinf körfəzi sahilləri, Krit və Evbeya kimi strateji əhəmiyyətli vacib adalar, Qara və Azov dənizlərindəki ticarət koloniyaları onun əlində idi (14, s.117-118; 12, s.68). XV əsrin birinci yarısı boyu apardığı müharibələr nəticəsində Paduya, Ravenna, Verona, Trevizo, Viçenso, Breşiya, Berqamo, Feltre, Belluno, Krema və Fruli Venesiyanın hakimiyyəti altına keçmişdi (12, s.68). Ümumilikdə, respublikanın mülklərinin sahəsi 9 mln. ha təşkil edirdi (23, s.11).

Venesiya bu mülklərini və ticarət maraqlarını qorumaq üçün 350 hərbi, 600-dən çox ticarət gəmisindən iabarət donanmaya sahib idi (20, s.346, 23, s.20 və s.). Venesiya diplomatiyası isə antikliyin və Şərqin ən yaxşı siyasi ənənələrini çulğaşdırıb özünəməxsus nəhəng bir məktəb qurmuşdu. Senat başda olmaqla Venesiya diplomatları respublikanın xarici siyasətini böyük ustalıqla nizamlayırdılar və məqsəd naminə hər cür vasitəni məqbul sayırlar.

Qara dəniz ticarəti. Aralıq dənizində Venesiyanın qüdrətini xeyli endirməyi bacarmayan Genuya Qara dənizdə ona rəqib çıxa bilmişdi. Kaffa (Feodosiya) bu ticarətin cəmləndiyi başlıca mərkəz idi. Genuyanın əsas müştəriləri isə İspaniya, Cənubi Fransa və Cənubi Almaniya idi. Korsika və Sardiniya Genuyanın əlinə keçəndən sonra İspaniya ilə münasibətlər xeyli genişlənmişdi: Barselona, Sevilya, Valensiya genuyalı tacirlərə böyük imtiyazlar vermişdi. Maraqlıdır ki, Cənubi Fransa limanları, o cümlədən Marsel də Şərqlə birbaşa deyil, Genuyanın vasitəçiliyi ilə ticarət saxlayırdı, çünki onun qədər nizamlı və möhkəm əlaqələri yox idi. Nəhayət, Almaniya üçün Genuya bir neçə baxımdan vacib idi: liman kimi – alman tacirlərinə dənizlərə ən əlverişli çıxış olaraq; Şərq mallarının ixracatçısı kimi – Venesiya ilə əlaqə saxlaya bilməyən cənub - qərb torpaqları üçün vasitəçi olaraq və sənaye mərkəzi kimi – vacib fabrikatların istehsalçısı olaraq (16, s.156).

Başqa sözlə desək, Venesiya, Genuya, Milan, Piza və Florensiya başda olmaqla İtaliya şəhərləri Avropanın Şərqlə ticarətində vasitəçiliyi əllərinə almışdılar. Amma bu, digər ölkələrin beynəlxalq ticarətdən tam məhrum edilməsi anlamına gətirməməlidir. Məsələn, Cənubi Fransa şəhərləri – Marsel, Narbonna, Monpelye, Bordo xaç yürüşlərindən bu yana beynəlxalq ticarətdə fəal rol oynayırdılar və ən azından Fransadaxili ticarətdə Venesiyanın və Genuyanın inhisarçılığına imkan vermirdilər. Pireney şəhərlərinin XV əsrin əvvəllərinə doğru Avropada – Venesiyada, Genuyada, Pizada, Bolonyada, Parisdə, Londonda ticarət kontorları fəaliyyət göstərirdi. Barselona, Valensiya, Sevilya, Burqos, Bilbao, San-Sebastyan beynəlxalq ticarət mərkəzləri olaraq məşhur idilər.

Şimal ticarəti. Əgər əvvəlki iki ticarət məntəqəsi Şərq ticarəti və Şərq istehsalı ilə bağlıdırsa, Şimal ticarətini tam mənada bu sıraya qoymaq doğru olmaz. Burada ticarətin geniş miqyas alması, beynəlxalq əhəmiyyət kəsb etməsi daha çox yerli sənayeyə bağlı olmuşdur. Dəqiqləşdirsək, Şimal ticarətinin XV əsrdə (əslində XVIII əsrədək) əsas faktının yun istehsalı olduğunu deməliyik. Bu ticarətin də aparıcı rollarını İngiltərə, Frandriya, Hanza və Novqorod paylaşırdı. İngilislər bu ticarətə qatılanda "Şimal Venesiyası" şöhrətini qazanmış Brügge əlverişli mövqeyi sayəsində artıq yun ticarətinin mərkəzi idi, Hanza isə Baltik bölgəsinin əsl sahibəsi idi və Brügge – Novqorod xətti onun ticarətinin əsas arteriyası idi. Amma İngiltərə bu rəqabətdə özünü itirmədi. XIV əsrin ikinci yarısın-

dan etibarən İngiltərənin mahud istehsalı elə bir səviyyəyə gəlib çıxır ki, artıq xarici ixracat üçün işləməyə başlayır. Flamandlar Hanza tacirlərinin indi ingilis mahudunu aldıqlarını çox böyük narahatlıq və bəzi əks tədbirlərlə qarşılaşa da, XV əsrin əvvəllərinə doğru mahudçuluğun mərkəzləri olan İpern, Brügge, Gent arxa plana keçir. İngilislər bütün maneələrə, əvvəlki mahud inhisarçılarının düşmənçiliyinə baxmayaraq, hər yerə nüfuz etməyə başlamışdılar. İngilis ticarətinin yüksəlişi və rəqabətə dözümlülüyü həm sənayenin, həm ticarətin yeni tələblərə tez uyğunlaşması ilə izah oluna bilər.

Hanzanın İngiltərə qarşısında mövqe itirməsinə gəlincə (doğrudur, bu, XV əsrin əvvəlləri başa çatacaq), şübhəsiz, kapitalistcəsinə qurulmağa başlayan ingilis sənayesi və ticarəti ilə o, uzun müddət rəqabət apara bilməyəcəkdi. Üstəlik, Fransadan və İngiltərədən fərqli olaraq, Almaniyada sənayenin və ticarətin milliliyi yox idi: Hanza əksəriyyət etibarilə Almaniya şəhərlərini birləşdirsə də, milli alman təşkilatı deyildi və bəzən hətta Almaniyaya ziyanlı siyasət yeridirdi. Bu amil də Şimal ticarətində İngiltərəni ondan irəli apara bilmişdi.

Nəhayət, Moskva dövlətinə gəlincə, İngiltərə ilə onun Şimalda ticarət rəqabəti xeyli sonrakı dövrə - XVI əsrin ikinci yarısına aiddir. XIV-XV əsrlərin hüdüdunda isə Novqorod Hanzanın əsas şərq kontoru rolunu oynamaqla kifayətlənirdi və ingilislərlə rəqabətdən söhbət belə gedə bilməzdi.

Xəzər dənizi ticarət. 1395-ci ildə Həştərxanın Teymur tərəfindən ələ keçirib dağıdılması Xəzər dənizi ticarət üçün kifayət qədər böyük zərbə olmuşdu. Üstəlik, Teymurilərin Qızıl Orda ilə düşmənçilik münasibətləri Volqa – Xəzər magistralı vasitəsilə aparılan Avropa – Asiya ticarətini çətinləşdirmişdi. Amma Teymurun vəfatından sonra Həştərxan – Bakı əlaqələri yenidən dirçəlmiş, XV əsrin birinci yarısı Xəzər dənizi ticarət yenə tacirlərin fəaliyyət meydanına çevrilmişdi. Bu ticarət Avropa səyyahlarının və tacirlərinin (Klavixo, Zeno, Barbaro, Kontarini) nəzər-diqqətində qalmaqla yanaşı, monqol hakimiyyəti ilə mübarizədə yaranıb möhkəmlənən Moskva knyazlığının xarici siyasət orbitinə cəlb olunmağa başlamışdı. XV əsrin ortalarına doğru Moskva dövləti ilə Azərbaycan Şirvanşahlar dövləti arasında qurulan diplomatik və ticari ünsiyyət də bu ticarət bölgəsinin beynəlxalq əhəmiyyətinin artması ilə bağlı idi.

Moskvanı bura cəlb edən nə idi? Əvvəla, Moskva knyazlığının xeyli sərbəst hərəkət edə biləcəyi, ingilis rəqabətinin hələ ortaya çıxmadığı yeganə su hövzəsi Xəzər dənizi idi. İtalyanların hələ XIII – XIV əsrlərdə burada ticarət gəmilərinin üzməsi faktı yenicə dirçəlməyə başlayan Moskva dövləti üçün maneə deyildi: venesiyalılar və genuyalılar bu bölgəyə hələ ki, ticarət məntəqəsi olaraq yanaşırdılar, Xəzərin strateji hərbi-siyasi əhəmiyyəti məsələləri italyan diplomatiyasının fəaliyyət çərçivəsinə girməmişdi. İkincisi, Xilafət dövründə olduğu

kimi, XV əsrdə də Xəzəryanı yerli dövlətlərin, o cümlədən Şirvanşahların hərbi donanması yox idi. Bu, Xəzər dənizi hövzəsinə coğrafi baxımdan ən yaxın Rusiya üçün əlavə divident sayıla bilər. Nəhayət, Dərbənd və Bakı kimi limanlar rus dövləti üçün (XV əsrdə hələ ki, rus tacirləri üçün) yaxın perspektivdə həm də İran körfəzinə və Hind okeanına çıxış idi.

İran körfəzi və Hind okeanı ticarəti. İran körfəzi ticarətdə Təbrizin rolunun artmasının 1400-cü ildə Bağdadın Teymur tərəfindən alınması ilə bağlı olduğu fikri tarixşünaslıqda hakimdir (bax: 12, s.56). Amma Təbriz hələ XIII-XIV əsrlərdə İran körfəzi ticarətdə fəal rol oynamışdır. Təbriz Ərzurumdan, Ərdəbildən, Urfadan, Mosuldan, Marağadan və Qəzvindən gələn yolların tranzit qovşağı idi. Hülakilərin uzun müddət paytaxtı olmuş Təbriz 1250-ci illərdən artıq Bağdada rəqib kimi çıxış edirdi. Ona görə də Teymur Bağdadı ələ keçirəndə, Təbriz üçün İran körfəzi ticarətdə aparıcı mövqe tutmaq çətin olmadı!

Təbriz – Trapezund/Trabzon və Təbriz – Bursa ticarət xəttləri Konstantinopolun osmanlılar tərəfindən fəthindən əvvəl də strateji əhəmiyyət kəsb etmişdi. Hörmüz – Şiraz – Rey xətti məhz Təbrizin vasitəsilə İran körfəzini Qara dənizlə əlaqələndirirdi. Avropa malları da çox zaman Trapezund/Trabzon – Təbriz xətti ilə Şərq ölkələrinə ixrac olunurdu. Həştərxanın və Bağdadın süqutundan sonra Təbriz – Trapezund/Trabzon marşrutunun əhəmiyyəti bir az da artmış oldu (12, s.59).

Təbrizdən Bursaya iki istiqamətdə getmək olurdu: Təbriz – Diyarbəkr – Mərdin – Məraş – Qeysəriyyə – Ankara – Eskişəhir – Bursa və ya Təbriz – Ərzurum – Ərzincan – Toqqat – Amasya – Ankara – Bursa (6, s.128-129). 1326-cı ildən etibarən osmanlıların əlində (1326-1362-ci illərdə paytaxt) olan Bursa Aralıq dənizi hövzəsinin ən əhəmiyyətli ipək ticarəti mərkəzi idi (9, s.51). Başqa sözlə desək, Təbriz – Trapezund/Trabzon İran körfəzini Qara dənizlə, Təbriz – Bursa isə İran körfəzini Aralıq dənizi ilə əlaqələndirən vacib arteriyalar idi.

İran körfəzi ticarətini Hind okeanı olmadan təsvir etmək mümkün deyil. XV əsrin birinci yarısında hər iki su hövzəsini əlaqələndirən başlıca məntəqə - Hörmüz idi. Hörmüzdən Daybula, oradan Kalikuta (indiki Kojikoda) dəniz yolları istiqamət götürürdü. Hörmüzün yüksəlişinin başlaması XIII-XIV əsrlərin hadisəsi idi. XV əsrin birinci yarısında avropalıların Atlantikaya marağı artsa da, Hind okeanı bölgələrə gedən ənənəvi yollar təhlükəsiz və yoxlanılmış idi. Afrikanı üzüb keçmək, ya da Atlantikanı dövr etmək, hələ ki, gerçək görünmürdü. Ona görə də iddialı siyasətçilərdən və avantürist səyyahlardan fərqli olaraq, tacir öz pulunun, malının və canının dəyərini bilib İran körfəzi – Hind okeanı limanları ilə səyahət etməkdə idi.

Atlantikada erkən müstəmləkə işğalları. XIII əsrdə Rekonkistanı başa çatdıran Portuqaliya həm insan ehtiyatları, həm maddi ehtiyatlar baxımından kasıb

ölkə idi. Nə qədər ki, Əndəlus müsəlmanları ilə müharibələr davam edirdi, portuqal hökuməti (eləcə də yarımadanın digər xristian dövlətləri) iqtisadi və sosial problemləri ört-basdır edə bilirdi. Amma indi talan və qarət mənbəyi tükənmişdi. Üstəlik, Kastiliyanın və Araqonun hegemonluq iddiaları bir tək yarımada ilə kifayatlənmirdi. Portuqaliya üçün iki yol qalırdı: ya şərqə – Aralıq dənizi bölgəsinə istiqamət götürmək, hansı ki, italyanların inhisarı altında olduğundan, mümkünsüz idi, ya da cənub-qərbə – Atlantikaya, oradan da Hind okeanı bölgələrinə üz tutmaq.

Atlantikanın fəthi ilk baxışdan çox qorxunc və gerçəkləşməsi mümkün olmayacaq gələ bilərdi, amma 800 ilə yaxın müharibənin bitmək nə olduğunu bilməyən Pireney xristianları üçün bu avantüra xeyli cəlbedici və hətta əyləncəli görünürdü. Bu yolda ilk addım isə – Şimali Afrika idi. Hələ 1291-ci ildə Kastiliya və Araqon arasında Şimali Afrika ərazisinin bölüşdürülməsi haqqında razılaşma olmuşdu (24, s.9) və Portuqaliya bu bölgüdən kənarda qalmasından çox narazı idi. Kastiliyanın 1393-cü ildə Kanar adalarına hərbi ekspedisiya təşkil etməsi, 1400-cü ildə Mərakeşə yürüşü Lissabonu əməlli-başlı qayğılandırmışdı. Kastiliyanın bu fəallığı Portuqaliyanın Şimali Afrikadakı əlaqələrini və gələcək işğallarını sual altında qoyurdu. Ona görə də rəqibinin Qranada ilə mübarizəyə başının qarışmasından istifadə edib iri miqyaslı fəaliyyətə keçmək lazım idi.

Lissabonda işlənib hazırlanmış plan belə idi ki, Kastiliya Kanar adalarında möhkəmlənməmiş, Portuqaliya Şimali Afrikada platsdarm yaratmalı və bunun ardınca Atlantikada işğallara keçməlidir. Nəzərdə tutulmuş ekspansiya üçün ən uğurlu obyekt Mərakeş idi. Əvvəla, Mərakeş coğrafi baxımdan Portuqaliyaya yaxın idi. İkincisi, bu torpaqlar portuqallar üçün "yad" deyildi: bir neçə əsr boyu portuqal tacirləri Seutada, Tanjerdə, Sale və Sofidə gedən qızğın ticarətdə fəal iştirak etmişdilər. Portuqalların Mərakeşdə hərbi əməliyyat "təcrübələri" də var idi: XIV əsr boyu müsəlman gəmiləri Portuqaliyanın kral donanmasının dəniz yürüşlərindən (əslində bunlar korsar yürüşləri idi) əziyyət çəkmişdilər (24, s.8 ; 11, s. 147 və s.).

Portuqal kralı I Joanın geosiyasi hesablamaları diqqətləri gətirib Seuta (Səbtə) şəhərinin üzərində saxladı: coğrafi yerləşməsinə və ticarət əhəmiyyətinə görə birinci dərəcəli strateji əhəmiyyəti olan bu şəhərin təbii limanı var idi (Bakı kimi) və dar boğazda yerləşməsi onu yaxşı müdafiə olunan qalaya çevirmişdi.* Seutanı almaqla Portuqaliya Cəbəllüttariqi keçib Atlantik okeanına istiqamət götürən və ya əksinə, Atlantik okeanından Aralıq dənizinə girən gəmilərə tam

* Yada salmaq yerinə düşər ki, ərəb sərkərdəsi ət-Tariq 709-cu ildə onun adı ilə adlandırılacaq dağı məhz Seutadan çıxaraq fəth etmişdi.

nəzarət edə bilərdi, üstəlik, bundan sonra müsəlmanların naviqasiyası da çox ağır duruma düşərdi.

Seutanın ticarət əhəmiyyəti də böyük idi: bu şəhərdə nəinki müsəlman ölkələrinin tacirləri, həm də Kastiliya, Cenevrə, İngiltərə, flamand, eləcə də portuqal tacirləri toplaşırdı. Başqa sözlə desək, Seuta "Portuqaliyanın Atlantika və Hind okeanı sahillərində cidd-cəhdlə yaratdığı nəhəng iqtisadi imperiyanın tərkib hissəsi" idi (17, s.239).

Seutanın işğalı planı dəqiqliklə işlənmişdi və buna 6 il sərf olunmuşdu. 1415-ci il iyulun 25-də portuqal armadası* yürüşə başladı. Avqustun 12-də Seutaya edilən ilk hücum uğursuz oldu və portuqallar geri çəkildi. Avqustun 20-də ikinci hücum baş tutdu və portuqallar qələbə qazandılar. Hadisələrin şahidlərinin xəbərlərinə istinadən O.Martinş yazır: "Şəhərin talanı dəhşətli bir görüntü idi. Hindistanla ticarətin mərkəzi olan Seuta Venesiyadan və Lissabondan üstün idi. Seutanın küçələri yarmarkanı xatırladırdı. Arbaletli əsgərlər, Traj-uş Montiş və Beyra dağlarından gəlmiş kənd uşaqları məhv etdikləri şeylərin heç dəyərini belə anlamırdılar ... öz barbarlıqlarında boğulan bu adamlar yalnız qızıl və gümüş axtarırdılar ... Bütün gecəni Seuta küçələrində anaların və uşaqların ahu-zarı və naləsi eşidilirdi" (13, s.133).

İşğalın səhəri günü kral I Joan əshabəsi Pedru de Menezişi Seutanın kapitanı və qubernatoru təyin etdi və 2500 nəfərlik qarnizonu onun ixtiyarına verdi (24, s. 14). Beləliklə, avropalıların qitədən kənarda ilk müstəmləkəsi yarandı, *Avropa dövlətlərinin müstəmləkə ekspansiyası başladı.*

Qərb tarixşünaslığı 1453-cü ildə Konstantinopolun osmanlılar tərəfindən fəthinin Avropa ticarətinə böyük zərbə vurduğunu, bu səbəbdən də, avropalıların "məcbur" olub Hindistana qərb yolu axtarışına çıxdığını cidd-cəhdlə sübut etməyə çalışır və bu cəhdlərində kifayət qədər uğur da qazanmışdır: əksər tarix dərsliklərində durum elə bu yöndə də izah olunur. Amma faktlar bunun doğru olmadığını göstərir. Konstantinopolun fəthindən 162 il əvvəl – 1291-ci ildə iki Avropa dövləti – Kastiliya və Araqon Şimali Afrikanı bölüşdürmək haqqında razılaşma bağlamışdılar (bax: yuxarı), fəthdən 38 il əvvəl isə bu formallıq gerçəkləşmişdi: bir Avropa dövlətinin Afrikada müstəmləkəsi yaranmışdı.** Bu iki faktın sadəcə təsadüf olduğunu düşünmək olardı, əgər bunun ardınca yeni ekspansiya yürüşləri olmasaydı.

1434-cü ildə portuqallar Madeyra, Kanar və Azor adalarını keçərək Afrikanın qərb sahili boyu ilə cənuba istiqamət götürdülər və Qvineyanı, Yaşıl Burun adalarını ələ keçirdilər. 1435-ci ildə isə Portuqaliya hökuməti Kanar adalarına

* Mənbələrin məlumatlarına görə, armada 200-dən çox gəmidən ibarət idi (bax: 24, s.12).

** Faciəli haldır ki, Seuta – Avropanın bu ilk müstəmləkəsi indi də bu statusda qalmaqdadır.

mülkiyyət hüququnun Roma papası IV Yevgeniy tərəfindən təsdiqlənməsinə nail oldu (24, s.17). Vəziyyətdən bərk narahat olan Kastiliya buna dərhal etirazını bildirdi və Bazileyada keçirilən yığıncaqda Cəbəllütariqin hər iki sahilinə iddiasını elan etdi. Papa 1435-ci il bullasını ləğv etməyə məcbur oldu.

Portuqaliya Kastiliyanı qabaqlamaq və Afrikadakı "mülklər"ini qorumaq üçün yeni ekspansiyaya başlamaq qərarına gəldi. Bu dəfə hədəf Tanjer (Tanca) idi. Tanjerin tutulması portuqalların Afrikadakı işğallarını möhkəmləndirəcəkdi. 1437-ci ilin avqustunda ekspedisiya başladı, sentyabrda şəhərə hücum edildi. Lakin Seuta kampaniyasından fərqli olaraq, bu ekspedisiya portuqallar üçün uğursuz oldu: Mərakeş hakimi Əbu Zəkəriyyə Yəhya əl-Həttasi şəhərin müdafiəsini yaxşı təşkil etmişdi və müsəlman ordusu portuqallardan qat-qat üstün idi (13, s.175).

Bu məğlubiyyət Portuqaliyanın müstəmləkə iddialarına heç bir xələl gətirmədi, üstəlik, Portuqaliya öz rəqibinin – Kastiliyanın fəallığından ehtiyatlanıb digər işğallarını "legitimləşdirmək" qərarına gəldi. 1454-cü ildə Roma papası V Nikolay Portuqaliyanın Bahador burnundan Hindistana qədər (cənub və şərq istiqamətlərində) torpaqlara sahib olma hüququnu tanıdı. Buununla da müstəmləkəçilik tarixinin yeni mərhələsi – "rəsmiləşmə" mərhələsi başladı.

Konstantinopolun osmanlılar tərəfindən fəthi və Aralıq dənizi ticarəti. Pireneyin xristian dövlətlərinin cidd-cəhdlə dünyanı "bölüşdürdüyü", Avropanın digər dövlətlərinin isə Şərqlə vasitəçisiz (oxu: italyanların vasitəçiliyi olmadan) əlaqələr arzuladığı bir zamanda – həm Avropanın, həm Asiyanın təkcə ilk yüzilliklər üçün deyil, Yeni Dövr üçün də təsiri keçərli sayılan, Şərqi Aralıq dənizi ticarəti üçün isə kardinal dəyişiklik yaradan bir hadisə baş verdi: 29 May 1453-cü ildə Kostantinopol Osmanlı türkləri tərəfindən fəth edildi.

Dünya tarixi üçün böyük bir əhəmiyyəti olan bu hadisənin bütün yekunlarını izləmək niyyətimiz yoxdur, yalnız Aralıq dənizi ticarəti üçün təhlil edəcəyik. Niyə ümumilikdə beynəlxalq ticarət üçün yox, məhz Aralıq dənizi ticarət üçün? Ona görə ki, Avropa – Asiya ticarət əlaqələrində XV əsrin ortalarına doğru baş verən dəyişikliklər və ya yeniliklər Osmanlı fəthləri ilə birbaşa bağlı deyildi, onların kökü daha dərin proseslərə bağlı idi, hansılara ki, məqalənin əvvəlində nəzər yetirdik. Buna bənzər fikirləri biz Xilafət dövrü, Səlcuq və xaç yürüşləri, monqol istilaları barədə də deyə bilərik: xarici amil zahirdə olduğu üçün tez nəzərə çarpır və daxili səbəbləri gizlədir.

Osmanlı dövlətinin məhz Aralıq dənizi ticarətə təsiri isə şəkksizdir, çünki bu fəthlərin həmin bölgə ilə birbaşa əlaqəsi var idi. 1453-cü ildən sonra Aralıq dənizi ticarətdə baş verənlərin gedişinə nəzər salaq.

Osmanlı fəthi ərəfəsi Konstantinopolun vəziyyəti çox acınacaqlı idi. İmperator nəhəng maliyyə çətinlikləri ilə üzləşmişdi, qarşısını almaq üçün isə əvvəllər

ləğv edilmiş vergiləri bərpa etmişdi. Vəziyyət o yerə gəlib çatmışdı ki, nəinki qoşunu və donanmanı saxlamaq, imperatorun sarayını belə təchiz etmək imkansızlaşmışdı. Venesiyanın və Genuyanın ticarət hegemonluğu haldan düşmüş ölkəni dirçəltməyə ümid yeri belə qoymamışdı. Avropa Bizansı "iqtisadi baxımdan işğal etmişdi" (19, s. 100).

Tarixin bütün mərhələlərində olduğu kimi, Osmanlı fəthi ərəfəsində də Konstantinopol dini-siyasi təlatümlərlə çabalayırdı. Təsadüfi deyil ki, ruhani və siyasi elitanın əksər nümayəndələri fəth ərəfəsi həddən ziyadə təhlükədə olan paytaxtdan Pelopennesə köç etmişdi (19, s.94). Paytaxtda isə latınofillərlə osmanofillərin mənasız çəkişməsi davam edirdi. Hələ 1439-cu ildə Florensiya kilsə yığıncağında imperator VIII İohann və papa IV Yevgeniy pravoslav və katolik kilsələrinin uniyası haqqında saziş bağlasalar da, Konstantinopol bu sazişi tanımamışdı (18, s. 507, 542). Hər iki dünya – istər pravoslavlar, istər katoliklər üçün bu birləşmə gerçək bir şey sayılmırdı. Petrarkanın nümunəsində katoliklər düşünürdü ki, «türklər düşməndir, amma bidətçi yunanlar düşməndən də pisdir», yunanlara görə isə, «Konstantinopolda türklərin çalmalarını görmək latınların tiarasından daha yaxşıdır» (bax: 19, s. 101).

Nəhayət, Konstantinopolun beynəlxalq durumuna gələk: bir tərəfdən, italyanların, o cümlədən, papanın durmadan artan təzyiqləri, digər tərəfdən, onu əhatə edən serb təhlükəsi Avropanın digər iri dövlətlərinin – Fransanın, İngiltərənin, alman imperiyasının, Kastiliyanın, Araqonun və Portuqaliyanın tam laqeydliyi ilə çulğaşmışdı. Yeganə yardım cəhdi 1444-cü ildə Varna yaxınlığında macar kralı Vladislavın başçılığı ilə təşkil olunmuşdu ki, o da böyük uğursuzluqla başa çatmışdı (18, s. 507).

Beləliklə, Konstantinopolun Bizans imperiyasının paytaxtı kimi mövcudluğunun artıq heç bir anlamı, o cümlədən, Aralıq dənizi ticarətində italyanların hegemonluğunu dəyişdirəcək gücü qalmamışdı. Əhəmiyyəti olan osmanlı türkləri idi, hansılar ki, bütün XIV əsr boyu fəthləri sayəsində Venesiyanın əlindəki bütün yunan mülklərini alıb Aralıq dənizində yunanlar üçün bəla olan "latın ağalı"nı laxlatmışdılar.

Roma imperiyasından bu yana heç bir dövlət Aralıq dənizi hövzəsini tamamilə ələ keçirməyə nail ola bilməmişdi. Amma indi ortaya çıxmış Osmanlı dövləti tam bu iddiada idi: bir neçə onillik sonra belə perspektivin gerçəkləşməsinə maneə olacağına heç bir təminat yox idi* və Avropa yalnız 1453-cü ildən sonra bu gerçəyi başa düşmüşdü.

---

* Həqiqətən, cəmi 6 onillik sonra Osmanlı sultanı I Səlim Yavuzun (1512-1520-ci illər) fəthləri sayəsində bütün Şərqi Anadolu dənizi hövzəsi (həmçinin Qırmızı dəniz) Osmanlı imperiyasının hegemonluğu altına keçdi.

Konstantinopolun çökməsindən xəbər tutar-tutmaz Venesiya Senatı sultan II Mehmedin sarayına elçilik göndərdi, danışıqlar bir ilə yaxın çəkdi və 1454-cü il aprelin 18-də Venesiya Respublikası ilə Osmanlı dövləti arasında müqavilə bağlandı (7, s.164; 12, s. 99). Müqaviləyə görə, venesiyalılar Osmanlı bazarlarında sərbəst ticarət etmək hüququ qazanırdı və onlar üçün 2 %-lik gömrük müəyyən olunurdu. Beləliklə, vaxtilə (1082-ci ildən) Bizans hökümətindən alınan imtiyaz və güzəştlərin eynisini Osmanlı sultanı verirdi.

Yunan tarixçisi Dimitris Kitsikis imperator I Aleksey Komninin məşhur 1082-ci il Xrisovulu ilə Osmanlı sultanı II Mehmedin 1454-cü il imtiyazatı (kapitulyasiyası) arasında prinspial fərq olduğunu, birincinin Bizans tərəfindən məcburi, ikincinin isə Osmanlılar tərəfindən qüvvə mövqeyindən bağlandığını yazır (19, s.188). Buna bənzər fikirlərə bir çox tarixçinin əsərlərində rast gəlmək olar (bax: 9, s.52; 12, s.99-100 və b.). Amma vəziyyət göründüyü kimi bəsit deyil. Nə 1082-ci il xrisovulu, nə də 1454-cü il imtiyazatı fenomen hadisə olmamışdır: ikisi də (həmçinin onları yeniləyən növbəti müqavilələr) Konstinopolun/İstanbulun Venesiyaya vermiş olduğu ticarət güzəştidir və ardınca siyasi güzəştlərə bağlanır. I Alekseyi bu güzəştə məcbur edən amilin normann təhlükəsi olması ilə II Mehmedin antiosman blokunun potensial üzvü ola biləcək Venesiyanı neytrallaşdırması səbəbi arasında *prinsipial* fərq yoxdur. Osmanlılar da Komninlər kimi, italyan dövlətləri arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edib ya Venesiyaya, ya Pizaya, ya Florensiyaya ticarət imtiyazları verirdilər: bu yolla italyanların antiosman koalisiyasının qarşısı alınırdı.

Qeyd edək ki, bu cür taktikanın osmanlılar üçün təhlukəli məqamları da Bizans dönəmində olduğu qədər idi: hər dəfə imtiyazat alan dövlət əvvəlki dövlətdən daha artıq güzəştlərə nail olurdu. Yəni Osmanlı sultanları da Bizans imperatorlarının səhvlərini təkrarlayırdılar. Məsələn, Venesiyaya 1454-cü ildə kapitulyasiya hüququ verən Sultan II Mehmed bu respublika ilə müharibə (1463-1479-cu illər) ərəfəsində onun Aralıq dənizindəki güclü rəqibi Florensiya ilə yaxınlaşma xətti götürdü, 1460-cı ildə Florensiyaya (və Pizaya) daha geniş kapitulyasiya verildi (12, s.112), Florensiya isə Mehmeddən təkcə kapitulyasiyalar qoparmaqla kifayətlənmədi, eyni zamanda İstanbul limanında əlverişli mövqe əldə etmək uğrunda mübarizəyə başladı. Venesiya ilə münasibətləri kəskin həddə çatan Osmanlı imperiyası 1462-ci ildə Qalatadan venesiyalıları qovaraq oradakı italyan məhəllərində florensiyalıları yerləşdirdi (7, s.209; 12, s.112). Çox keçmədən, Osmanlı –Venesiya ticarət əlaqələrinin yerini Florensiya ilə əlaqələr tutdu.

Amma Venesiyanın Aralıq dənizi ticarəti üçün Florensiya göründüyü qədər təhlükə törətmirdi, çünki osmanlılarla müharibə bitər-bitməz (1479-cu il) Vene-

siya tacirləri yenə imtiyazlarını (bu dəfə daha artıq) bərpa etməyi bacardılar. Venesiya üçün daha qorxulu rəqib Osmanlı imperiyasının daxilində idi: burada tədricən ortaya çıxan yəhudi icması, xüsusilə İspaniyadan köç edən Sefardilər osmanlılar üçün daha sərfəli tacirlər idi. Yüzilliklər boyunca yəhudilər pərakəndə halda olsa belə, Aralıq dənizi hövzəsində ticarətdə iştirak edirdilər; məmlük, Bizans, Pireney hakimiyyətlərində qalan yəhudi icmaları indi tolerant türk idarəçiliyndə geniş imkanlar qazanaraq Selanikdə (Salonikdə), İstanbulda, Hələbdə, İsgəndəriyyədə yerləşməklə Venesiyanın Şərqi Aralıq dənizindəki üstünlüyü üçün həqiqətən böyük rəqabət yaratmağa başlamışdılar (ətraflı bax: 2, s.126; 3). Venesiyanın Aralıq dənizi ticarəti üçün yaranmış bu yəhudi rəqabəti həm də ona görə qorxulu idi ki, Osmanlı imperiyasına kütləvi şəkildə köç edən yəhudilər bu imperiyanın siyasi idarəçiliyinə də nüfuz etməyə başlamışdılar və deməli, Venesiya üçün Florensiyadan daha artıq təhlükəli idilər.*

Beləliklə, İstanbulun Osmanlı hakimiyyəti altına keçməsilə Aralıq dənizi ticarətdə aşağıdakı dəyişikliklər baş verdi:

– Şərqi Aralıq dənizi hövzəsi Osmanlı imperiyasının daxili gölünə çevrildiyindən, Venesiyanın bölgədəki inhisarçılığı bitdi;

– Şərqi Aralıq dənizindəki (həmçinin Egeydəki) adaların nəhayət ki, təhlükəsizliyi və sabitliyi bərqərar oldu və ticarət üçün daha əlverişli şərait yarandı;

– İstanbul yenidən Avropa – Asiya ünsiyyətinin mərkəzi rolunu geri qaytara bildi, şəhərin ticarət həyatına yunanlar, yəhudilər, ermənilər, slavyanlar təkrar qatıldı;

– Eyni zamanda Aralıq dənizi ticarəti uğrunda Venesiya – Piza, Venesiya – Florensiya, Venesiya – Genuya rəqabəti gücləndi. Bu mübarizəyə yeni qüvvələr, o cümlədən Osmanlı imperiyası daxilindəki diasporalar – yəhudi, yunan, erməni icmaları da qoşuldu;

– Aralıq dənizi ticarəti uğrunda mübarizənin kəskinləşdiyi şəraitdə İspaniya və Portuqaliya Hind okeanı ticarətinə meyl etməyə başladı; İngiltərə və Fransa kimi dövlətlər isə yaşadıqları daxili siyasi problemlər səbəbindən, müvəqqəti olaraq Aralıq dənizi ticarətdən uzaqlaşdılar.

Beynəlxalq ticarətdə hegemonluq uğrunda müstəmləkə rəqabəti: Atlantikanın və Hind okeanının «bölüşdürülməsi». 1453-cü ildən sonra Venesiya üçün ümid yeri, az da olsa, hələ saxlanmışdı. Florensiya tacirləri və İstanbuldakı yəhudi icması ilə mübarizə çətin olsa da, ara-sıra qələbələr mümkün idi. Amma Portuqaliyanın və İspaniyanın müstəmləkə işğalları ilə "Müqəddəs Mark Respublikası" nın Şərqlə ticarətdə inhisarına son qoyulması qətiləşdi.

* Eyni hal Genuya tacirləri üçün təhlükə yaradan erməni diasporunun cəmləndiyi Qara dəniz ticarətinə də xas idi. 1475-ci ildə Kafanın osmanlıların əlinə keçməsi ilə burada ermənilərin ticarəti üstünlük qazanır (7, s.215-216).

Üstəlik, baş verənlər təkcə bir Venesiyanın problemi olmadı: Aralıq dənizi ticarətlə bağlı olan bütün ölkələrin iqtisadi və siyasi həyatı dəyişdi, beynəlxalq ticarət və dünya iqtisadiyyatı öz inkişafının keyfiyyətcə yeni mərhələsinə girdi, müstəmləkələr uğrunda mübarizə başladı.

Beynəlxalq ticarətdə hegemonluq uğrunda mübarizənin müstəmləkə mərhələsinin ilk əvvəl Böyük Coğrafi Kəşflərin pionerləri olan Portuqaliya və İspaniya arasında başlaması təəccüblü deyil. Biz Atlantikada erkən müstəmləkə işğalları hesabına Portuqaliyanın öz qonşularını xeyli qabaqladığının şahidi olduq: 1454-cü ildə Roma papası bu ölkənin müstəmləkə işğallarını təsdiqləmişdi, 1479-cu ildə isə Kastiliya papa bullasını tanımağa məcbur olmuşdu (məşhur Alkasavas müqaviləsi ilə - 21, s.132). 1486-cı ildə isə Bartolomeo Diasın başçılığı ilə portuqal ekspedisiyasının Ümüd Burnunu kəşfi Portuqaliyanın müstəmləkə planlarını tam yerbəyer etdi: indi Hindistana dəniz marşrutu ilə getmək üçün sadəcə maliyyə lazım idi.

Beynəlxalq ticarətdə məstəmləkə rəqabətinin ikinci ciddi addımı 1492-ci ildə Xristofor Kolumbun başçılığı ilə ispan ekspedisiyasının Amerikanı (müasirləri üçün Hindistana qərb yolunu) kəşfi oldu. Bundan sonra Portuqaliya və İspaniya bir-birilərinin qatı düşmənlərinə çevrildilər. Belə çıxırdı ki, hər iki dövlətin Hindistana "hüququ" çatır: İspaniyanın ilkin kəşf hüququ var idi, Portuqaliya isə papa bullasına arxalanırdı. Orta əsr Avropası üçün təəccüblü olmayan cıxış yolu – bu məsələdə papanın arbitr seçilməsi oldu.

Xristofor Kolumbun Avropaya geri dönməsindən cəmi 2 ay sonra, 1493-cü il mayın 3-də papa VI Aleksandr Borcia Atlantikanın bölüşdürülməsi ilə bağlı "İnter cetera" (Yeri gəlmişkən)* adlı bullasını verdi. Bullaya görə, hər hansı bir xristian hökmdarına məxsus olmayan (!) "qərb torpaqlarının qarşısındakı və okeandakı bütün torpaqlar" ispan hökumətinə verilirdi (21, 132).

Növbəti gün, mayın 4-də papa, naməlum səbəblərdən, yeni bullasını imzaladı və ikinci "İnter cetera"da bəzi dəqiqləşdirmələr apardı: ispanlara "Azor və ya Yaşıl Burun adalarından 100 mil (liqa) qərbdən keçən xəttdən qərbə və cənuba" torpaqlar verilirdi.

Aydındır ki, bullalarda müəyyən olunmuş sərhədləri nə xəritədə, nə qlobusda cızmaq mümkün deyildi. Kosmoqraflar artıq o zaman yaxşı bilirdilər kı, Azor adaları Yaşıl Burun adalarından xeyli qərbdədir və onları eyni paraleldə yerləşdirmək olmaz. Amma buna baxmayaraq, məhz papa bullaları İspaniya – Portuqaliya diplomatik danışıqları üçün əsas oldu və danışıqlar 7 iyul 1494-cü ildə Tordesilyas müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı.

---

* Bullanın ilk sözü ilə şərti olaraq belə adlandırılmışdır.

Şübhəsiz, Portuqaliyada artıq o zaman başa düşmüşdülər ki, Kolumb əsl Hindistanı kəşf etməyib; belə olmasaydı, portuqallar bütün Hindistanın ispanlara verilməsinə razı olmazdılar. Lissabon hökuməti tələb edirdi ki, demarkasiya xətti 270 liqa qərbə çəkilsin: görünür, Portuqaliya Afrikadakı dəniz yollarını (Bartolomeo Diaş bu zaman Umid Burnunu kəşf etmişdi) qorumağa çalışırdı. Məsələ burasındadır ki, Cənubi Afrikaya üzərkən yolda təklükəli cənub-şərq passat küləkləri ilə qarşılaşmamaq üçün hökmən qərbə istiqamət götürmək lazım idi və bu yolda portuqallar ispanlarla qarşılaşmaq istəmirdilər (21, s. 132-133). Ona görə də, Tordesilyas müqaviləsinə görə, Portuqaliya nüfuz dairəsi ilə İspaniya nüfuz dairəsi arasında ayırıcı sərhəd meridianı Yaşıl Burun adalarından 100 deyil, 370 liqa qərbə müəyyən edilirdi.*

Tordesilyas müqaviləsi tərtib olunarkən yenə də əvvəlki səhvə yol verilmişdi: 370 liqanın qərbə məhz hansı məntəqədən götürülməsi müəyyən olunmamışdı. Üstəlik, məsafə dəqiq göstərilsə də, indiyədək müqavilədə hansı liqanın nəzərdə tutulduğu da məlum deyil.** Nəhayət, başqa bir problem də onda idi ki, həmin dövrün kosmoqrafları üçün 370 liqanı dərəcələrə çevirib xəritəyə köçürmək mümkün deyildi, çünki Yer kürəsinin dəqiq ölçüləri məlum deyildi.

Əlbəttə, bu söylədiklərimiz coğrafiyaçılar üçün əhəmiyyətlidir, tarixi nöqteyi-nəzərdən isə məsələnin əsas məğzi dünyanın nüfuz dairələrinə bölünməsi idi. Elə bu bölgünü də əsas götürən portuqal hökuməti Hindistana Afrikanı üzüb keçməklə dəniz yollarını ələ keçirmək üçün siyasətini davam etdirdi. Vasko da Qamanın 1497-1498-ci illərdə həyata keçirdiyi hərbi ekspedisiya Hind okeanı bölgəsundə portuqalların 100 il davam etmiş müstəmləkəçiliyinin özülünü qoydu.

Portuqaliyanın ekspansiyası ərəfəsində Hind okeanı ticarətin səviyyəsinin yüksək olması heç bir şübhə doğurmur. Siyasi vəhdəti olmasa da, təsərrüfatı xarici ticarətin tələblərinə uyğun olan Hindistanın Malabar sahilləri çox məşhur idi: burada avropalı tacirin diqqətini cəlb edəcək ədviyyat və qiymətli daşlar (xüsusilə yaqut) yetərincə idi (15, s. 201; 24, s. 36-37). Malabarın ən çox ticarət etdiyi bölgələr isə İran körfəzi, Qırmızı dəniz sahili məntəqələr idi. Malabarda Kananor, Koulan, Kalikut, Koçin ən məşhur ticarət mərkəzləri olub bir-birilərilə rəqabət aparırdılar. Kananor darçın və zəncəfil, pambıq parça ixracatı üzrə ixtisaslaşmışdı, Kalikut isə əsasən istiot və ipək parça ixrac edirdi (5, s.18). Kalikut həm də Çinlə ticarəti inhisarlaşdırmağa çalışırdı, amma bu cəhdində ona rəqabət çıxaran Koulan da əhəmiyyətli şəhər idi. Koçin isə Kalikutun istiot

---

* Portuqaliya bu tələbi irəli sürərkən, hələ bilmirdi ki, bu müqavilə hesabına Amerika qitəsinin vacib bölgəsi olan Braziliya da onun olacaq (!).

** Ola bilsin, papa bullasına arxalanan bu müqavilədə söhbət Roma liqasından gedir (1 Roma liqası=5920 m).

ticarətindəki inhisarına imkan vermirdi: əvvəla, Koçinin əlverişli limanı Afrikanın şərq sahillərindən (əsasən ərəblərin faktoriyalarının çox olduğu Mozambikdən) və Maldiv adalarından gələn gəmilər üçün sərfəli idi. İkincisi, Koçində istiot plantasiyaları kifayət qədər olub Kalikutun inhisarçılığının qarşısını alırdı (24, s. 37-38). İstiotun daha bir ixracatçısı Koulan idi.

Amma bu sadaladığımız şəhərlər içərisində yenə də ən qüdrətlisi Kalikut idi. A.M.Xazanov Kalikutu Malabarın digər şəhərlərindən üstün edən bir neçə amili qeyd edir: gəmiçilik üçün əlverişli olan çayların sahilindəki Eli və Kranhanor kimi limanlarla qonşu olması; rəqibi Koulanın XV əsrin sonu darmadağın edilməsi; XIV əsrdən başlayaraq Misir məmlüklərinin şəhərdə mövqeyinin güclənməsi (24, s.38). Bu sonuncusu ən əhəmiyyətlisi idi: Kalikutda müsəlman ticarəti XV əsrdə o qədər güclənmişdi ki, Misir sultanları digər gəmilərin Qırmızı dənizə daxil olmasını qadağan etmişdilər (24, s.38, qeyd 1).

Kalikutda müsəlman ticarəti güclü olsa da, inhisarçı deyildi: burada yəhudilərin, indusların, çinlilərin də icmaları var idi. Yəhudilər və induslar (başlıca olaraq Koromandeldən olanlar) əsasən sələmçiliklə məşğul olurdular, çinlilərin koloniyası isə balıqçılıq təsərrüfatına üstünlük verirdi. Portuqalların Malabarda ilk uğurlarında elə bu icmalararası rəqabət də az rol oynamamışdı.

Beləliklə, bu nəhəng miqyaslı ticarətin getdiyi Hindistan portuqalların bir neçə ardıcıl ekspedisiyası (1498-1515-ci illər ərzində) sayəsində müstəmləkə hakimiyyəti altına keçdi; bundan əlavə, Şərqi Afrika və Cənubi-Şərqi Asiyanın da əksər sahil məntəqəsi,[*] həmçinin Ədən körfəzinin bəzi limanları işğal edildi. Bununla da Portuqaliya Hind okeanı bölgələrini Qırmızı dəniz və Aralıq dənizi ilə əlaqələndirən yolları bağlamış oldu (12, s. 197). 1515-ci ildə Hörmüzün qəti olaraq portuqalların əlinə keçməsi ilə İran körfəzi – Hind okeanı ticarət magistralları da inhisar altına düşdü.

Sonrakı hadisələrin orta əsrlərə aidiyyatı olması da, Portuqaliyanın və İspaniyanın XIV əsrdən başlayan müstəmləkə siyasətinin kulminasiyasını qeyd etməyimiz çox vacibdir. Atlantika uğrunda bu iki dövlətin rəqabəti 1494-cü il Tordesilyas müqaviləsi ilə nəticələndi: Atlantika iki nüfuz dairəsinə bölündü. Vaska da Qamanın və Fernando Magellanın ekspedisiyaları isə Hind okeanının bölüşdürülməsinə gətirib çıxardı. Belə ki, 1521-ci ildə Magellanın başçılığı altında ispan ekspedisiyası (1519-1522-ci illər) Molukka adalarına gəlib çıxanda, bu adaların kimə məxsusluğu məsələsi də ortaya çıxdı. 1524-cü ildə Badaxosda başlayan İspaniya – Portuqaliya danışıqları 1529-cu ildə Lerida (bəzi

[*] Portuqaliyanın əhalisi az olduğundan, müstəmləkəyə çevirdiyi əraziləri məskunlaşdırmaq kimi böyük bir problemi də var idi. Bu səbəbdən, portuqallar adətən sahilboyu torpaqları işğal edir, daxili rayonlara girmirdilər (bu, Hindistanda da, Braziliyada da belə olmuşdu).

mənbələrə görə, Saraqosa) müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı. Müqaviləyə görə, İspaniya Molukka (portuqallar ona "Ədviyyat adaları" deyirdilər) adalarından Portuqaliyanın xeyrinə əl çəkdi, Sakit okeanda isə demarkasiya xətti Molukkadan 17° şərqə müəyyən edildi (8, s.13). Dünyanın ilk "bölüşdürülməsi" tamamlandı.

Tordesilyas və Lerida müqavilələri böyük nəticələri olan hadisə idi. Bu müqavilələr:

– dünyanın bölüşdürülməsi siyasətinin əsasını qoydu;

– beynəlxalq hüquqda "qapalı dəniz" doktrinasını yaratdı;

– müstəmləkəçiliyi rəsmiləşdirdi və *faktiki işğal* prinsipini müstəmləkəçiliyin əsas prinsipi kimi müəyyən etdi.

Tordesilyas və Lerida müqavilələrinin beynəlxalq ticarət üçün nəticələri daha tez hiss olunmağa başladı: Atlantikanın, Sakit və Hind okeanlarının nüfuz dairələrinə bölüşdürülməsi indiyədək ticarət tarixində görünməmiş bir inhisarçılıq yaratdı; Amerika qitəsi dünya ticarət əlaqələrinə qatıldı; Sevilya Amerika qitəsilə ticarətin aparıcı mərkəzi və bütün XVI əsr boyu Atlantikada İspaniyanın üstünlüyünün ifadəsi oldu; Portuqaliya Qoa iqamətgah olmaqla, böyük bir Hindistan müstəmləkə imperiyasını yaratdı və Hind okeanı vilayətlərilə ticarəti 100 il əlində saxladı; Aralıq dənizi ticarəti kəskin ixtisar oldu; dünya ticarətinin mərkəzi Aaralıq dənizindən Atlantik okeanına keçdi; "Adriatika şahzadəsi" Venesiya üçüncü dərəcəli ticarət dövləti səviyyəsinə endi; beynəlxalq ticarətdə hegemonliq uğrunda mübarizədə yeni rəqiblər ortaya çıxdı və yeni ticarət münaqişələri: Osmanlı – Portuqaliya, İngiltərə – İspaniya, İspaniya – Hollandiya, İngiltərə – Hollandiya münaqişələrinin özülü qoyuldu; dəniz ticarəti karvan ticarətini qəti şəkildə üstələyib hakim oldu.

Beləliklə, XV əsrdə Avropa – Asiya ticarət balansının vəziyyəti aşağıdakı kimi idi:

– XV əsr boyu Avropa-Asiya ticarət balansı Asiyanın xeyrinə fəal idi, amma Avropanın balansındakı mənfi saldosu indiyədək (Roma imperiyasının mövcudluğundan bu yana) görünməmiş hədd çərçivəsində – 30-40 % ixtisar olmuşdu;

– Avropa – Asiya ticarət balansı indi təkcə iki qitənin deyil, kəşf olunmuş Amerika qitəsinin də ticarət əlaqələrindən asılı idi;

– Dünya bazarının təşəkkülü ənənəvi ticarət əlaqələrini dağıtmağa başlamışdı, Asiyaya qızıl və gümüş axını hələ davam etsə də, Avropanın özünə qiymətli metalın kütləvi axını və "qiymətlər inqilabı" hadisəsi baş vermişdi;

– Hindistana dəniz yolunun axtarışında avropalıların ticarəti əvvəlcə "buradan sadəcə ixracat məqsədi daşıyırdı, idxalat haqqında düşünən yox idi".

Amma Böyük Coğrafi Kəşflər və Şərq ölkələrinə münasibətdə müstəmləkəçilik siyasəti tamam əks siyasət üçün şərait yaratdı: "yalnız bu ölkələrə idxalat hesabına" Avropa özünün sənayesini qurmağı başardı (25, s.415).

– İki minillik fasilədən sonra *Avropa beynəlxalq ticarət balansına nəzarəti yenidən bərpa edə bildi.*

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Bennet M.K. The World's Food. New York, Harper & Co, 1954 – 433 p.
2. Bernard Lewis. The Jews of Islam. Princeton, NY, 1984 / İslam dünyasında Yahudiler. Çev. Bahadır Sina Şener. İstanbul, İmge Kitabevi, 1996 – 230 p.
3. Bernard Lewis. The Sephardim in the Ottoman Empire. Princeton, 1992 – 401 p.
4. Colin Clark. Population Grown and Land Use. New York, Macmillan, 1977 – 654 p.
5. Correia Jose Manuel. Os. Portugueses no Malabar (1498-1580). Lisboa, Difel, 1997 – 308 p.
6. Dalsar Fahri. Türk sanayi və ticaret tarihinde Bursada ipekçilik, İstanbul, 1960 – 228 s.
7. Daniel Goffman. Osmanlı dünyası ve Avrupa. 1300-1700 /Çeviren Ü.Tansel. İstanbul, Kitap Yayınevi ltd., 2008 – 320 s.
8. Gözəlova Y.H. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XVI-XVII əsrin birinci yarısı). Bakı, "Elm", 2006 – 47 s.
9. Halil İnalcık. Bursa: XV asrda sanayi ve ticaret tarihine dair vesikalar // Türk Tarih Kurumu bel.,Cilt 24, 1960 – s.44-58
10. İbn Khaldun. The Muqaddimah: an introduction to history. Princeton, 1958 – 270 p.
11. John H. Pryor. Akdeniz`de Coğrafiya, Teknoloji ve Savaş. Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler /Çeviren F.Tayanç, T.Tayanç. İstanbul, Kitap Yayınevi ltd., 2004 – 262 s.
12. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, "Təhsil", 2006 – 416 s.
13. Martins O. Los hijos de Don Juan I. Buenos Aires, 1946 – 420 p.
14. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi, c.2. Ankara, 1988
15. Антонова К.А., Бонгард –Левин Г.М., Котовский Г.Г. История Индии. Москва, 1979
16. Дживелегов А.К. Торговля на Западе в средние века. СПб., Изд-во АО «Брокгауз-Ефрон», 1904 – 223 с.
17. Жюльен Ш.А. Ист. Сев. Африки. Тунис, Алжир, Марокко от арабских завоеваний до 1830 г. Т.2. Москва, 1960
18. История средних веков /Под ред. С.П.Карпова. Т.1. Москва, Изд-во МГУ, 2001 – 640 с.
19. На перекрестке цивилизаций. Сборник. П.Лемерль. История Византии / Д.Кицикис. Османская империя. Москва, «Весь мир», 2006 – 240 с.
20. Луццатто Дж. Экономика Италии // Античность и средние века. Москва, 1954
21. Магидович И.П. Очерки по истории географических открытий. Т.1. Москва, Изд-во Мин-ва Просвещения РСФСР, 1949 – 288 с.
22. Розенберг Н. Как Запад стад богатым. Экономическое преобразование индустриального мира. Перевод с английского языка под редакцией Б.Пинскора. Новосибирск, «Экор», 1995 – 352 с.
23. Фрейганг А.В. Взгляд на Венецию в морском отношении. СПб., 1881 – 470 с.
24. Хазанов А.М. Португалия и мусульманский мир (XV-XVI вв.). Москва, РАУ-Университет,2003 – 320 с.
25. Энгельс Ф. Конраду Шмидту, 27 Октября 1890 г. // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т.37

Y.H.Gezalova

EUROPEAN-ASIAN TRADE RELATIONS IN XV CENTURY

SUMMARY

In XV century international trade experienced cardinal changes. These changes have been connected, first of all, by social and economic development of the European countries, and also, Great Geographical Opening. From coast of Mediterranean trade centers have been transferred on coast of Atlantic Ocean. The sea messages which have started already to develop from the middle of XIV century now have become dominating type of the trading relations. Domestic trade began to recede more and more before oceanic. Distribution in breadth the trading relations were promoted by one more factor - inflow of gold and silver from America, so-called «revolution of the prices».

Medieval principles of medieval trade have remained behind.

Е.Х.Гезалова

ЕВРОПЕЙСКО-АЗИАТСКИЕ ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ В XV ВЕКЕ

РЕЗЮМЕ

В XV веке международная торговля переживала кардинальные изменения, которые были связаны, в первую очередь, с социально-экономическим развитием европейских стран, а также с Великими Географическими Открытиями. С берегов Средиземного моря торговые центры были перенесены на берега Атлантического океана. Морские сообщения, начавшие уже развиваться с середины XIV века, теперь сделались господствующим типом торговых сношений. Внутренняя торговля стала все больше отступать перед торговлей через океаны. Распространению вширь торговых сношений способствовал еще один фактор – прилив золота и серебра из Америки, так называемая «революция цен».

Средневековые принципы и ход средневековой торговли остались позади.

Açar sözlər: ticarət, istehsal, sosial-iqtisadi inkişaf, kardinal dəyişikliklər, müstəmləkəçilik

Ключевые слова: торговля, производство, социально-экономическое развитие, кардинальные изменения, колониализм

Key words: trade, production, socio-economic development, major changes, colonialism

Məqalə t.ü.f.d., dos. R.A.Muganlinskinin və t.ü.f.d. dos.E.M.Lətifovanın müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN MALİYYƏ İDARƏLƏRİNİN QURULUŞU VƏ STATUSU

Nizami SÜLEYMANOV*

Səfəvi imperiyasında bir-birindən fərqli torpaq institutlarının mövcud olması, torpaqların böyük bir hissəsinin dövlətə, şah və onun ailə üzvlərinə məxsus divan və xassə mülkiyyətində cəmləşməsi dövlətin maliyyə idarələrinin və büdcə sisteminin formalaşmasına həlledici təsir göstərirdi. Gürcü alimi N.İ.Surquladzenin fikrinə görə, mülkiyyət formalarına uyğun olaraq Səfəvi dövlətinin maliyyə sistemi üç əsas maliyyə idarəsinə bölünürdü. «Divani əl-məmalik» adlanan birinci idarə dövlətə məxsus olan əmlakın maliyyə məsələləri ilə; «Divani xassə» adlanan ikinci idarə şaha və onun ailə üzvlərinə məxsus torpaqların maliyyə işləri ilə məşğul olurdu. Şaha məxsus sənətkarlıq və digər təsərrüfat sahələrinin fəaliyyətinə isə ayrıca bir maliyyə idarəsi nəzarət edirdi. «Divani əl-məmalik» dövlətin baş maliyyə idarəsi olub, diğər maliyyə idarələri də ona tabe idi [1, s.7].

Görkəmli şərqşünas alim V.V.Bartold «Turküstan monqol basqınları dövründə» əsərində qeyd edirdi ki, «Şərqin bütün islami qaydaları sanki qırmızı xətt kimi bütün idarəçilik işlərini iki böyük kateqoriyaya: dərgah (saray) və divana (dəftərxana) bölür» [2, s.286]. Ölkənin maliyyə sistemi həmin dövlət qurumları tərəfindən idarə olunurdu. Dövlət və xassə əmlaklarının mövcudluğu şəraitində iki divan: divani-məmalik (dövlət) və divani-xassə adlanan iki orqan verği və mükəlləfiyyətlərin toplanmasına nəzarət edən baş idarə funksiyasını daşıyırdı. «Divani əl- məmalik» idarəsinə baş vəzir rəhbərlik edirdi. Baş vəzir bu idarənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə bilavasitə başçılıq etməklə yanaşı dövlətin digər maliyyə idarələrinin fəaliyyətinə də nəzarət edirdi [1, s.8].

Qeyd etmək lazımdır ki, mərkəzi dövlət aparatı sistemində xüsusi nəzarətedici funksiya daşıyan «Divani-əl-məmalik» idarəsinə başçılıq edən baş vəzirin dövlətin maliyyə orqanlarının idarə olunmasında olduqca geniş hüquqları var idi. «Təzkirət əl-müluk»da qeyd olunduğu kimi, bütün divan (dövlət) vergilərinin yığılması, xəzinənin mədaxili, «Məmaliki-məhrusə»dən (şah tərəfindən qorunan ölkələrdən) xəzinə üçün alınan vəsaitlərin haqq-hesabı ilə bağlı bütün məsələlər baş vəzirin əmr və təliqəsi (şərhnaməsi) olmadan icra edilə bilməzdi. O, məmaliki-məhrusədən daha çox vergi yığılmasına çalışmalı, yığıb qorumalı, məxarici nəzarət altında saxlamalı idi [3, s.5].

Amillərin (vergi işlərinə baxan məmur) mühasibat hesablarının nüsxələri və bütün vilayətlərin divan hesabını aparanların, yəni bəylərbəyilərin, hakimlərin,

---

Nizami Məmməd oğlu Süleymanov – t.ü.f.d. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dosenti

sultanların, vəzirlərin (əyalət vəzirləri) kiçik və böyük vergi təhvildarlarının, xırda iş sahiblərinin, zabitlərin və başqalarının haqq-hesab nüsxələri baş vəzirin yazılı təliqəsindən sonra baş mustoufilər tərəfindən hesablanılıb mərkəzi maliyyə dəftərlərinə köçürülürdü. Bundan sonra haqq-hesabı çürütmə sənədləri tərtib olunurdu. Dövlət vergilərinin hesablanmasında kəsir müəyyən olunardısa, dərhal baş vəzirin hüzurunda hesablayıcıların işi yenidən yoxlanılır və rəiyyətin rifahı, ölkənin abadlığı naminə qərar çıxarılaraq kəsir fərqləri barədə yazılı göstərişlər verilirdi. «Divani-xassə» və «Divani-əl-məmalik» dəftərxanalarının münşiləri baş vəzirin göstərişlərinə əsasən kəsirlə bağlı vergilərin azaldılması barədə izahatı dəftərlərinə yenidən köçürürdülər. Divan dəftərinin xərclərinə aid vəsiqələri, maliyyə məmurlarının haqq-hesabın çürüdülməsinə dair yekun sənədlərini baş vəzir möhürləyib təsdiq edirdi [3, s.5-7].

Baş vəzir şahdan sonra əsas vəzifə sahibi olub, hüquq və səlahiyyətinə görə şahın naibi (müavini) hesab edilirdi. Mərkəzi dövlət aparatı strukturuna daxil olan bütün idarələrin və əyalət orqanlarının fəaliyyətinə tutdığı vəzifəyə görə başçılıq və nəzarət edən baş vəzir həm də xarici ölkələrlə diplomatik danışırlar aparıb müqavilə bağlamaq səlahiyyətinə də malik idi. Dövlətin idarəçilik sistemində çox geniş hüquqlara malik olan baş vəzirin maliyyə təminatı haqqında məlumat verən Sanson yazırdı ki, xüsusi xərcləri üçün ona hər ay xəzinədən 1000 tümən pul verilirdi [4, s.44]. Ancaq V.Minorskiyə görə, baş vəzir şah tərəfindən təyin olunmuş məvaciblə deyil, müxtəlif qaynaqlardan yığılan və rəsm ül-nüzarə adlanan verği hesabına maliyyələşdirilirdi [5. S.84].

Sanson «Səyahətnamə»sində dövlətin mərkəzi maliyyə idarəsinin strukturu barədə ətraflı məlumat verərək baş vəzirin tabeçiliyi altında altı vəzirdən ibarət vəzarət divanının olduğunu göstərmişdir. Onun yazdığına görə, vəzarət divanında birinci vəziri-mustoufi əl-məmalik idi. O, ölkənin bütün maliyyə idarələrinin rəisi hesab olunurdu. İkinci vəzir — mustofiye xassə olub, saray təşkilatının maliyyə müfəttişi idi. O eyni zamanda İsfahan darüs-səltənəsinin müfəttişlərinə də başçılıq edirdi. Üçüncü vəzir vəzarət divanındakı maliyyə dəftərxanalarına başçılıq edən dəftərxana darğası idi. Dördüncüsü vəziri — əl-mülük olub, şahın xüsusi dəftərxanasına başçılıq edirdi. Baş vəzirin xassə əmlakının maliyyə məsələləri üzrə müavini olan beşinci vəzir sarayın gəlir və xərclərinə baxır və vəzire-xassə (xassə vəziri) adlanırdı. Altıncısı da xassə vəziri adlanmaqla, İsfahanın ticarət işlərinə nəzarət edirdi. O, şəhərin və ətraf bölgələrin maliyyə məsələlərinə də baxırdı. Sanson həmin bu altı vəzirin Fransadakı baş maliyyə idarəsi rəislərinə oxşadığını, onların hər birinin mərkəzdəki vəzifə xidmətlərindən başqa bir neçə əyalətin də maliyyə məsələlərinə nazarət etdiyini yazmışdır [4, s.45-46].

«Təzkirət əl-müluk»da İsfahan dar üs-səltənəsinin vəziri ilə yanaşı, ayrıca mustoufisinin də olduğu göstərilmişdir. Qaynaqda qeyd olunur ki, İsfahan dar üs-səltənə vəziri şahın əmlakının maliyyə məsələlərinə baxmaqla yanaşı, əkinlərin becərilməsi qayğısına qalması, onları əlverişli şərtlərlə icarəyə verməli idi. Mustoufi verğiləri onun başçılığı altında yığmalı idi. Maliyyə məsələləri üzrə sənədləri vəzir tərtib edir, mustoufi isə onları saxlayırdı. İsfahan bölgəsinin rəiyyətindən taxıl vergilərini vəzirin göstərişi ilə yerölçənlər, mirzələr, təhvildarlar toplayıb xüsusi anbarlarda yerləşdirirdilər. Hər ilin sonunda İsfahan vəziri haqq-hesab vəsiqələrini təsdiq üçün baş vəzirə təqdim edirdi. Mustoufı həmin vəsiqələri yoxladıqdan sonra gəlir və çıxarın yekununu baş vəzir imzalayıb təsdiq edirdi. Baş vəzirin təsdiqindən sonra balans sənədi xassə mustoufisinə verilirdi. Baş vəzirin gözdən keçirmədiyi maliyyə sənədi etibarsız sayılmaqla, dəftərə daxil edilmirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İsfahanın mustoufisi baş vəzir tərəfindən təsdiq olunmuş hesab sənədləri üzrə İsfahan vəzirinin ixtiyarında olan mahalın məhsul və pullarının mədaxil-məxaric sənədlərini hər il yazaraq şah idarəsinə çatdırırdı. Onun sənədlərini isə xassə mustoufisi yoxlayıb qəbul edirdi [3, s.40,50-51].

Vəzarət divanındakı altı vəzirdən başqa baş vəzirin xidmətində iki münşi (katib) də var idi ki, onlar «sahibi-rəqəm» adlanırdılar. Onların hər ikisi baş vəzirin təliqələrini yazır və onların yerlərə göndərilməsini təmin edirdi. Mənbələrdə bəzən baş vəzir «etimad əd-dövlə» (dövlətin dayağı) də adlandırılmışdır. Baş vəzir ali divana rəhbərlik etdiyinə görə «sahibi-divan» da adlanırdı [6, s.53]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, baş vəzirlə «sahibi-divan» qaynaqlarda sinonim kimi ifadə olunmuşdur. Belə ki, Məhəmməd Yusif Qəzvini I Şah İsmayılın dövründən bəhs edərək yazırdı: «Vəzarət və sahibi-divan»lıq əmir Zəkəriyyə Keçəçiyə verilmişdi [7, s.123]. Burada hər iki istilah eyni mənanı verir.

Baş vəzirin yuxarıda qeyd olunan münşiləri şah tərəfindən təyin olunmaqla, katib, bəzən nazir də adlandırılırdı. Əslində baş vəzirə tabe olan nazir həm də müfəttiş funksiyasına malik idi. Vəziri-əzəm icra etdiyi bütün əməliyyatları təsdiq üçün baş katibə təqdim edirdi. Buradan aydın olur ki, baş vəzirin fəaliyyəti də şahın təyin etdiyi müfəttiş tərəfindən nəzarət altında saxlanılırdı [5, s.82-83].

Baş vəzir və ona tabe olan vəzarət divanı mərkəzi dövlət aparatının tərkibində əsas idarə orqanları kimi fəaliyyət göstərməklə, əyalətlərə və əyalətlərdəki şəhərlərə nəzarət və başçılıq edirdilər. Mərkəzi dövlət aparatındakı vəzarət divanı ilə yanaşı, əyalətlərə bəzən şah tərəfindən vəzirlər təyin edilirdi. Əyalətlərə təyinat alan vəzirlər buranın maliyyə məsələlərinə, xüsusilə vergilərinin vaxtında toplanması və aidiyyatı üzrə sərf olunmasına nəzarət edirdilər. Sahibcəm

(maliyyə məsələlərinə maddi məsul məmur, xəzinadar) adlanan məmurun da çox geniş hüquqları vardı. Bütün məmaliki-məhrusədən dövlət xəzinəsi üçün toplanılan pulları o təhvil alırdı. Amillər, hakimlər yerlərdə yığılan vergiləri gecikdirdikdə, sahibcəm dərhal həmin bölgəyə mühəssillərini yollayaraq, bu işi bilavasitə nəzarət altınna alırdı. «Təzkirət əl-müluk»da qeyd edilir ki, sahibcəm Ağa Kamal şahın razılığını alaraq (Şah Süleyman), inandığı adamlardan Hacı Mehdi xanı xəzinə mühəssili – vergi toplayan məmur təyin etmişdi. O da hər il vergiləri qayda-qanunla toplayıb, şah xəzinəsinə çatdırırdı [3, s.29]. Faktiki olaraq sahibcəmlərə tabe olan mühəssillər dövlət vergilərinin toplanmasına nəzarət üçün yerlərə göndərilir və bu sahədə nəzarət funksiyasını yerinə yetirirdilər. Belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, XVI—XVII əsrlərdə şah tərəfindən təyin olunan və baş vəzirə tabe olan əyalət vəzirləri ilə sahibcəmlər arasında mövcud qanunlarla tənzimlənən işgüzar əlaqələr və işbirliyi olmuşdur. Maraqlıdır ki, sahibcəmlər vergi məsələləri üzrə əyalət vəzirlərinin fəaliyyətlərini yoxlaya bilərdilər. Əyalət vəzirlərinin funksiyası barədə Ə. Ə. Rəhmani yazırdı: «Xəzinə idarəsinin başçısı vəzir bəylərbəyiliyin maliyyə məsələlərinə birbaşa cavabdeh idi. O, bəylərdəyinin başçılığı altında işləyir, lakin dövlətin mərkəzi maliyyə idarəsinə hesabat verirdi» [8, s.91]. Mustoufi və mühəssillər (vergi toplayan məmurlar) əyalət vəzirinə, əyalət vəziri isə maliyyə məsələləri ilə məşğul olmaqla, baş vəzirə tabe idi [9, s.119].

İlkin mənbələrin araşdırılması belə bir faktı da üzə çıxarır ki, bəzən bir neçə əyalətə bir vəzir təyin olunurdu. Məsələn, hicri 931 (1525)-ci ildə Mirzə Ətalla İsfahani Azərbaycan, Şirvan bəylərbəylikləri ilə yanaşı Şəkiyə də vəzir təyin edilmişdi. Lakin üç ildən sonra – hicri 934 (1527-28)-cü ildə Mirzə Ətalla ölkənin dörddə bir hissəsini təşkil edən Azərbaycan bəylərbəyliyinə vəzir təyin olunmuşdu. Musa Sultan Türkman Azərbaycana bəylərbəyi gönədərildikdə (1531) isə Şahqulu adlı əyan burada vəzir vəzifəsinin icrasına başlamışdı. Lakin çox keçmir ki, Azərbaycan və Şirvan bəylərbəyliklərinin hər ikisinə birlikdə yenə də yuxarıda adı çəkilən Mirzə Ətalla adlı əyan vəzir təyin olunur. Budaq Qəzvini bu barədə yazırdı ki, Mirzə Əttala Xurani Azərbaycan, Şirvan, Şəki və Gürcüstanın vəziri idi. Hicri 967 (1559/60)-cı ildə Mirzə Ətalla vəfat etdikdən sonra adları çəkilən əyalətlərin hər birinə ayrıca vəzir göndərilmişdi. Belə ki, Mirzə Ətallanın oğlu Xacə Qasım İsfahani Azərbaycana, Xacə Ziyaəddin Salman İsfahani isə Şirvan və Şəkiyə vəzir təyin olunmuşdu. Şah Təhmasib onların hər ikisinə xələt verib, təyinatları üzrə vilayətlərə yola salmışdı. İsgəndər bəy Münşi Təbrizli Xasə Qasıməlinin bir neçə il Azərbaycanda vəzir olduğunu yazmışdı [10, v.327 [a]].

Qaynaqların təhlili əsasında belə bir fikir söyləmək mümkündür ki, dövlətin maliyyə məmurlarının fəaliyyəti qanunlarla tənzim edilsə də, əyalət vəzirləri

onlara verilən hüquqlardan istifadə edərək, yerlərdə maliyyə sistemini yeni qaydalarla təkmilləşdirməyə cəhd göstərirdilər. İsgəndər bəy Münşinin yazdığına görə, Mirzə Ətalla Azərbaycanda vəzir işlədiyi dövrdə elə bir qayda qoymuşdu ki, onun xeyirxah işləri indiyədək dillərdə deyillir. Onun əməli o vilayətdə qüvvədə olan qanundur [11, s.165].

Göstərildiyi kimi, əyalət vəzirləri şah tərəfindən təyin olunsa da, bəylərbəyilərə tabe idilər. Bəzi hallarda bəylərbəyinin xahişi ilə əyalətə vəzir onun yaxın qohumlarından təyin olunurdu. Məsələn, 1693-94-cü illərin hadisələrindən danışarkən Cemelli Karreri yazır ki, Azərbaycan əyalətinin hakimi Mirzə Tahir, maliyyə idarəsinin baş rəisi isə onun atası Mirzə İbrahim idi. Ata və oğulun Təbrizdə sarayları, bazar, karvansara və zərbxanaları vardı [12, s.26.34-35]. Tavernye yazır ki, Azərbaycanın (bəylərbəylik) vəziri Mirzə İbrahim xanın sarayda etibarı, hörməti, Səfəvilərin ən nüfuzlu bəylərbəyi hesab olunan Təbriz bəylərinin etibar və hörmətinə bərabər idi [13, s.69]. Maraqlıdır ki, Mirzə İbrahim Azərbaycanla bərabər İrəvanın da maliyyə işlərinə nəzarət edirdi. Hər iki vilayətin maliyyə məsələlərində şah bəylərbəyilərlə deyil, onunla hesablaşırdı. Zəkəriyyə Kanakertsi yazırdı ki, şah Mirzə İbrahim xandan Rəvanın növbəti vergilərini tələb edərkən Çuxur-Səd bəylərbəyi Məhəmməd xan vergini gecikdirdiyinə görə vəzirlə arasında ziddiyyət yaranmışdı. Xan vəziri cəzalandırmaq istədikdə Mirzə İbrahim İsfahana gedib, bu barədə şaha şikayət edir. Və Mirzə İbrahimin şikayəti əsasında Çuxur-Səd bəylərbəyi Məhəmməd xan həbs cəzasına məhkum olunur [14, s.146].

Saray dəftərxanasının darğası da maliyyə məsələləri üzrə maddi məsul dövlət məmuru olub, nazirlə birlikdə maliyyə məmurlarının haqq-hesablarına nəzarət etmək funksiyasına malik idi. Ancaq vergilərin toplanması, mədaxilə aid bütün sənədlər mustoufi-əl-məmalik tərəfindən möhürlənib təsdiq edilməli idi. Bütün mülazimlərin hərbi xidmətə götürülməsi haqqındakı fərmanlar, onların maaşları barədə sərəncamlar divan-əl-məmalik, yaxud divani-xassədə qeydiyyata alınıb-alınmamasından asılı olmadan mustoufi-əl-məmalik tərəfindən möhürlənib təsdiq olunmalı idi. Onun xidmətində dəftər və sənədləri tənzim edib təkmilləşdirir, sipahilərin vəzifəsində və sair barədə dəyişiklik baş verdikdə Divana məlumat verirdilər [3, s.17,36; 5,s.133-146; 15, s.239-240]. Divan dəftərxanasındakı qulluqçılardan müəyyən xətalara yol verənlərini də məsuliyyətə mustoufi-əl-məmalik cəlb edirdi. Məmaliki, məhrusənin bütün bölgələrinə kiçik mustoufilər də onun razılığı ilə təyin olunurdu. Mustoufi-əl-məmalik xidmətdə beş nəfər sahibrəqəm adlanan məmur da işləyirdi. Onlar qulluq müqabilində verilən tiyul, soyurqal, həmesale, maaş, maaflığa aid hökm və fərmanları yazır, dəftərxanaya daxil olan və çıxan sənədləri yoxlayır, səhvləri düzəldərək mükəm-

məllərini mustoufi-əl-məmalikin təsdiqinə təqdim edir, qanunauyğun olmayanları isə yenidən baxılması üçün geriyə-sahibinə qaytarırdılar.

Mərkəzi aparatda mülki, hərbi, dini və saray dəftərxanası və məmurları olduğu kimi, mustoufi-əl-məmalikin də xüsusi idarə dəftərxanası var idi. Bu dəftərxana ancaq onun özünə tabe idi. Başqa idarələrin maliyyə sahəsindəki fəaliyyətindən, mədaxil-məxaricdən daha ətraflı xəbərdar olmaq üçün vəzifə, qulluq fərmanları, tiyul, həmesale, maaş bəratı, mükafat, soyurqal, maaflıq bu dəftərxanada da qeydiyyatdan keçirdi. Dəftərxananın işçilərinin sayı 4 nəfər idi [3, s.17-18]. Mustoufi-əl-məmalikin başçılığı altında mustoufiye-mal dəftərxanası fəaliyyət göstərirdi. Bu dəftərxanada avarcanəvis, zabitənəvis, sahibi-tocih, mustoufiye-ərbab-əl-təhavil (təhvil verilən malları qeydiyyata alan, sikkə zərbi, istehsal və əmtəəyə nəzarət edən maliyyə işçisi) fəaliyyət göstərirdi.

Sarayın ərzaq və sənətkarlıq mallarına tələbatının xeyli hissəsini dövlət karxanaları ödəyirdi. Dövlət karxanalarını yarım ildən bir müşriflər, ildə bir dəfə isə mustoufi yoxlayır və bu barədə naziri-biyutata məlumat verirdi [3, s.9-12].

«Təzkirət əl-müluk»da dövlətin hərbi strukturunun yüksək rütbəli məmurları və alay rəisləri olan qorçubaşı, qullarağası, eşikağasıbaşı, tüfəngçiağası, topçubaşının tabeliyində olan əsgəri qüvvənin maliyyələşdirilməsi sahəsində maddi məsuliyyət daşıdıqları, çox geniş hüquqlara malik olduqları, mərkəzi maliyyə idarələri ilə həmkarlıq etdikləri göstərilmişdir. Qaynaqda qeyd olunur ki, divan mülazimi olan qorçuların tiyulu (həmesalesi) və bütün qoruqçuların məvacibləri qorçubaşı tərəfindən təsdiq olunur, yuxarı idarələrə bildirildikdən sonra baş vəzirin sərəncam və təliqəsi əsasında verilirdi. Qulamların tiyul, həmesale, mükafat və bəratlarını isə qulamlarağası təsdiq etdikdən sonra onların məvacibləri baş vəzirin təliqəsi əsasında ödənirdi. Eyni qayda əsasında dövlətin yasovulları, eşikağaları, qapıçıları və carçılarının tiyul, həmesale, mükafat bəratlarını eşikağasıbaşı, tüfəngçiağası və topçubaşı təsdiqləyib baş vəzirə təqdim etdikdən sonra onlar məvaciblə təmin olunurdular [3, s.40-41].

«Təzkirət əl-müluk»da qorçu, qulam, tüfəngçi, topçu vəzirləri və mustoufiləri, onların maliyyə sahəsindəki hüquqları haqqında da ətraflı məlumatlar vardır. Hər bir alayın vəziri öz sahəsində hərbiçilərin xibmət vəsiqələrini tərtib edir, məvaciblərinin ünvanlarını müəyyənləşdirirdi. Vəzirlərin tərtib etdikləri vəsiqələrdə hərbiçilərin tiyul, həmesale, ənam, maaş bəratı da öz əksini tapırdı. Mustoufilər isə onlara tabe olan mirzələrlə birlikdə yuxarı idarələrin hökmləri əsasında tarixi göstərilməklə hər bir hərbi xidmətçi üçün qulluğa çağırış barədə vəsiqə hazırlayırdılar. Bu vəsiqələr əsasında hərbi qulluqdan yayınanlar, istefaya çıxanlar, vəfat edənlər barədə yuxarı idarələrə məlumat verilirdi. Bu məlumat

əsasında həmin hərbiçilərin tiyul, həmesale və maaşları barədə yuxarı orqanlar yeni hökmlər verirdilər [3, s.7,8,14,38-40].

Yuxarıda sadalanan məsələlərin araşdırılması belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, çox da sadə struktura malik olmayan maliyyə orqanları Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin aparatında mühüm yer tuturdu. Ölkə iqtisadiyyatının normal idarə olunması, dövlət və xassə əmlaklarından gəlirlərin vaxtlı-vaxtında toplanıb təhvil verilməsi, ümumiyyətlə, dövlət büdcəsinin düzgün yerinə yetirilməsi özünəməxsus statusa malik olan maliyyə idarələrinin normal fəaliyyətindən birbaşa asılı idi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Сургуладзе Н.И. Из истории государственного строя Сефевидского Ирана (чиновники финансового ведомства). Автореферат кан. Дисс. Тбилиси, 1979.
2. Бартольд В.В. Сочинения т.1., Москва: Издательство Восточной Литературы, 1963, 759 с.
3. Mirzə Səmia. Təzkirət əl-müluk. Be küşeşe doktor Seyid Məhəmməd Dəbirsiyaği. Tehran: Enteşarate Əmir Kəbir, h. 1368, 140 s.
4. Səfəname-ye Sanson. Veze keşvəre şahənşahi-ye İran dər zəmane şah Süleyman Səfəvi. Be ehtemam və Tərcome-ye doktor Tağı Təfəzzüli. Tehran, h. 1346, 237 s.
5. Minorski V. Sazmane edare-yi hökuməte Səfəvi-ya təeğate Minorski bər тəзkirət əl-müluk. Tərcome-ye Məsud Rəcəbniya. Tehran: Enteşarate Əmir Kəbir, h. 1368, 340 s.
6. Fərzəliyev Şahin. Azərbaycan XV—XVI əsrlərdə. Bakı: "Elm" nəşriyyatı. 1983, 150 s.
7. Məhəmməd Yusif Qəzvini. Xolde bərin. Tehran: Çapxane-ye Şirin, h. 1372, 900 s.
8. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и XVII веке. Баку: Изд. «Элм», 1981, 237 с.
9. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв. Ленинград: Изд. ЛГУ, 1949, 379 с.
10. Budaq Qəzvini. Cavahir ül-əxbar. Saltıkov-Şedrin adına Sankt-Peterburq kitabxanası, B.Dornun kataloqu, əlyazma №288.
11. İsgəndər bəy Türkman Münşi. Tarixi-aləm aray-i Abbasi, celd əvvəl və devvom. 1 c., Tehran: Çape Qolşən, h. 1350, 1-607 s.
12. Səfərname-yi Cemelli Karreri. Tərcome-ye doktor Abbas Naxçıvani və Əbdüləli Karəngi. Təbriz: Çapxane-ye Şəfəq, h. 1348, 206 s.
13. Səfərname-ye Tavernye. Tərcome-ye Əbuturab Nuri. İsfahan: Çapxane-ye Pərvin, h. 1336, 719 s.
14. Закарий Канакерци. Хроника. Перевод с армянского М.О. Дарбинян-Меликян. Москва: Изд. «Наука», 1968, 320 с.
15. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. 1993, 300 s.
16. Qazi Əhməd Qumi. Xülasət ət təvarix I-II cildlər. Tehran: Çape daneşqah, 1359, II cild, 1-614; 614-1200 s.

N.M.Suleymanov

STRUCTURE AND STATUS OF THE FINANCIAL INSTITUTIONS OF THE STATE SEFEVID

SUMMERY

Articles during the Safavid state was devoted to the status of a key structure of financial institutions. The normal management of the national economy, the state and the transfer of property includes property income in a timely manner, the formation of the state budget, the proper implementation of the budget, income and expenditure identified in the registration and control of the financial authorities investigated on the basis of existing sources and travel agendas.

Н.М Сулейманов

СТРУКТУРА И СТАТУС ФИНАНСОВЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВА СЕФЕВИДОВ

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена статусу и структуре финансовых институтов Азербайджанского государства Сефевидов. Нормальное управление экономической жизни государства польностью зависело от формирования государственного бюджета, своевременного перечисления собранных доходов в казну.

Здесь на основе существующих источников и дневников путешественников раскрываются роль финансовых органов в определение размеров доходов и расходов казны, их регистрации и контроле.

t.ü.e.d. V.Həsənovun və t.ü.e.d. H. Cəfərovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

ASAFİ DAL MEHMED ÇƏLƏBİNİN «ŞÜCAƏTNAMƏ» ƏSƏRİ – 1578-1590-CI İLLƏR OSMANLI-SƏFƏVİ MÜHARİBƏSİNƏ DAİR MÜHÜM MƏNBƏ

Tofiq NƏCƏFLİ*

XVI əsrin son rübündə Səfəvi – Osmanlı münasibələrini öyrənmək üçün mühüm mənbələrdən biri də Osmanlı müəllifi Asafi Dal Mehmed Çələbinin "Şücaətnamə" əsəridir [1]. 1578-1590-cı illər Osmanlı – Səfəvi müharibəsinin iştirakçısı olan Asafi öz əsərini məsnəvi şəklində yazmışdır. 12 ilə yaxın davam edən Osmanlı – Səfəvi müharibəsinin gedişində Osmanlı ordusu Cənubi Qafqazı, o cümlədən Azərbaycanın əksər torpaqlarını işğal etdi. Tarixçi Asafi Osmanlı ordusunun Azərbaycana yürüşü zamanı gördüyü və yaşadığı hadisələri nəzm şəklində qələmə almışdır. O, "Şücaətnamə" adlandırdığı bu əsərini Sultan III Murada təqdim etmişdi. Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyətli bir mənbə olan "Şücaətnamə"də Osmanlı ordusu ilə Qızılbaşlar arasında baş verən döyüşlər, XVI əsrin sonunda Şirvan diyarının vəziyyəti, şəhərləri, insanları, coğrafi, ictimai, iqtisadi və təbii xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumatlar vardır. Müəllifin şahidi olduğu hadisələr, o cümlədən 1578-1585-ci illərdə Osmanlı və Səfəvi orduları arasında baş verən döyüşlərlə bağlı verdiyi məlumatlar xüsusi maraq doğurur.

Asafi Mehmed Çələbinin doğum tarixi barədə ətraflı məlumat olmasa da, Süleyman Eroğlu Mustafa Alinin "Künhül-əxbar"na əsaslanaraq onun Siroz şəhərində anadan olduğunu yazır [Bax: 4,255-256]. Mehmed Çələbi "Şücaətnamə" əsərində əsasən "Asafi" ləqəbindən istifadə etmişdir. 1577-ci ilin sonlarında Osmanlı sultanı III Murad Səfəvi dövlətinə qarşı müharibə elan etdi. Asafi Mehmed Çələbi Azərbaycana hərbi yürüşə komandan təyin olunan Mustafa Lələ paşanın ordusuna səfər katibi, 1578-ci ildə isə Şirvan bəylərbəyi təyin edilən Özdəmiroğlu Osman paşanın təzkirəçisi təyin olundu. Bir müddət sonra isə o, sancaqbəyi rütbəsi ilə yeni yaradılan Şirvan əyalətinin təhrir işlərinə rəhbərlik edən Şirvan dəftərdarı Göyüşzadə Mustafa Çələbinin yanında maliyyə məmuru vəzifəsini həyata keçirməyə başladı [1,XXIV; 4,257; 18,35].

1579-cu ilin sonunda Səfəvi ordusu Şirvanda osmanlılara qarşı təzyiqini artıraraq Osman paşanın qoşunlarını Dərbəndə çəkilməyə məcbur etdiyi zaman o, əhəmiyyətli vəzifələr yerinə yetirmişdi. Bundan sonrakı üç il ərzində Osman paşanın ordusunda əsgər kimi çalışan Mehmed Çələbi hətta, Şirvanı təkrar ələ keçərmək üçün Şamaxı mühasirəsində də iştirak etmişdi. 1580-ci ildə o, Krım

---

* Tofiq Hümbət oğlu Nəcəfli – t.ü.f.d. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix institutunun elmi işlər üzrə direktor müavini

xanının qüvvələriylə birlikdə Gəncə səfərinə qatıldı. 1581-1582-ci ilin qışında isə o, yenə Osman paşa tərəfindən müəyyən əsgərlə Qəbələ qalasını təmir etmək üçün oraya göndərildi. Lakin, Səfəvi sərkərdəsi Partal oğlu Əhməd bəy tərəfindən qala Qızılbaşların əlinə keçdi və Asafi əsir alındı [1,XXV-XXVII; 4,258; 18,35].

Qarabağ bəyləribəyi İmamqulu xan Qacar Gəncəyə gətirilən Asafiyə qarşı yaxşı davrandı. Bir müddət sonra Ərzani adlı qorçi ilə Qəzvinə gətirilən Asafi şahın əmri ilə qatıra mindirələrək şəhərdə gəzdirildi. Növbəti gün Şah Məhəmməd Xudabəndə tərəfindən qəbul edilən Asafi divana toplanan Qızılbaş əmirlərin onun haqqında ölüm qərarı çıxarmağı tələb etməsinə baxmayaraq, Osman paşanın vaxtı ilə azad etdiyi Qızılbaş Yusif bəyin təkidi ilə ölümdən xilas oldu və Ələmut qalasında zindana salındı [1,XL]. Asafi üç ilə yaxın zindanda qaldı [17,35]. O, daha əvvəllər Şirvan səfərinə qatılan əski dostu Qazi Gərayla Ələmut qalasında görüşdü.

1585-ci ildə Səfəvi sarayına Dağıstan Şamxalının adamı gəldi və tatar əsgərlərinin Osmanlı sultanından narazı olduğu xəbərini çatdırdı. Buna görə, şah hökuməti Qazi Gərayı həbsdən azad edərək müəyyən siyasi və diplomatik missiyanı həyata keçirməyə səy göstərdi. Onu ələ almaq məqsədilə məktublar göndərildi. Şahzadə Həmzə Mirzənin göndərdiyi məktublara cavab yazmaq üçün Qazi Gəraya katib lazım oldu. Buna görə qalabəyi Şahverdi bəy Qazi Gərayın cavab məktubunu yazması üçün Mehmed Çələbini qaladan çıxardı. Qazi Gərayın səyi nəticəsində zindandan azad edilən Asafi az sonra İsfahana göndərildi. O, burada Səfəvi dövlətində baş verən daxili ixtişaşlardan istifadə edərək qaça bildi. O, öncə Şiraza, sonra dəniz yolu ilə Bəsrəyə, oradan isə Bağdad və Diyarbəkr yolu ilə Ərzuruma, Təbrizə yürüşə hazırlaşan Osman paşanın qərargahına gəldi [Bax: 1,XLIII-XLIV; 18,35].

Asafi Osman paşanın Təbriz yürüşü zamanı səfər tarixçisi vəzifəsini yerinə yetirdi. Təbriz şəhəri ələ keçirilən zaman Asafi şəhərin baş mühafizi təyin olundu. Bir müddət sonra Kəfə bəylərbəyi təyin edilsə də, 1585-ci il oktyabrın 29-da Osman paşanın ölümü və Fərhad paşanın təkrar Şərq səfərinə sərdar təyin edilməsi ilə bu vəzifədən azad edildi. Görünür, Fərhad Paşa əvvəllər Şərq səfərinin sərdarı vəzifəsindən uzuqlaşdırılmasının başlıca səbəbkarının Osman paşa olduğunu bildiyi üçün ona bəslədiyi kinin acısını Asafidən çıxdı [4,259]. Mehmed Rıhtım yazır ki, Asafi Osman paşanın qayğısı ilə Kəfə bəylərbəyiliyinə təyin olunsa da, bu vəzifəyə başlamadan Hələb bəylərbəyi seçildi. Bu vəzifədən azad edildikdən bir müddət sonra 1587-ci ildə öldü [18,36].

Lakin Asafinin «Şücaətnaməsi»ni çapa hazırlayan Mustafa Eravçının qənaətinə görə, 1587-ci ildə İstanbula dönən Asafi öz əsərini yazmağa başladı.

O, 1590-cı ilin sentyabrında baş təzkirəçilikdən rəisül-küttablığa keçirilsə də, 1593-cü ildə yenidən baş təzkirəçi vəzifəsinə qaytarıldı. Türkiyə tarixçisi Mehmed Sürəyyanın verdiyi məlumata əsaslanan Mustafa Eravçı Asafinin h.1006-cı (1597-1598) ildə öldüyünü qeyd edir [Bax: 1,XLIV]. Lakin, Süleyman Eroğlunun fikrincə, Asafi 1604-cü ildə vəfat etmişdir [4,259].

Osmanlı sultanı III Muradın məsləhəti ilə əsərini yazmağa başlayan Asafi «Şücaətnamə»nin girişini nəsrlə, qalan hissəsini isə məsnəvi tərzində yazmışdır. Əli bin Yusif tərəfindən gözəl nəsx xətti ilə köçürülmüş İstanbul Universiteti kitabxanasında saxlanan nüsxədə 79 ədəd miniatür də vardır. Bunların arasında Bakı, Dərbənd, Şamaxı və Qəbələ şəhərlərinin miniatürü də yer almışdır [17,36]. Əsər Osman paşanın 1578-1585-ci illərdəki həyat və fəaliyyətini əhatə edir. Otuz cüzdən ibarət olan əsərin hər bir cüzü fərqli hadisələrdən bəhs edir [18,36].

Asafi «Şücaətnamə»də 1578-ci ildə Mustafa Lələ paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusunun Azərbaycana yürüşü ilə bağlı ətraflı məlumat verir. Onun fikrincə, Osmanlı ordusunun Gürcüstana yolunu kəsməyə çalışan Qızılbaş ordusuna qarşı Mustafa Lələ paşa Diyarbəkr bəylərbəyi Dərviş paşanı göndərdi. Əvvəlcə Osmanlı ordusunun öndə gələn hissələri ilə toqquşan Qızılbaşlar qələbə qazandılar. Onlar 2-3 min nəfərə yaxın adamı məhv etdilər. Bu qələbədən ruhlanan Səfəvi döyüşçüləri qaçan düşməni təqib etməyə başladılar. Ön dəstənin məğlub olmasından xəbər tutan Mustafa paşa qızılbaşlara qarşı təcili olaraq öncə Özdəmiroğlu Osman paşanı, sonra isə Bəhram paşa və Mutabzadə Əhməd paşanı 20-30 min nəfərlik əlavə qoşunla yardıma göndərdi. Osmanlıları təqib edən Qızılbaş dəstəsi öz əsas qüvvələrindən aralı düşdüyü üçün darmadağın edildi [Bax: 1,16-17; 5,145].

Oruc bəy Bayat bu hadisə ilə bağlı yazır ki, öz kəşfiyatçılarının səhv məlumatlarına inanan Məhəmməd xan Toxmaq yanılaraq Dərviş paşa və Bəhram paşanın 40 minlik qoşununu osmanlıların əsas qüvvəsi sanmiş, Mustafa paşanın döyüş meydanından bir qədər uzaqda gizli saxladığı 70 min Osmanlı döyüşçüsü qəflətən Qızılbaşların sağ cinahına zərbə endirəndə Məhəmməd xan öz səhvini başa düşdü. Ancaq artıq gec idi. Toxmaq xanın göstərdiyi sərkərdəlik məharəti və qaranlığın düşməsi nəticəsində Qızılbaş ordusu tamamilə məhv olmaqdan xilas oldu. Qızılbaşlardan 7 min nəfər öldürüldü, 3 min nəfər əsir düşdü. Məhəmməd xan qaranlıqdan istifadə edərək, öz qoşunlarının bir hissəsini dağ cığırlarından və keçidlərindən keçirib xilas edə bildi. Osmanlı ordusu da döyüşdə xeyli qüvvə itirdi. Dərviş paşanın 30 ağası və 7 sançaqbəyi öldürüldü [11,85; 5,146; 7,174; 13,56 qeyd 111]. Beləliklə, Çıldır döyüşü Özdəmiroğlu Osman paşanın əlavə qüvvələrlə özünü yetirməsi sayəsində Osmanlı ordusunun

qələbəsi ilə başa çatdı. Bu qələbə Osmanlı ordusunun Gürcüstana daxil olmasına şərait yaratdı. Asafinin "Şücaətnamə"sinin 17a vərəqində Çıldır döyüşü ilə bağlı miniatür verilmişdir.

Çıldır döyüşündə Osmanlı ordusunun əldə etdiyi qələbə onların Gürcüstana irəliləməsinə imkan yaratdı. Osman paşa Tiflis üzərinə göndərildi. Osmanlı təhlükəsinin artdığı bir zamanda gürcü feodal hakimləri arasında didişmə və nifaq hökm sürürdü. Qızılbaş ordusunun məğlubiyyəti bəzi gürcü hakimlərini öz mülklərini saxlamaq üçün Osmanlı tabeliyinə keçməyə razı olmağa məcbur etdi. Bu zaman Kaxetiya çarı Aleksandr yaranmış vəziyyətdə Mustafa paşaya itaətini bildirməyi özü üçün sərfəli hesab etdi [1,19]. Buna görə də, ciddi müqavimətə rast gəlməyən Osmanlı ordusu avqustun 24-də "keçilməzliyinə və əzəmətinə görə göylə bəhsə girən" Tiflis qalasını ələ keçirdi. Osmanlı ordusu Şirvana irəlilədi. Sentyabrın 8-də Osmanlı ordusu Qanıq çayı sahilinə çatdı. Aclıq və üzücü yürüş işğalçı ordunun əsgərlərinin mənəvi ruhunu əsaslı surətdə sarsıtdı. Sipahilər və yeniçərilər yürüşdən imtina edərək geri qayıtmağı tələb etdilər. B.Kütükoğlu Osmanlı salnamələrinə əsaslanaraq yazır ki, bir qrup döyüşçü Mustafa paşaya yaxınlaşaraq dönməyə qərarlı olduqlarını bildirdilər. "Nə vaxtadək bu boş və yaşayış olmayan çöllərlə gedəcəksən. Sən qayıtmalısan. Biz qayıtmağa etiraz edən yoldaşlarımızı öldürərik. Bizim üçün əvvəlcə həyat, sonra isə dünya vacibdir. Biz nə Qanıqdan keçmək, nə də Şirvan ölkəsini ələ keçirmək arzusunda deyilik". Mustafa paşa böyük çətinliklə onları dilə tutaraq sakitləşdirə bildi [13,59; 5,148].

Asafi Osmanlı ordusunun böyük əziyyətdən sonra Qanıq çayını keçdiyini qeyd edir.

Geçdi cüretle çeriler ol sudan,
Yorulub kef kef solurdu korkudan.
Bir felaketle geçildi ol Kınık,
Geçmedi kesk olmaya gönlü sınık.
Çok kişi gark oldu çıkdı başdan,
Kimi oğlundan kimi kardaşından.

Cümlesinün didesi pür-hun idi,
Gözleri yaşı heman ceyhun idi.
Her biri uryan devan zarı-künan,
Olmuş idi aglamakdan na tuvan.
Hasılı ol-dem cihan-giryan idi,
Kardaşım oğlum diyü nalan idi
[1,22-23].

Asafi Osmanlı ordusunun Qanıq çayı sahilində Təbriz bəylərbəyi Əmir xan tərəfindən qarşılandığı və tərəflər arasında baş verən döyüşü osmanlıların qazandığını göstərir. 1578-ci il sentyabrın 9-da Qoyun ölümü keçidi döyüşündə qələbə çalan Osmanlı ordusunu ərzaq çatışmamazlığı və Kür çayının azğın sularını keçmək çətin vəziyyətə saldı. Əsgərlərinin müəyyən hissəsini itirməsinə baxmayaraq, Mustafa Lələ paşa böyük çətinliklərdən sonra sentyabrın 16-da Ərəş şəhərinə gəldi [1,2-23; 13,60-63; 5,148-149; 14,44-46].

XVI əsrin sonları Azərbaycan tarixinə dair bir çox həqiqətlərin şəxsən hadisələrin şahidindən öyrənilməsinə imkan verdiyi üçün «Şücaətnamə» əsəri çox dəyərli bir mənbədir. Əsərdə Osmanlı – Səfəvi münasibətləri ilə yanaşı Azərbaycan şəhərlərindən Ərəş, Şamaxı, Qəbələ və Bakı haqqında müşahidəyə əsaslanan ətraflı məlumatlar verilmişdir. Əsərin İstanbul Universiteti Kitabxanası nüsxəsinin 264-cü səhifəsində Bakıya aid bir miniatür də vardır [18,36]. Mustafa Eravçının çapa hazırladığı həmin nüsxədə Bakı ilə bağlı məlumatlar 122a-124a, 131b-134a səhifələri arasında yer almışdır [Bax: 1,114-115, 122-124].

Asafinin məlumatına görə, Mustafa Lələ paşa fəth olunan torpaqların mühafizəsini təşkil etmək və Qızılbaş ordusunun qış hücumlarının ciddi təhlükə yaratmaması üçün bəylərbəyilərdən birini Şirvanın mühafizəsinə təyin etmək məqsədilə divan topladı. Şirvanda Osmanlı ordusuna komandanlıq etmək təklifi almış Diyarbəkr bəylərbəyiliyi Dərviş paşa və Hələb bəylərbəyi Məhəmməd paşa dərhal bundan imtina etdilər. Mustafa paşa bu vəzifəni Özdəmiroğlu Osman paşaya həvalə etməyə nail oldu. 1578-ci il oktyabrın 8-də Mustafa Lələ paşa Ərzurum qışlağına çəkilmək üçün Şirvanı tərk etdi. Öz ordusu ilə Şirvanda qalan Osman paşa əsgərlərinin ruhunu qaldırmaq və qənimət əldə etmək üçün İbrahim bəy və Əbdürrəhman bəyin müşaiyət etdiyi Qaytas paşanın rəhbərliyi altında ordunu Gəncə bəylərindən biri olan Partal oğlu Əhməd bəyə qarşı göndərdi. Partal oğlu Əhməd məğlub olaraq geri çəkildiyi üçün osmanlılar ətraf əraziləri qarət edərək xeyli qənimətlə geri döndülər [bax: 1,24-26; 4,267; 5,151].

Asafinin verdiyi məlumata görə, bu hadisənin ardınca Salyanda qüvvələrini toplayan və Osmanlı ordusuna qarşı hücuma hazırlaşan Şirvan bəylərbəyi Aras xan Rumluya qarşı yürüş təşkil edildi. Lakin Qızılbaşlar osmanlıların bu hücumunu dəf edə bildilər. Osmanlı ordusu üçün olduqca çətin keçən bu döyüşün sonunda onlar kifayət qədər qüvvə itirərək geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar [1,41-42; 4,267-268].

Aras xanın ordusunun gücünə və Osmanlı ordusunun böyük itki verməsinə əhəmiyyət verməyən Osman paşa Qızılbaş ordusunu məhv etməyə qərarlı idi. O, Şamaxıda möhkəmlənməyi və Krım tatarlarının gəlişini gözləməyi qərara aldı. Asafi yazır ki, belə bir vaxtda Gəncə hakimi İmamqulu xan Qacar və Partal oğlu Əhməd 15 minlik qoşunla Ərəşə hücum etdi. Qızılbaşlar osmanlıları məğlub edərək Ərəşi ələ keçirdilər. Ərəş hakimi Qaytas paşa öldürüldü. Osmanlı sərkərdələrindən Əbdürrəhman bəy əsir alındı [bax: 1,49-51; 4,267; 5,151; 13,84-85; 14,56-57]. Asafinin qeyd etdiyinə görə, noyabrın 9-da Aras xan Rumlunun rəhbərliyi altında 30 minlik Qızılbaş ordusu* Şamaxıya yaxınlaşaraq onun qərbində osmanlıların ön qüvvələri ilə döyüşə girdi və sonra onlar öz mövqelərinə döndülər. İkinci gün tərəflər arasında daha şiddətli döyüş baş verdi.

Asafi qeyd edir ki, bu zaman Abdi Çavuş özünü yetirərək Adil Gərayın rəhbərliyi altında Qazi Gəray, Mübarək Gəray, Səadət Gərayın da qatıldığı 15 minlik Krım ordusunun və Əbubəkr Mirzənin qüvvələrinin köməyə gəldiyini bildirdi. Beləliklə, noyabrın 11-də döyüşün üçüncü günü Adil Gərayın 5-6 minlik ön qüvvələrinin yetişməsi ilə üstünlüyü ələ keçirən Osmanlı ordusu Qızılbaş ordusunu məğlubiyyətə uğratdı. Aras xan Rumlu və oğlu Dədə xan əsir alındı. Qızılbaş əmirlərindən, yalnız Ərdoğdu xan xilas ola bildi [Bax: 1,48-60; 4,268; 13,85-88; 15,250-251; 10331].*

Asafi yazır ki, Şamaxı döyüşündə qələbə qazanan Osman paşa Krım ordusuna minnətdarlıq ifadəsi kimi Salyan bölgəsində – Kürün cənubunda yerləşən Aras xanın mal və mülkünün tatarlar tərəfindən qarət olunmasına razılıq verdi. Ərəş bəylərbəyi Piyalə paşanın qüvvələri də onlara qatıldı. Adil Gəray tərəfindən Aras xanın qərargahı ələ keçirilərək qarət olundu. Kür çayını gəmilərlə keçməyə çalışan qızılbaşların xeyli hissəsi suya qərq oldu. Hər cür sərvətlərlə yüklənmiş dəvə karvanları tatarların əlinə keçdi. Asafi ramazanda tatarların həyata keçirdiyi bu böyük günahdan, onların çoxlu qadın və qızı əsir almasından şikayətlənir [1,48-60; 4,268; 13,88; 10,331-332].

Bu vaxt Həmzə Mirzənin və Mirzə Salmanın rəhbərliyi altında Qızılbaş ordusu Qarabağdan təcili hərəkətə başlayaraq Şirvana daxil oldu. Noyabrın 24-də onlar Osman paşanın qüvvələrini Şamaxı şəhərində mühasrəyə aldı. Asafi qızılbaş ordusunun sayının 100 minə çatdığını, qala müdafiyəçilərin isə 5-6 min nəfər olduğunu qeyd edir* [1,65-67]. Qızılbaşların Şamaxını tamamilə mühasirəyə aldığını görən Osman paşa Adil Gəraya təcili Şamaxıya dönməsi üçün xəbər göndərdi. Qızılbaş qoşunu şəhərə daxil olaraq Qalabazarı məhəlləsini ələ keçirdi. Ertəsi gün tərəflərin ciddi tələfat verməsinə baxmayaraq, küçə döyüşündə üstünlük qazanan səfəvilər şəhərin yarıdan şoxunu ələ keçirdi. Şamaxıya gələn suyu Qızılbaşların kəsməsi şəhərdə böyük çətinliklər yaratdı. Osman paşa qalada məhbus saxlanilan Aras xanı və digər Səfəvi əmirlərini edam etdirdi. Hətta əsgərləri ilə birlikdə Dağıstana qayitmağa çalışan Şamxal həbsə alındı. Adil Gərayın ertəsi gün özünü çatdıracağı barədə Osman paşaya göndərdiyi məktub qızılbaşlar tərəfindən ələ keçirildi [1,64-66; 13,89-90]. O.Ə.Əfəndiyev qeyd edir ki, Səfəvi qoşunu Şamaxı ətrafında qalmağı çox təhlükəli hesab etdi. Çünki aydın idi ki, tatarlar gələnə qədər onlar Osman paşanın uğurla müdafiə

---

* B.Kütükoğlu Aras xanın qoşununun sayı ilə bağlı Osmanlı mənbələrinin verdiyi fərqli rəqəmləri təhlil edərək onların 20 mindən artıq olduğunu qeyd edir. [Bax: 13,85].

* Asafi Şamaxının qızılbaşlar tərəfindən mühasirəyə alınmasini 27 ramazanda (27 noyabrda) başlandığını göstərir. Osmanlı mənbələri Səfəvi ordusunun sayının 50-100 min arasında olduğunu qeyd edir. [Bax: 13,89].

olunduğu qalanı ala bilməyəcəklər. Qızılbaş əmirləri şübhə edirdilər ki, tatarlar cənubdan gələcəyi təqdirdə, onlar bir neçə cəbhədə vuruşmaqla döyüşü uda biləcəklər. Buna görə də, Mirzə Salman Şamaxı ətrafında Vəli Xəlifə Şamlının başçılığı altında 3 minlik dəstə qoyaraq qorçibaşı Qulu bəy Əfşar, Şahrux xan möhrdar, Məhəmməd xan Türkman, Pirə Məhəmməd xan Ustaclı, Sultan Hüseyn xan, İmamqulu xan Qacar və digər "adlı-sanlı" əmirlərlə cənuba, tatarlara qarşı yeridi [5,155].

Asafi yazır ki, Adil Gərayın rəhbərliyi altında Krım ordusu Salyandan Mollahəsənə gəldi və burada eyş-işrətlə məşğul olduğu üçün qızılbaşların hücumu qarşısında öz qüvvələrini toplamağa çətinlik çəkdi. Şiddətli yağış yağdığı üçün oxdan istifadə münasib olmadı. Tatarlar Salyanda qarət etdikləri qəniməti qorumaq üçün təşvişə düşdülər. 1578-ci il noyabrın 28-də baş verən Mollahəsən döyüşü Qızılbaş ordusunun qələbəsi ilə başa çatdı. Krım xanının qardaşı Adil Gəray və Ərəş hakimi Piyalə paşa əsir alındı. Asafi bu hadisəni belə təsvir edir:

Yakdılar ol demde atından anı, *Çeşme çeşme akdı cisminden kanı,*
Üşdüler anı giriftar etdiler. *Bağlu şah-oğluna karşı yetdiler.*
Cümle asker kaçdı hep bi-ihtiyar, *Payidar olmadı durmadı Tatar,*
Bırakdılar emval u erzakı tamam. *Sim ü zer kaldı kalanda ves-selam*
[1,70].

Tatarlar 30-dan çox tanınmış bəy, 2 min süvari itirdilər. Tatar xanının əsir alınmasından xəbər tutan tatarlar, ləzgilər və noqaylar mal və qəniməti ataraq qaçdılar [1,68-71; 13,91; 10,332].

Asafinin fikrincə, Osman paşa tatarların darmadağın edilməsi və Adil Gərayin əsir düşməsi xəbərini eşidərək pərişan oldu. O, lazımi köməkdən məhrum olduğunu, Şamaxıda qalmağın daha təhlükəli olacağını düşünərək şəhəri tərk etdi. Osman paşa daha etibarlı olan Dərbəndə getmək və orada pərən-pərən salınmış qoşunlarının qalıqlarının yolunu gözləmək qərarına gəldi. Mollahəsəndə qızılbaşlara məğlub olaraq qaçmağa məcbur qalan tatarlar özlərini Dərbəndə çatdırdılar. Onların osmanlı və tatar ordusunun tamamilə qırıldığını söyləməsi qala mühafizəçilərinin şəhəri tərk edərək qaçmasına səbəb oldu. Bu zaman Dərbənd sakinləri osmanlılara qarşı üsyan qaldıraraq qalanı ələ keçirdi. Onlar qala qapılarını möhkəmləndirərək heç kimi şəhərə buraxmadı. Bununla bağlı məlumat əldə edən Osman paşa həmin xəbəri qoşundan gizlədərək şimala getməyə tələsdi [Bax: 1,70-75; 4,268; 5,156].

Asafi yazır ki, qışın sərt keçməsinə baxmayaraq, Osmanlı ordusu Dərbəndə çatmağa çalışırdı. Yollarda don vurmadan tələf olan əsgər saya gəlməzdi. Xəzinənin təhlükəsiz Dərbəndə yetişməsinə nəzarət Asafiyə həvalə olunmuşdu. Dərbəndə çatan Osman paşa burada qışlamağa qərar verdi [1,70-75; 4,268].

Asafinin fikrincə, Osman paşa Dərbəndə yaxınlaşan zaman şəhər əhalisi vaxtı ilə ona etimad göstərib əsgərlərini qəbul etdiklərini, lakin onların əhalini müdafiəsiz buraxaraq qaçdığını bildirdi. Əgər yenə qəbul edərlərsə və bu hərəkət təkrar edilərsə, qızılbaşların intiqamına hədəf olacaqlar. Osmanlı sərdarının təminat verməsindən sonra onlar qalaya buraxıldı [1,73-75].

Asafinin fikrincə, Osman paşa ordusunun Dərbəndə çəkilməsindən xəbər tutan Məhəmməd xan Qacar Səfəvi şahından Şamaxını geri almaq üçün yürüşə çıxmağa razılıq ala bildi. Osman paşa qızılbaşların hücumunun qarşısını almaq üçün Bürhanoğlu Əbubəkr Mirzəni göndərdi. O, baş verəcək döyüşdən çəkindiyi üçün geri çəkildi. Osmanlı ordusu xeyli qüvvə itirdi. Yalnız Osman paşanın özünü yetirməsi Qızılbaşların geri çəkilməsinə səbəb oldu [1,82-86].

1579-cu il oktyabrın 10-da Məhəmməd Gəray Mollahəsənli döyüşündə məğlub edilərək əsir alınan qardaşını xilas etmək üçün 100 minlik bir ordu ilə Dərbəndə gəldi [2,209; 19,60]. Birləşmiş Osmanlı – tatar qüvvələri Şamaxıya və Bakıya yürüş etdilər. Onlar Kürü keçərək Gəncə, Qarabağ və Muğana hücum etdilər. Bu zaman Bakını azad edən Əli xan və Maqsud bəyə qarşı lazımi qüvvə göndərən Osman paşa şəhəri ələ keçirdi. Bu qələbə Osmanlı ordusunun Şirvanın içərilərinə doğru yenidən irəliləməsinə şərait yaratdı [1,90-92,94].

Asafi yazır ki, Osman Paşa ələ keçirilən Azərbaycan torpaqlarının işğalını başa çatdırmaq və ələ keçirilmiş ərazilərin mühafizəsini təşkil etmək üçün Mustafa Lələ paşa ilə əlaqə saxladı. Əldə olunan razılığa görə, Osman paşa, Mustafa Lələ paşa və Məhəmməd Gərayin birləşmiş qüvvələri öncə Qəzvinin işğalını həyata keçirməli idi. Bu məqsədlə yürüşə başlayan Mustafa Lələ paşa verdiyi sözə əməl etməyərək Qarsdan Ərzuruma getdi. Onun bu addımı Məhəmməd Gərayin Krıma geri dönməyə qərar verməsinə səbəb oldu. Osman paşa ona Şirvanda qışlamaq təklifini etsə də, o, oğlanları Səadət Gəraylə Qazi Gərayin rəhbərliyi altında 2 minlik qüvvəni Şirvanda qoyaraq Krıma döndü. Bu zaman Pirə Məhəmməd xanın Şirvan üzərinə yürüşündən qorxan Səadət Gəray də atasının tələbi ilə Şirvanı tərk etdi [Bax: 1,102-103; 4,269].

Asafinin fikrincə, Məhəmməd Gərayin və Səadət Gərayin Krıma qayıtmasından istifadə edən Səfəvi ordusu Şirvan və Dərbəndi yenidən ələ keçirmək üçün yürüşə başladı. Qızılbaş ordusunun Şirvana yürüşünün qarşısını almaq üçün Kayqı Mustafa bəyin rəhbərliyi altında qoşun göndərildi. Asafinin də qatıldığı Osmanlı ordusu Qızılbaşları məğlubiyyətə uğratdı. Səfəvi ordusunun geri çəkilməsindən istifadə edən Osman paşa Bakı qalasının dərhal təmirinə başladı [1,107-113; 4,269].

Asafi "Şücaətnamə"də Bakı şəhəri ilə bağlı ətraflı məlumat vermişdir (v.122a-128a). Müəllif şəhərin coğrafi mövqeyindən, insanların xarakterindən,

neftdən və Xəzər dənizi barədə müfəssəl məlumat çatdırır. Bakı qala divarları dağıdıldığı üçün Osmanlı ordusu onu ələ keçirdikdən sonra təmir işlərinə başladığını və Qızılbaş hücumlarından qorunmaq üçün görülən tədbirlər barədə ətraflı məlumat verir. M.Rıhtımın qeyd etdiyi kimi, müəllif *«Şehr-i Badkuye tarifidir»* adlı bölümdə;

"*Dinle, tarif edeyim ol şehri ben,*
Bülbül dil mehdine açsun dehan."
Var bağı içre bülbüller hezar,
Fasl - I gülde kalmaz âdemde karar.
Şöyle vermiş Bahr - I Kulzum[*] *şehre fer,*
Görmedi mislin gezenler bahr ü ber.

Nev cevan gibi meyanına meğer,
Bağlamışlar surdan simin kemer.
Payine emvac - I Kulzum bendevar,
Yüz рмiя bin aczile leyl ü nehar.
Aşiyanı şahbaz imiş ezel,
Ana benzer şehir az imiş ezel

deyərək Bakının Xəzər dənizinin kənarında ətrafı qala divarları ilə əhatə olunan çox gözəl bir yer olduğunu oxucuya çatdırır. Bakı şəhəri və əhalisi haqqında danışan müəllif, şəhərdə çox gözəl, təmtəraqlı evlərin olduğunu, güllər, lalələr və çəmənlərlə bəzəndiyini, yayda insanlırın şəhəri tərk edərək bağlara getdiyini qeyd edir [1,114; 18,37]. Asafi Bakı əhalisinin zövqlü olduğu, əyləncəyə meylli əhli-kef insanlar olub musiqi məclislərində ney və müxtəlif musiqi alətləri çalıb, qəzəl oxuduğunu belə anladır:

Ehli işretdür o şehrin ademi
Neydir meclislerinde hemdemi.
Çengler bezme gelüb baş eğdiler,
Kalbine sazendeler çok değdiler.

Kari hep sazendeden efgan idi,
Ellerinden muttasıl nalan idi.
Derdin uşşaka şikayet etmede,
Meclis ehlinden hikayet etmede
[1,114; 18,39].

Asafi Bakı əhalisinin ticarət və sənətkarlıqla məşğul olduğunu, yüksək zövqə sahib olduqlarını, evlərini naxışlarla bəzədiklərini və quyularının neftlə dolu olduğunu qeyd edir. Müəllif Bakı şəhərində müşahidə etdiyi məsələlərin ərtaflı təsvirini verməyə çalışır. O, Bakı nefti barədə daha ətraflı məlumat verir. Asafi burada neft quyuları ilə yanaşı, neft anbarların olduğunu, neftdən istifadə olunan sahələr və eləcə də onun ticarəti barədə məlumat verir. O, neftin hasilatının gün ərzində min yük həcmində olduğunu və bundan da on yük axça gəlir əldə edildiyini göstərir. O, eyni zamanda bulaq kimi yerdən qaynayan ağ neftin olduğunu da qeyd edir:

Neçə min yük olur neft hasilləri
Ağ neftin mədəni var orda həm
Var daha yanında bir duz mədəni
Balıq bəndi var, adı "Şil" adıdır

Nəqd on yük aqcadır gəlirləri.
Su kimi çah içrə qaynar dəmbədəm.
Doldurur hər il otuz yüz məxzəni.
Qızıl simli balıqların damıdır.

[*] Osmanlı qaynaqlarında Xəzər dənizi Bahr-i Kulzum adı altında təqdim olunur.

Gündə on min aqcadır bil xəracı — *Belə ayrılmış ilk zamandan bacı.*
Gəmilər ilə gəlir hər dəm qumaş — *Neftlə əvəz edib alırlar maaş.*
Gilan gəmisinin kəsilməz ardı — *Xocalar sevdadan ilmazlar ayrı.*
Satdığı malları tam alacadır — *Sanki Misir malıdır, əlacadır*
Hər malından iyirmi beşdə bir — *Alınır, tamqa deyə, ey binəzir*
[1,114; 18,39].

Bu dövrdə şəhərdə Asafinin diqqətini yəqin ki, davam etməkdə olan Səfəvi–Osmanlı müharibəsilə bağlı əksəriyyəti bağlanmış olan neft quyuları cəlb etmişdi. Bakı şəhəri Osmanlı ordusunun nəzarətinə keçdiyi üçün Osman paşa şəhərin bərpasına başladı. Bu, əksəriyyəti bağlanmış olan və ayrı-ayrı şəxslərin nəzarətində olan neft quyularının yenidən açılararaq əhalinin istifadəsinə verilməsinə kömək etdi. Asafinin məlumatına görə, neft quyularında qaynayan neft qatranından Bakı hamamlarında geniş istifadə olunurdu. Hamamların suyunu və hamamın qızdırılması üçün neft qətranından istifadə edilirdi [1,114; 18,39].

Asafi Mehmed Çələbi Bakı neftinin satılmaq üçün daha çox Gilan limanına aparıldığını qeyd edir. O, gəmilərlə daşınan neftin başlıca olaraq ipək parçalara dəyişdirildiyini yazır. Müəllif bu idxal prosesində hər maldan iyirmi beşdə bir tamğa (gömrük) vergi alındığını xüsusi olaraq vurğulayır [1,114; 18,39].

Asafinin Bakı ilə bağlı məlumatları arasında şəhər ətrafındakı *Yanar dağla* bağlı verdiyi məlumat xüsusi maraq doğurur. O, yağış və qar altında sönmədən yanan bu odun onu heyrətləndirdiyini qeyd edir.

Hem o sahralarda çok müddet ile, — *Üstüne рміями yağmurlar yağar,*
Sönmeyip odlar yanar kudret ile. — *Yine dinlenmez o sahralar yanar*
[1,114; 18,39].

Asafi Bakı ətrafında duz mədənlərinin olduğunu və onun qonşu ölkələrə ixrac olunduğunu göstərir. O, duzun illik istehsalının üç min anbar həcmində olduğunu və ondan gün ərzində on min axça həcmində vergi alındığını qeyd edir [1,114-115; 18,39]. Bununla yanaşı müəllif, Bakı şəhərinin günbatan hissəsində yerləşən İmam Rzanın qızı Ukeyma Xanımın və xidmətçisi *Bibi Heybətin* məzarı haqqında da ətraflı məlumat vermişdir [1,114-115; 18,39].

Asafi Bakı haqqında mühüm məlumatını bitirərək Qızılbaşların Bakı üzərinə növbəti yürüşdən bəhs edir. Onun verdiyi məlumata görə, Səfəvi şahı məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq məqsədilə Salman xanın və Pirə Məhəmməd xanın rəhbərliyi altında 50-60 minlik qüvvəni Bakı üzərinə göndərir. Bundan xəbər tutan Osman paşa Fərhad bəy, Kaykı bəy, Heydar paşa, Əli bəy və Asafinin də qatıldığı Osmanlı ordusunu onları qarşılamaq üçün Şamaxı istiqamətinə göndərdi. Şamaxı ətrafında qarşılaşan tərəflər arasında baş verən döyüşdə məğlub olan Osmanlı qoşunu geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı.

Qızılbaşlar tərəfindən Əli bəy əsir alındı. Bu zaman Səfəvi qüvvələri Bakını mühasirəyə aldı. Əhməd bəy tərəfindən ciddi müqavimət göstərən Bakı şəhəri 40 gün mühasirədə qalsa da, şəhər müdafiəçilərinin yardımına əlavə Osmanlı qüvvələrinin gəlməsi ilə mühasirə dayandırıldı [1,118-120; 4,269].

Səfəvi – Osmanlı müharibəsinin iştirakçısı olan Asafinin osmanlılarla qızılbaşlar arasında baş verən ayrı-ayrı döyüşlər barədə verdiyi məlumatlar xüsusi maraq doğurur. O, hətta Osmanlı ordusunun məğlub olduğu döyüşləri belə dolğun işıqlandırmaqdan çəkinmir. Asafi yazır ki, çox keçmədən Şirvana vali təyin edilən Peykər xanın rəhbərliyi altında 15 minlik Səfəvi ordusu Şirvana göndərildi. Osman paşa da Qazi Gərayın başçılığı altında Osmanlı ordusunu ona qarşı yolladı. Bu zaman yerli Şirvan dəstəsi Bürhan oğlu Əbubəkr Mirzənin rəhbərliyi altında osmanlılara qatılmışdı. Döyüş Şamaxı ilə Şabran arasında baş рмія. Asafi yazır ki, iki ordu arasında baş verən döyüşdə Əbubəkr Mirzə Qızılbaşlarla bacara bilməyəcəyini görərək, Şirvan qüvvələri ilə döyüş mövqeyindən qaçdı [1,126-128; 4,269-270]. O.Ə.Əfəndiyevin qeyd etdiyi kimi, tatarların əvvəlki uğurlarının təsiri altında özünə güvənən Qazi Gəray at belində döyüşün ən qızğın yerinə yeridi və qacarlar tərəfindən əsir alındı. Tatarların və osmanlıların birləşmiş qoşunu yenidən ağır məğlubiyyətə uğradı. Səadət Gəray də əsir düşmək təhlükəsi ilə üzləşdi. Sağ qalan tatarlar və osmanlılar döyüş mövqeyindən qaçdılar [5,175]. Peykər xan tərəfindən əsir alınan Qazi Gəray qorçilər tərəfindən Həmzə Mirzənin yanına göndərildi və Əlamut qalasında zindana salındı. Qızılbaşların əldə etdiyi bu qələbə Ağsuya kimi ərazilərin Səfəvilərin nəzarətinə keçməsini təmin etdi. Asafinin "Şücaətnamə"sinin 138a-139b vərəqləri arasında Peykər xanla Qazi Gəray arasında baş verən döyüşü əks etdirən рміями o də verilmişdir.

Asafi yazır ki, Şirvan bölgəsinin Səfəvilər tərəfindən azad edilməsi, Osman paşa və Osmanlı əsgərləri üçün irəlidə yaşanacaq qara günlərin bir müjdəçisi oldu. Bu dövrdə Osman paşa Qızılbaşların əldə etdiyi qələbənin yaratdığı böyük çətinlikləri hiss etməklə yanaşı, hökumətin lazımi vəsait göndərməməsi və əsgərlərə paylanacaq bəxşişləri təmin etməkdə çətinliklərlə üzləşməsi onun çəkdiyi iztirabları daha da artırdı. Çünki bu dövrdə onun Qızılbaşlara qarşı çıxara biləcək qüvvəsi və lazımi vəsaiti qalmamışdı. 1582-ci ilin payızında Səfəvi ordusunun hücum təhlükəsini və qışın yaxınlaşmasını nəzərə alan Osman paşa əsgərlərinə daha etibarlı sığınacaq yeri təmin etmək məqsədilə Asafi və Qayğı bəyi dərhal Qəbələ qalasını möhkəmləndirməyə göndərdi. Asafi Qəbələ şəhəri və qalasının müfəssəl təsvirini vermişdir. Qala o zaman xarab vəziyyətdə olduğundan təmir edilərək medafiəyə layiq şəklə salınmışdır. Asafinin təsvirinə görə, qala indi olduğu yerdə, iki çayın birləşdiyi yerdə olub, qədimdən bir

xəndəklə əhatələnmişdir. Bunun sahilində bir top atımı yerdə boğaz vardır ki, onun ağzı bağlandığı təqdirdə xəndəklərə su dolur və şəhərə ancaq qayıqlarla gəlirmişlər. Asafi Qəbələ qalasını belə təsvir edir:

Adlı qaladır, amma ki, divarı yox, Gərki, yox divarı, amma evləri çox.
Köhnəlib, yerdə yatır, bir qaladır, Görməyən onu sanır bir qaladır.
Çox müvərrixlər tarixdə demiş, Əvvələr o qala su içrə imiş.
İki yandan iki arx axsa əgər, Bir-birini qala önündə kəsər.
Bir olur ikisi o suyun o dəm, Bir boğaza girər o su dəmbədəm.
Əvvəllər bir sədd imiş həm o boğaz, Qaladan varır ona top-draz.
Hirslənirmiş su dayanıb səddinə, Gerisinə dönürmüş su yenə.
Alırmış qalanın su çevrəsinə, Qala ortada, alır su dövrəsini.
Belə yazmışlar bilənlər o dəmi, Şəhrə qayıqla varırmış adamı.

Bu zaman Partal oğlu Mustafa bəyin rəhbəriyi altında 4-5 minlik Səfəvi qoşunu Ərəşdən yürüş edərək Qəbələni mühasirəyə aldı. Mühasirənin 18-ci günü aclıq qala müdafiəçilərini çıxılmaz vəziyyətə saldı. Qızılbaşların əsir aldığı Qassani sancaqbəyi tərəfindən qala müdafiəçilərinə ünvanlanan məktubda III Muradın Səfəvi şahının sülh təklifini qəbul etdiyi və tərəflər arasında artıq müharibənin dayandırıldığı xəbərinin çatdırılması osmanlılar arasında qarşıdurmaya səbəb oldu. Hətta, onların bir hissəsi Qızılbaşların tərəfinə keçdi. Çıxılmaz vəziyyətdə qalan Asafi qalanı Partal oğlu Mustafa bəyə təslim etdi [1,131-139; 4,269-270]. Qızılbaşlar tərəfindən sorğu-suala çəkilən Asafi Ələmut qalasına Qazi Gərayın yanına göndərildi və Zülfüqar Abdal adlı bir məhkumla üç ilə yaxın bir quyuda saxlanıldı.

Qəbələdə Osmanlı ordusuna qalib gələn Qızılbaşların növbəti hücumunun qarşısını almağın çətin olacağını nəzərə alan Osman paşa Dərbəndə çəkilərək vəziyyəti İstanbula çatdırdı. Şirvan bölgəsinin tamamilə itirildiyini nəhayət dərk edən Osmanlı hökuməti Dərbəndə təcili yardım göndərməyə qərar verir. Osmanlı sultanı Krım xanlığından və Şimali Qafqazdan hərbi dəstələr, habelə hərbi sursat və pul göndərməklə Osman paşaya yardım göstərdi [5,176].

Osmanlı tarixçisi Mustafa Alinin verdiyi məlumata əsaslanan B.Kütükoğlu yazır ki, bu dövrdə Osmanlıların Dağıstan və Şirvanda mövqeyinin güclənməsini ayrı-ayrı yerli hakimlər öz nüfuzları və hakimiyyətləri üçün təhlükə hesab edirdi. Buna görə də Şamxal və Əbubəkr Mirzə Gəncənin Qızılbaş hakiminə müraciət edərək Osman paşaya qarşı birgə çıxış etməyi təklif etdi [13,129; 5,176]. Əbubəkr Mirzənin belə bir addım atması üçün ciddi əsası vardı. Belə ki, o, diyarın osmanlılar tərəfindən istila edilməsində sultana xeyli kömək etdiyi üçün Şirvanda hakimiyyətin ona veriləcəyinə ümid bəsləyirdi. Lakin gözlənildiyi kimi, Əbubəkrin Şirvan hakimiyyətinə olan iddialarını müdafiə edən Şirvan

feodallarının ümidləri özünü doğrultmadı. Mustafa paşa Əbubəkrə ölkənin qəti olaraq tabe edilməsində Osman paşaya kömək etməyi tapşırdı. Vətənə qayıdan zaman sultandan onun Şirvan hakimi təyin edilməsinə nail olacağı kimi yalançı vədlərlə onu sakitləşdirdi [5,151].

Asafinin yazdığı kimi, İmamqulu xan Qacar Osmanlı ordusunun Dərbəndə çəkilməsindən xəbər tutaraq, 1583-cü ilin yazına kimi lazımi qüvvə toplamağa tələsdi. O, gürcü hakimi Aleksandrdan aldığı yardım nəticəsində 40-50 min nəfərə çatdırdığı ordusu ilə Kür çayını keçərək Şirvana daxil oldu.[*] Asafi Qızılbaşlarla Osmanlı ordusu arasında baş verən Niyazabad döyüşü barədə müfəssəl məlumat verir. İmamqulu xan Şamaxıda olarkən Niyazabadda Silistriya sancaqbəyi Yaqub bəyin rəhbərliyi altında Osmanlı qoşununun cəmləşdiyindən xəbər tutaraq Rüstəm xanı 6 minlik Qızılbaş dəstəsi ilə onlara qarşı göndərdi. Qızılbaşlar bu döyüşdə mühüm qələbə qazandı. Osmanlılar döyüşdə Mustafa bəy, Abdaloğlu, Divanə Malkoç və Yaqub bəyi itirərək, silah və sursatı ataraq Müskür meşələrinə, рмiя da Dərbəndə qaçmaq məcburiyyətində qaldılar [1,151-155; 4,271].

Niyazabad döyüşündə məğlub olub qaçan Osmanlı əsgərləri Dərbəndə çatan zaman silahdarbaşı Əli Ağanin təklifi ilə Osman paşa əsaslı ordu ilə İmamqulu xana qarşı hərəkətə başladı. Asafinin «Şücaətnamə»sində haqqında bəhs olunan ən mühüm döyüşlərdən biri də, 1583-cü il mayın 8-11-də tərəflər arasında baş verən "Məşəl savaşı"dır.[*] Müəllif yazır ki, Osman paşanın Niyazabad döyüşündə Osmanlı ordusunun məğlubiyyətini gizlətməsi mümkün deyildi. O, əsgərlərindəki intiqam hissinin yüksək olduğunu görərək onların təchizatını yaxşılaşdırdı və Səfəvilər üzərinə yürüşə qərar рмiя. Bu zaman əldə etdiyi qələbə nəticəsində öyünən və qürurlanan İmamqulu xan Osman paşaya meydan oxuyaraq ona Dərbənddən çıxaraq döyüş meydanına gəlməsi üçün xəbər göndərdi. Osman paşa ordusunu döyüşə hazırlayaraq Samur çayını keçdi, Vilayət Harkı və ya Palasa adıyla tanınan düzün ortasındakı Baştəpə adlı yerdə öz qərargahını qurdu. [**]

---

[*] B.Kütükoğlu Osman paşanın Sərdar Fərhad paşaya yazdığı məktubdan bəhs olunan "Mühimmə dəftəri"ndəki hökmə əsasən göstərir ki, Osmanlı ordusu ilə döyuşdə İmamqulu xanın rəhbərliyi altında qızılbaşların sayı 20 min nəfər olmuşdu. [Bax: 13,129, qeyd 214].

[*] Asafi dövrün digər qaynaqlarından fərqli olaraq, döyüşün rəbbül-axırın 16-19-da deyil, rəbbül-əvvəlin 11-14-də olduğunu göstərərək səhvə yol verir. B.Kütükoğlunun qeyd etdiyi kimi, o, bu dövrdə görünür Əlamutda zindanda olduğu üçün döyüşün dəqiq tarixini müəyyən etməkdə çətinlik çəkmişdir. [Bax: 13,130, qeyd 218].

[**] B.Kütükoğlunun fikrincə, dövrün digər mənbələri, o cümlədən Osman paşanın məktubunda və Mustafa Ali də döyüşün Vilayət Harkı və ya Palasa adlı yerdə olduğu göstərilir. [Bax: 18,130, qeyd 218].

Müəllif bu ərazidə vaxtı ilə Toxtamış xanla Teymur arasında döyüşün baş verdiyini xatırladır.

Geldi askerle o şir-I san- sitan, *Hem Palasa diyü kalmışdı alem.*
Eyledi bir cay-I merğubı mekan. *Tohtamış xan ile anda cenk,*
Ol yire dirler Vilayet Harkı hem, *Eylemişler nitekim Giv u Peşeng*
[1,161].

Tərəflərin qatı duman altında dörd gün ərzində, nəinki gecə hətta, gündüz belə məşəl yandıraraq vuruşduğu bu döyüş tarixə "Məşəl savaşı" adı ilə daxil olmuşdur. Asafi yazır ki, Osman paşa Samur çayı sahilinə çatanda düşmən ordusunun yaxınlaşdığını nəzərə alaraq döyüş mövqeyi tutdu. Cəfər paşa Rumeli və Kəfə əsgərləri ilə ordunun sol cinahında, Çərkəz Heydər paşa Sivas və Kastamonu sancaqbəyləri ilə sağ cinahda, Osman paşa isə mərkəzdə yer aldı. Osmanlı ordusunun önündə yeniçəri tüfəngçiləri və topçular yerləşdirildi. Səfəvi ordusunda isə İmamqulu xan Qacar mərkəzdə, sağ cinahda Rüstəm xanın, Mehdiqulu xan Şamlının və Əbubəkr Mirzənin, sol cinahda isə Heydər xan, Xəlifə Ənsarın iki oğlu – Mürşidqulu Sultanla Şahverdi Sultanın və aznaur Yoramın rəhbərliyi altında Kaxeti gürcüləri yer almışdı [1,161-166; 9,112].

Mayın 8-də рміям günü sübhdən başlayan döyüşün ilk günü ön qüvvələrin qarşılaşması ilə başa çatdı. Tərəflər öz mövqelərinə çəkilərək sabaha kimi gözlədilər. Növbəti gün top atəşilə başlayan döyüş gecə yarıya kimi davam etdi. Hətta tərəflər məşəllər yandıraraq gecə yarıya kimi vuruşdular. Döyüş Qızılbaşların üstünlüyü şəraitində keçdi. Döyüşün üçüncü günü tərəflər bir-birinə qarşı hücum etməyərək dincəldilər. Bu zaman Osman paşa özünü geriyə çəkilməyə hazırlaşırmış kimi göstərərək əsas ehtiyatları arxaya daşıtdırdı. Asafi yazır ki, Qızılbaşlar osmanlıların əsas qüvvələrinin geri çəkildiyini zənn edərək, onların yolunu kəsmək üçün Osmanlı ordusunun arxasına keçərək Samur çayının üç fərsəxliyində mövqe tutdular [1,161-166; 8,195; 13,130-131]. Buna görə də, mayın 11-də çərşənbə günü döyüşün dördüncü günü Qızılbaş ordusu geri çəkilən Osmanlı ordusuna mane olmaq üçün onu mühasirəyə almağa çalışsa da, güclü top atəşi ilə qarşılaşdı. Osmanlı ordusunun sol cinahına Qızılbaşlar ciddi zərbə vursa da, Köstəndil sancaqbəyi və Rumeli əsgərlərinin yardımı sayəsində Qızılbaşlar məğlubiyyətə uğradıldı. İmamqulu xan məğlubiyyətdən xilas olmaq üçün çox çalışsa da buna nail ola bilmədi. Gürcü aznaurları Dağıstan dağlarına qaçdı. İmamqulu xan Qacar ciddi təlafat verərək geri çəkilməyə başladı. Osman paşa Qızılbaşları təqib etməyə icazə vermədi. Osmanlılar xeyli qənimət ələ keçirdilər [Bax: 1,159-170; 4,271]. «Məşəl savaşı» Osmanlı ordusunu Şirvandan çıxarmaq üçün Qızılbaşların həyata keçirdikləri sonuncu ən böyük hərbi əməliyyatlardan biri oldu. Lakin bu döyüşdəki uğursuzluq Osman paşanın işğal

edilmiş ərazilərdə öz mövqeyini möhkəmləndirməsinə, Şamaxını yenidən ələ keçirərək orada yeni qala tikməsinə şərait yaratdı [12,126-127; 13,132; 14,72].

Asafinin "Şücaətnamə"sində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də 1583-cü ildə Krımda Məhəmməd Gərayın öldürülməsindən рмiя hakimiyyətə gətirilən İslam Gəraya qarşı vəliəhd Səadət Gərayin üsyanından Qızılbaşların yararlanmaq cəhdi barədə məlumatıdır. Asafi yazır ki, Krım taxtının varisi Səadət Gərayin əmisi İslam Gəraya qarşı üsyan qaldırdığı barədə xəbəri Qızılbaşlar bir zəfər müjdəsi kimi qəbul etdilər. Onlar üsyançı tatarlarla əlaqəyə girərək osmanlıları sıxışdırmaq arzusuna düşdülər. Qazi Gəray həbsdən azad edildi və ona Krım taxtı vəd edildi. Qazi Gəray ilk öncə özünü sanki Qızılbaşların vədini qəbul etmiş kimi göstərdi. Onun niyyəti həbsdən azad olmaq və Osmanlı torpağına keçmək idi. Buna görə də, hərəkətlərində səmimi olduğunu göstərməyə çalışdı. O, həbsdən azad edilərək Qəzvin sarayına gətirildi. Məhz bu zaman lazım olan məktubları yazmaq üçün onun tələbi ilə Asafi də zindandan azad edildi [1,218-229; 4,273].

Maraqlıdır ki, vaxtı ilə Səfəvi sarayında əsir olan Adil Gəraya da hər cür diqqət və iltifat göstərən Səfəvi hökuməti ümid edirdi ki, xoşrəftarlı münasibət göstərməklə, onu öz tərəflərinə çəkib, sultanla ittifaqdan əl çəkməyə razı salar və bununla da Şirvanı Krım tatarlarının viranedici hücumlarından qurtara bilərlər [Bax: 5,163]. Lakin, Adil Gəray öldürüldükdən рмiя bu cəhdlər uğursuzluqla nəticələndi. Asafinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Qızılbaşlar yaranmış vəziyyətdə Qazi Gərayla bağlı yenidən belə bir təşəbbüs göstərmişdilər. 1585-ci ildə Qazi Gərayin yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Vana qaçması və Osman paşanın Təbriz yürüşünə qatılması Səfəvi şahının bu cəhdinin də uğursuz olduğunu göstərdi.

Asafinin "Şücaətnamə"sində Osman paşanın 1585-ci il Təbriz səfəri barədə maraqlı məlumat verilmişdir. Bütün Azərbaycanı ələ keçirmək arzusunda olan Osmanlı sultanı böyük ordunu Osman paşanın sərəncamına verərək onu Təbriz üzərinə göndərdi. 1585-ci il avqustun 12-də Osman paşa Ərzurumu tərk etdi və Pasinabad – Çaldıran – Xoy – Mərənd – Sufiyan –Təbriz istiqamətində hərəkətə başladı [5,182].

1585-ci ilin yayında Səfəvi şahı və oğlu Həmzə Mirzə Qarabağ yaylaqlarında idilər və günlərini eyş-işrətdə keçirirdilər. Onlar yaylaqda ikən Osman paşanın Təbriz üzərinə yürüş xəbərini aldılar. Həmzə Mirzə 20 minlik qüvvə ilə ona qarşı göndərildi. Sentyabrın 18-də Sufiyan ərazisində Məhəmməd xan Toxmağın başçılığı ilə Qızılbaşların öndə gedən dəstəsi düşmən hissələri ilə üz – üzə gəldi. Asafinin qeyd etdiyi kimi, axşama kimi davam edən döyüşdə əvvəlcə Qızılbaşlar osmanlıları böyük itkiyə məruz qoysa da, рмiя onların böyük üs-

tünlüyü qarşısında geri çəkilməyə məcbur oldular [1,245; 5,183-184; 13,156]. Növbəti gün Osman paşa yürüşü davam etdirərək Təbrizin şimalından keçən Acısu çayının keçidinə yaxınlaşdı. Sentyabrın 20-də Osman paşa Təbriz şəhərinə hücuma başladı. Əsasən müdafiəsiz qalmış Təbriz çoxsaylı nizami Osmanlı ordusunun hücumunu dəf edə bilmədi. Osman paşa şəhərə daxil olsa da, şəhər əhalisinin ciddi müqaviməti ilə qarşılaşdı. Asafi Pirqeyb xan və Hüseynqulu Sultanın gecə basqınları təşkil edərək osmanlılara xeyli itki verdiyini qeyd edir. Düşmənin Sahibabad meydanına kimi irəlilədiyini nəzərə alan Təbriz hakimi Hüseynqulu Sultan və Pirqeyb xan müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu görüb şəhəri tərk etdilər [1,245; 5,183-184; 13,156]. Səfəvi hakimləri tərəfindən taleyin ümidinə buraxılmış təbrizlilər daha bir müddət inadlı müqavimət göstərdilər. Şəhər əyanları özlərini və əmlaklarını talandan qorumaq üçün Qazi Kamran bəy Əvhədinin, şeyxülislam Mövlana Məhəmməd Əlinin və digər adlı-sanlı şəxslərin daxil olduğu nümayəndə heyətini Osman paşanın yanına göndərdilər. Lakin bu, əhalini amansız kütləvi qarət və talandan xilas edə bilmədi [4,184; 13,156].

B.Kütükoğlu Mustafa Alinin verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, Təbriz hamamlarından birində Osmanlı zabitinin öldürüldüyü xəbəri Osman paşaya çatdırıldıqda o, əhalini qılıncdan keçirməyi əmr etdi [13,156, qeyd 38]. Osmanlı əsgərləri Təbrizin küçələrini ələk-vələk edir, qarşılarına çıxanları qətlə yetirirdilər. Asafi bu barədə yazırdı:

Oldu birgün yine bir kar-I ehak,
Sureta zulm idi manen müstehak.
Kala her koldan olur iken bina,
İrdi asker içre hatıfden sada.
Dediler Tebriz ehline kıtal,
Emr olupdur katl edin virmen mecal.
Asker içre eyleyen bu kavli guş
Durmadılar etdiler cuşi-I huruş.
Oldular şehre şitab-ile devam,
Mevç urup derya gibi oldu revan.
Ehl-I sukun bazı hem der-kar idi,
Açılup dükkanlar bazaar idi.
Girdi şehr içre bu asker pür-yarak,
Doldu bir saatde leşle her sokak.
Katl edüp virmediler asla aman,
Etdiler ehlin esir-I na-tuvan.
İtdi serdar anda çün bu karı guş,
Eyledi bir kase zehri sanki nuş.
Bi-huzur olup heman oldu suvar,
Pir-gam oldu gitdi elden ihtiyar
[1,250-251].

Asafinin verdiyi məlumata görə, bir gün ərzində şəhərdə 5-6 mindən artıq adam qırğının qurbanı olmuşdu [1,250-251]. Lakin dövrün farsdilli və Osmanlı mənbələrinin təhlili qırğın qurbanlarının daha çox olduğunu – 20 minə çatdığını göstərir [13,159, qeyd 39; 5,185]. O.Ə.Əfəndiyevin qeyd etdiyi kimi, Təbriz Osmanlı istilası zamanı "İslam şəhərləri arasında" tayı-bərabəri olmayan, əhalisi sıx və abad bir şəhərdən əhalinin tərk etdiyi, yarımdağıdılmış, ölü şəhərə çevrildi [5,185].

Asafi Təbriz yaxınlığında Osmanlı qoşunu ilə Qızılbaş ordusu arasında baş verən iki mühüm döyüş haqqında da məlumat verir. Osmanlı ordusunun Təbrizdə ərzaq qıtlığı ilə üzləşməsindən xəbər tutan Həmzə Mirzə düşmənin şəhər ətrafında yerləşən canlı qüvvəsinə zərbə vurmaq üçün qorçibaşı Qulu bəy Əfşar göndərdi. O, Fəxusfənc çayını keçərək Təbrizə yaxınlaşdı. Osman paşa Cığal oğlu Sinan paşanı ona qarşı göndərdi. Bu zaman Asafi və Qazi Gəray da Sinan paşanı müşayiət edirdi. Qulu bəyin göndərdiyi ön dəstə Saidabadda Sinan paşanın ön qüvvələrinə çataraq geri çəkilmə manevri ilə onları öz arxasınca Qızılbaşların pusquda duran əsas qüvvələrinə tərəf gətirdi. Öz ordusunu artilleriyanın köməyindən məhrum edən Sinan paşa Qızılbaş süvarisinin sarsıdıcı hücumuna məruz qaldı. Osmanlı müəlliflərinin təsdiq etdiyi kimi, bu döyüşdə Osmanlı ordusu böyük itki рмія. Mahmudi Həsən bəy, Sipahi-oğlanları katibi Mehmed Çələbi, ali divan katiblərindən Əbdürrəhman Əfəndi, Yəhya Sübaşı öldürüldü, Urmiya hakimi Boxti Xalid bəy və Harran bəyi Yusif əsir alındı [1,253-354; 13,157-158; 5,185].

Qızılbaşların bu qələbəsi Həmzə Mirzənin Sinan paşa üzərinə yeni yürüşə başlamasına şərait yaratdı. Oktyabrın 25-də Fəxusfənc çayı kənarında növbəti döyüş baş рмія. Bu döyüşdə Həmzə Mirzə şəxsən iştirak etdi. Asafi bu döyüşü ətraflı təsvir edir. O, yazır ki, şahın ox-yay qorçisi Allahqulu bəy Qazi Gəraya məktub göndərərək Qızılbaşların Şənbi-Qazan tərəfə 200-300 adam göndərib əsas qüvvələri də oraya yönəldərək ordu qərargahını qarət edəcəyini bildirdi. Sinan paşa Qaraman hakimi Murad paşa və Diyarbəkr hakimi Mehmed paşanın başçılığı ilə ona qarşı qoşun göndərdi. Qızılbaşların sağ cinahına Toxmaq xan rəhbərlik edirdi və Sinan paşanın qüvvələrinə qarşı dayanmışdı. Sol cinaha İmamqulu xan başçılıq edirdi, ona qarşı Diyarbəkr hakimi Mehmed paşanın qüvvələri dururdu. Günortaya kimi tərəflər bir-birinə ox atmaqla kifayətləndilər. Bu zaman İmamqulu xanın dəstəsi çayı keçərək hücuma keçdi. Döyüş gecə qaranlığına kimi davam etdi. Həmzə Mirzənin əmri ilə Şahrux xan düşmən mərkəzinin arxasına keçdikdən рмія, döyüş Qızılbaşların qələbəsi ilə başa çatdı. Osmanlı qüvvələri sayca üstün olmasına baxmayaraq pərən-pərən salındı və geri çəkilməyə başladı. Osmanlı sərkərdələri Mehmed paşa öldürüldü, Murad paşa isə əsir alındı. Qızılbaşlar düşmənin əsas qüvvələrinin yerləşdiyi qərarqaha kimi təqib etdilər [1,253-256; 13,159; 9,115; 5,186; 14,83].

Asafinin fikrincə, Həmzə Mirzənin rəhbərliyi altında qızılbaşların aramsız hücumları, təbrizlilərin müqaviməti, ərzağın çatışmaması və Osman paşanın ağır xəstələnməsi osmanlıların vəziyyətini xeyli çətinləşdirdi. Osman paşa orduya rəhbərliyi Sinan paşaya tapşırsa da, baş verən son hadisələr ona pis təsir etmişdi. Sinan paşa oktyabrın 28-də Təbrizdə Cəfər paşanın 7 minlik hərbi hissəsini

qoyaraq şəhəri tərk etdi. Asafinin qeyd etdiyi kimi, Sinan paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusu Şənbi-Qazanda dincəlməyə dayandığı zaman Həmzə Mirzə onlara hücum etdi. Qızılbaşların gözlənilməz hücumu nəticəsində düşmənin qəfil yaxalanması Osmanlı ordusunda çaşqınlığa səbəb oldu. Axşama kimi davam edən döyüş zamanı Çaldıran sancaqbəyi Xosrov bəy öldürüldü. Yalnız silahdarbaşı Xürrəm ağanın rəhbərliyi altında osmanlıların əks hücumu qızılbaşları geriyə çəkilməyə vadar etdi. Bu zaman onlar düşmənin 85 qatar yüklü dəvəsini qənimət kimi özləri ilə apardılar [1,258-260; 13,161; 5,186; 14,83-84]. Asafinin "Şücaətnaməsi"nin 282b vərəqində Şənbi-Qazan döyüşünə aid рміями o öz əksini tapmışdır. Asafi yazır ki, Şənbi Qazan döyüşü başa çatdığı gecə Osman paşa vəfat etdi. Orduda çaxnaşma yaranmaması üçün bu xəbər əsgərlərdən gizlədildi [1,260-261; 13,161; 14,84].

Osman paşanın ölümündən xəbər tutan Həmzə Mirzə Osmanlı ordusunu təqib edərək ona növbəti zərbə vurmağa səy göstərdi. Həmzə Mirzə İsmailqulu xan Şamlı və Toxmaq xan Ustaclı ilə birlikdə geri çəkilməkdə olan Osmanlı ordusuna Mayan adlı yerdə növbəti dəfə hücum etdi. Düşmən xeyli itki verərək yoluna davam etdi. Həmzə Mirzə Tasuca qədər düşmənin ardınca gedərək ona tez-tez gözlənilməz zərbələr vurdu.

Osmanlı müəllifi Asafinin "Şücaətnamə"sində ətraflı bəhs olunan Osmanlı – Səfəvi müharibəsi son nəticədə Qızılbaşların məğlubiyyəti ilə başa çatdı. 1590-cı il İstanbul sülhü ilə başa çatan müharibədə Səfəvi dövləti əksər Azərbaycan torpaqlarından məhrum oldu.

M.Rıhtımın düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, dövrümüzdə yazılan tarixi tədqiqatlarda bu kimi əsərlər qaynaq olaraq istifadə edilərkən, onun yalnız döyüşlər haqqındakı məlumatlarından istifadə edimişdir. Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında baş verən hadisələr hər iki dövlətin öz maraqları və dövrün gerçəklikləri göz önünə alınaraq qiymətləndirilməlidir [18,41].

Türkiyə tarixçiləri Səfəvi – Osmanlı münasibətlərinin tədqiqi zamanı Asafinin əsərindən geniş istifadə etdikləri halda, uzun müddət tarixşünaslığımızda bu dəyərli mənbə tədqiqata cəlb olunmamışdır. 1578-1585-ci illər Səfəvi – Osmanlı münasibətlərini öyrənmək üçün Asafinin "Şücaətnamə" əsərinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu mühüm mənbədə Səfəvi və Osmanlı ordusu arasında baş verən döyüşlərin səbəb və nəticələri barədə ətraflı məlumat verilmişdir. Burada həmçinin, Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərləri ilə bağlı mühüm məlumat da öz əksini tapmışdır.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Asafi Dal Mehmed Çelebi ve Şeca`atname. Hazırlayan Doç.dr. H.Mustafa Eravçı. İstanbul, 2009.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə, Üçüncü cild. Bakı, 1999.
3. Bilge Sadık M. Osmanlı devleti ve Kafkasya. Eren Yayınları. İstanbul, 2005.
4. Eroğlu S. Asafinin Şeca`at-name mesnevisi. //Turkish Studies. Vol. 4/7, 2009.
5. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 2007.
6. Hərimi İ.R. Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana yürüşləri (XVI əsrin sonu). Bakı, 2007.
7. Fərzəlibəyli Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlər). Bakı, 1999.
8. Gelibolulu M.A. Künhul-Ahbar. (Çeviren F.Çerçi). Kayseri, 2000.
9. Kılıç R. XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı – İran siyasi antlaşmaları. Tez yayınları, istanbul, 2001.
10. Kırzıoğlu F. Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1450-1590). Ankara, 1998.
11. Книга Орудж-бека Баята Дон – Жуана Персидского. Перевод с английского, введение и коментарии д.и.н. Октая Эфендиева, к.и.н. Акифа Фарзалиева. Баку, 1987.
12. Kütükoğlu B. Osmanlı-İran siyasi münasibetleri 1578-1590. İstanbul, 1962.
13. Kütükoğlu B. Osmanlı-İran siyasi münasibetleri (1578-1612). Istanbul, 1993.
14. Гусейн Ф. Османо – Сефевидская война 1578-1590. Баку, 2005.
15. Öztuna Y. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi. C.7, Ankara, 1965.
16. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII века. Баку, 1981.
17. Rehimizade İ. Tarih-i Osman Paşa. (Tercüme Y.Zeyrek). Kültür Bakanlığı, Ankara, 2001.
18. Rıhtım M. Azerbaycan tarihi için kaynak bir eser: Şecaatname ve XVI. Asrda Bakü. // Journal of Qafqaz University, Number 20, 2007.
19. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi. III cilt, I. Kısım. Ankara, 1988.

T.H.Najafli

THE “SHUCAETNAMEH” BY ASAFI DAL MEHMET CHELEBI – AN IMPORTANT SOURCE ON THE 1578-1590 YEARS OTTOMAN-SAFAVI WAR

SUMMARY

One of the important sources for studying the Safavi – Ottoman wars in the last quarter of the sixteenth century is the “Shucaetnameh” by Asafi Dal Mehmet Chelebi.

Asafi who was the participant of the 1578-1590 years Ottoman- Safavi war wrote his works in the form of distich. In the course of Ottoman- Safavi war that lasted for about twelve years the Ottoman troops had occupied South Caucasus, including most of the Azerbaijani areas. The historian Asafi wrote all the events seen and experienced by him during the march of the Ottoman army in verses. In “Shucaetnameh” which is an important source for the history of Azerbaijan there is wide information about the battles that took place between the Ottoman army and Qizilbashes, about the state of the Shirvan region at the end of the sixteenth century, its cities, people, geographical, social, economic and natural features.

The information provided by the author in relation to the events witnessed by him including the clashes that took place between the Ottoman and Safavi armies in the 1578-1585 years is of special interest.

Т.Г.НАДЖАФЛИ

ТРУД АСАФИ ДАЛ МЕХМЕТА ЧЕЛЕБИ «ШУДЖААТНАМЕ» («КНИГА ХРАБРОСТИ») – КАК ЦЕННЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ СЕФЕВИДО-ОСМАНСКОЙ ВОЙНЫ 1578-1590 ГГ.

РЕЗЮМЕ

Одним из ценных источников по изучению сефевидско-османских отношений в последней четверти XVI века является труд автора Асафи Дал Мехмета Челеби «Шуджаатнаме» («Книга храбрости»).

Участвовавший в сефевидо-османской войне 1578-1590 годов Асафи написал свой труд в стиле и основие стихов. В ходе этой войны османская армия оккупировала Южный Кавказ, в том числе и большую часть земель Азербайджана. Историк Асафи в стихотворной форме описал события, увиденные им во время похода османской армии в Азербайджан.

В произведение «Шуджаатнаме», являющемся ценным источником по истории Азербайджана, содержатся подробные сведения о сражениях, имевших место между и гызылбашской армиями, о положении городов, населении, географических, социально, экономических и природных особенностях Ширванского края. Особый интерес вызывают сведения о сражениях между армиями османской и Сефевидской армиями в 1578-1585 гг., очевидцем которых был автор.

t.ü.f.d. F.Əliyevanın və t.ü.f.d. Ə.Ələkbərovun
müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

НЕСКОЛЬКО РЕЛЯЦИЙ РУССКОГО РЕЗИДЕНТА И.И.НЕПЛЮЕВА В СТАМБУЛЕ КАК ЦЕННЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ 1722 ГОДА

Тофиг МУСТАФАЗАДЕ*

Как известно, в начале XVIII в. начиная с 1721 по 1734 гг. в столице Османской империи Стамбуле находился в ранге резидента один из талантливых дипломатов Петра I, постоянный представитель России Иван Иванович Неплюев [1]. Он сыграл неоценимую роль в урегулировании русско-османских противоречий в связи с разделом территорий распадавшейся Сефевидской державы и заключением Стамбульского договора 1724 г.

И.И.Неплюев не только занимался активной дипломатической деятельностью, но и регулярно отправлял дипломатические сообщения и рапорты о состоянии Османской империи, взаимоотношениях его с другими государствами. Сведения И.И.Неплюева имели важное значение в формировании политической линии русского правительства в отношении Османского государства и по некоторым другим вопросам. Хранящиеся в Архиве Внешней Политики Российской Империи донесения и рапорты И.И.Неплюева сегодня являются ценными источниками для изучения истории Турции, соседних с нею стран, в том числе Азербайджана, и истории внешней политики Русского государства. Одним из таковых источников можно считать две реляции И.И.Неплюева от 8 февраля, 8 марта и 4 декабря 1722 г.

В секретной реляции И.И.Неплюева из Стамбула от 8 февраля 1722 г. говорится о том, что османский двор внимательно следит за тем, как Сефевидское государство распадается, и многие провинции вышли из-под повиновения центральной власти. Ширванские повстанцы, захватив г. Шамаху тайно послали представителей с письмами к османскому двору, требуя протекции и обещая принятия турецкого подданства. Повстанцы даже начали чеканить монеты от имени султана Ахмеда III; а в мечетях в пятницах читают хутбу на имя султана [2, л. 30 и об.].

По словам И.И.Неплюева, османский двор, не разглашая эту тайну, хочет принять повстанцев под свою протекцию, но ждёт отъезда шахского посла из страны.

---

* Tofiq Teyyub oğlu Mustafazadə - t.ü.e.d. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun şöbə müdiri

Османское правительство скрывало свои связи с ширванскими повстанцами не только из-за опасения вызвать негативную реакцию сефевидского двора, но и, не желая портить отношений с Россией, тем более, что когда в августе 1721 г. ширванские повстанцы, руководимые Хаджи Даудом, вместе с войсками Сурхай-хана Казикумыкского и Кайтагского усмия Ахмед хана взяли г. Шамаху, пострадали находившиеся там российские купцы. Последнее же случилось потому, что русские купцы, обнадёжившись в неприкосновенности своих товаров, воспользовались этим и приняли на хранение ценности шамахинских богачей. Узнав, что ценности спрятали русские купцы, разгневанная 2-х тысячная толпа повстанцев к вечеру того же дня, когда была взята Шамаха, напала на их лавки и разграбила [3, с. 172]. Это видно и из беседы русского резидента в Иране С.Аврамова с Хафиз беем, который был назначен посланником Сефевидского государства. Из их беседы становится ясно, что в Шамахе было убито 5 русских купцов и разграблено имущество на 100 тыс. тюменов (т.е. примерно около полмиллиона русских рублей) [4, лл. 34-35]. А.П.Волынский сообщает точную сумму ограбленных товаров: 472.840 рублей [5, л. 6 об.]. Надо сказать, что современники отмечают о терпимом отношении ширванских повстанцев с иностранными купцами. Русские купцы пострадали не только потому, что спрятали местных и иранских купцов и их товары, но и по причине того, что они стреляли по повстанцам из пушек, расставленных в караван-сарае [6, с. 51]. Вышеупоминаемый Хафиз бей тоже считал, что повстанцы сперва благожелательно относились к русским купцам. Он сам видел, как во время штурма города русский посланник Флори стоял на калахано, и повстанцы его не трогали [4, лл. 34-35].

Секретная реляция И.Неплюева от 8 февраля 1722 г. так же подтверждает вышесказанную мысль.

Одновременно османский двор требовал объяснения по поводу убийства и грабежа русских купцов в г. Шамахе в августе 1721 г. Представители повстанцев объяснили, что причиной тому было следующее: всем купцам в Шамахе было повелено собраться в определённом месте вместе со своими товарами, за что им была обещана неприкосновенность. Но русские купцы из-за своей алчности взяли и все ценные вещи жителей города. Увидев это, повстанцы, разгневались и убили их. Было убито 20-25 человек, и было ограблено имущество в сумме 115-119 левков [2, лл. 30-31].

В той же реляции И.И.Неплюев сообщал, что 8 февраля был у него голландский посол Колиер, который услышал, о тайном прибытии к османскому двору некоторых представителей. Они «договорились, чтоб

Порта их взяла в свою протекцию и всю б Персиею овладела, а они де будут жить с удитами (т.е. адатами – порядками – Т.М.) турскими на таких де привилижнах, как татары крымские» [2, лл. 30-31]. По словам голландского посла, османский двор намеревался отправить войско в Сефевидское государство, чтобы объединившись с повстанцами занять всю его территорию; шахского посла обманывали в том, что якобы войска посылаются против бунтовщиков, чтобы привели их к послушанию шаху. Того же числа состоялся диван, где муфти объявил, что в Кызылбашское государство должна отправиться армия во главе с самим везиром или одним главным пашой. Скорее всего ясно, что везирь в поход не пойдёт [2, лл. 32 об.-33].

Данная реляция была прочитана сперва в доме Петра I, а потом в Тайном Совете и в Коллегии иностранных дел и в Сенате в присутствии самого императора [2, л. 33].

Надо отметить, что Петр I был обеспокоен перспективой принятия Хаджи Давуда и ширванских повстанцев в султанское покровительство, и неслучайно ещё 22 февраля он дал указание Г.Головкину воспрепятствовать тому: «Сего времяни получили мы писмо от Волынского из Гребней, что он подлинно получил ведомость с Шемахи, что бунтовщик Даудбек послал к салтану турскому, чтоб его принял в свою протекцию. Чего для надлежить вам отправить курьера в Царьград к резиденту, дабы оной там предложил, чтоб ево не принимали под протекцию; объявляя сколько он убытку нам зделал» [2, л. 1].

Вопрос о принятии Хаджи Давуда и ширванских повстанцев под османскую протекцию нашёл своё отражение и в реляции И.И.Неплюева от 8 марта 1722 г. В реляции говорится, что секретарь переводчика османского правительства известил об отправке руководителями ширванских повстанцев представителей с письмами: «… чрез оныя письма требовали они у Порты протекции и поддавались в подданство и просили, дабы им дан был паша для управления, как обычай в провинциях» [2, л. 1]. И потому 8 февраля был диван, где участвовал и муфти. В письменном ответе говорилось: «чтоб они с Персиею в своих делах исправлялись без опасения, понеже перскому королю от Порты споможения не будет» [2, л. 1]. Из реляции выясняется, что османский двор ещё осторожничал с принятием в подданство ширванских повстанцев, опасаясь протеста со стороны российского царя и шаха, из-за чего представителей повстанцев в Стамбуле приняли тайно. Секретарь ещё сказал: «… посол перской говорил везирю: ежели король перской своими силами с ребелями не управится, дабы тогда дали

споможение, на что ему ответствовало, что оные ребели магометаны и того ради по закону их мусульманов никаким образом поступать невозможно, вы де управляйтесь как можете сами, а Порта ни вам ниже ребелям споможения не даёт и в дела ваши мешатся не будут» [2, л. 18 об.].

Из реляции от 8 декабря 1722 г. становится ясно, что накануне в Стамбул прибыл ещё один представитель Хаджи Давуда (по словам И.И.Неплюева кахья Хаджи Давуда) с письмами. Хаджи Давуд снова выпрашивал султана Ахмеда III о протекции, так как ходили слухи об этом. Ширванским повстанцам было послано через Эрзерум воинское снаряжение и войско, приказав всем войскам из азиатской части империи идти в Восточную Грузию, находившуюся в составе Сефевидской державы. Планировалось, овладев Восточной Грузией, османская армия продвинется в Ширван и вытеснит русские войска, которые прибудут для захвата Ширвана [2, лл. 19].

И муфти издал фетву, согласно которой османский двор не должен был оставить без защиты ширванцев и других единоверцев, помешать России взять под свою протекцию Восточную Грузию [2, л. 440]. В Стамбуле ходили слухи о том, что якобы русский царь, заключив союз с шахом, намерен взять в свою протекцию Грузию, Мингрелию, Черкесию и Чёрное море, а так же разорить Османскую империю, якобы Петр I поставил 50 тысячное войско около Азова, а 100 тысячную регулярную армию введет в Восточное Закавказье и после главного сражения с османскими турками пойдёт в Трапезунд. Нерегулярные российские войска будут отправлены на Кубань, чтобы они разгромили татар, проживающих между Кубанью и Грузией [2, л. 440 об.]. И.И.Неплюев писал о намерении Турции начать войну с Россией: «… яко они турки взбираются и предбудущей кампании против вашего величества на войну всею силою и множеством своего бесчеловечного нерегулярного народа елико возмогут которых в том да погибель: вечная и рассуждают, как знатные персоны, так и простой народ, чтоб им подвигнутся всею силою… И ныне они беспрестанно посылают в Арзерум и в Азов амуницию и артиллерию и намерены они, чтоб сей зимы жоржианского князя город его Тифлис со всеми протчими и желают Мирвейса кандагарского и хивинцов к себе в алианц склонить и англичан призывать» [2, лл. 440 об. – 441].

И.И.Неплюев писал, что «чрез всевозможные способы» старается «удержать их от явного разрыву мира» [2, л. 441]. Он же предложил османскому правительству отправить в Россию своего представителя. И.И.Неплюев даже обещал везирскому кахьи и реис-эфенди каждому по

тысячу червонцев, чтобы они содействовали сохранению мира между Османской империей и Россией [2, л. 441 и об.].

Из реляции видно, что 26 октября 1722 г. везирский кахья призвал к себе переводчика Неплюева Мальцова и объявил, что османский двор хочет сохранить дружбу с Россией, но «в великом удивление пришла, что де его величество всероссийской монарх Перское государство привёл в великую контузию движением своих войск…» [2, л. 442 об.]. Кахья предложил Мальцову, передать И.Неплюеву, чтобы он написал своему государю, чтобы тот из «тех стран персидского государства ретировался» и тогда причин к разрыву мира не будет. А без этого народа успокоить, будет трудно [2, л. 42 об.]. Мальцову было сказано и то, что при Османском дворе есть достоверное известие о том, что русский царь грузинского правителя принял под свою протекцию, что османскому двору неприятно.

И.Неплюев ради предосторожности не говорил о делах Дели султана и об Орлике. И.Неплюев так опасался и считал разрыв мира реальным, что сжёг все нужные письма, а остальные перевёл в шифрованное состояние. Некоторые свои личные вещи передал голландскому послу на сохранение, а своего сына при помощи французского посла отправил в Голландию [2, л. 441 об.].

Далее из реляции выясняется, что русский царь повелел И.Неплюеву передать османскому двору, что часть русских войск будет двигаться побережьем к Шамахе, для наказания повстанцев и чтобы получить компенсации: «тот его величества поход не для разорения Персии и другова чего, но только для получения от оных ребелев сатификации и войско его величества не только к границам турецким в Жоржию и Армению не приближаетца, но ниже от моря Каспийского в горы не и отдалялось» [2, л. 442]. Переводчик османского правительства заметил, что желал бы слышать, что русский царь уже возвратился со своей армией. Но в ответ И.Неплюев сказал, что царь ещё не только компенсацию не получил, но даже до того места где его купцов убили и ограбили ещё не дошёл. Что касается до требования, предъявляемых османским двором, на них можно ответить, лишь после возвращения Нишли Мехмед аги из России. И.Неплюев уверял переводчика, что Петр I предпринял поход лишь для получения компенсации от повстанцев [2, л. 444, и об.]. При этом И.Неплюев констатировал в своей реляции, что дипломаты некоторых европейских стран всеми средствами внушали османскому правительству, что Петр I сам лично хочет войти в г. Тифлис и установить свою власть над грузинами [2, лл. 444 об. – 445]. Послы уже не хотели общаться с И.Неплюевым. Лишь французский посол благоприятно относился к нему,

но с большой осторожностью; И.Неплюев не мог через него вести корреспонденцию с Россией. При встрече 1 ноября с И.Неплюевым де Бонак советовал информировать царя, чтобы тот на границах остерегался от татар. Потому, что они, если количеством в 50 тысяч и больше нападут на российские границы, если даже крепости не могут взять, но территорию могут разорить [2, л. 445 об.].

И.Неплюев писал, что османский двор держит в ссылке в одном из остров прежнего правителя Крыма Бахты Гирея – отца нынешнего правителя Дели Султана. Султан намерен в случае войны с Россией восстановить Бахты Гирея в крымском престоле, поскольку считает Дели Султана в военном отношении не квалифицированным [2, л. 446].

И.Неплюев доносил о том, что 3 ноября везирский кахья от имени правительства приказал Мальцову, советовать И.Неплюеву написать царю, чтобы он возвратился из прикаспийских провинций: «… дабы я писал к вашему величеству, что конечно соизволили и тамошних персидских стран ретироваться с войском в своей империи, потому что де вашего величества пребывание в тех странах всем окрестным потентатом великое сомнение ведало, а особливо де Оттоманская империя народу пограничному к татарам, которые де великой опасности ныне себе изобретают» [2, л. 446 об.].

И.Неплюев считал, что если Пётр I с армией вернется из прикаспийских областей в Россию, Османский двор не воспримет какого-нибудь вражеского шага в отношении России. Упомянутый везирский кахья сообщил Мальцову о том, что на сих днях от Эрзурумского паши получено сообщение о том, что русский царь имеет связь с шахом и заключил с ним союз против ширванских повстанцев [2, л. 446-447].

Таким образом, ознакомление с реляциями русского резидента И.И.Неплюева от 8 февраля, 8 марта и 4 декабря 1722 гг. показывает их значение для изучения сложившихся отношений в 1722 г. между Россией и Турцией и об их планах в отношении Кавказского региона, в частности в отношении Азербайджана. Анализ документов показывает, что когда представители ширванских повстанцев попросили о принятии их в протекцию, османский двор сперва, не желая обострять отношений с Россией колебался удовлетворить их просьбу. Но потом, увидев неизбежность российской агрессии против Кавказа, в частности этнически и религиозно близкого Азербайджана, принял Ширван в свою протекцию, в результате чего стали обостряться отношения между двумя империями.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Советская Историческая Энциклопедия. Т. 10. Изд-во «Советская Энциклопедия». М., 1967, с. 131-132.
2. Архив Внешней Политики Российской Империи (АВПРИ), фонд 89 (Сношения России с Турцией), опись 1, 1722, дело 6, часть II.
3. Соловьёв С. Пётр Великий на Каспийском море // Русский Вестник, 1868, т. II.
4. АВПРИ, ф. 77 (Сношения России с Персией), оп. 1, 1721, д. 1.
5. Там же, д. 2.
6. Мамедова Г.Н. Некоторые вопросы истории Азербайджана в журнале консула С.Аврамова // Известия АН Азерб. ССР. Сер. Общ. Наук, 1977, №2.

T.T.Mustafazadə

İSTANBULDAKI RUSİYA REZİDENTİ İ.İ.NEPLYUYEVİN BİR NEÇƏ RELYASİYASI 1722-Cİ İLİN BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR TARİXİ ÜZRƏ DƏYƏRLİ MƏNBƏLƏR KİMİ

XÜLASƏ

Məqalədə Rusiyanın İstanbuldakı rezidenti İ.İ.Neplyuyevin 1722-ci il 8 fevral, 8 mart və 4 dekabr tarixli relyasiyaları təhvil olunur. Birinci və ikinci relyasiyalarda Şirvan üsyançılarının nümayəndələrinin himayə xahişi ilə İstanbula gəlmələri və Rusiya nümayəndəsinin buna reaksiyası haqqında məlumat verilir. 4 dekabr 1722-ci il tarixli relyasiyada isə Osmanlı hökumətinin Şirvanı himayə altına alması, buna müharibə hazırlıqlarından, Rusiyanın adekvat davranışından bəhs edilir.

T.T.Mustafazade

RUSSIA IN ISTANBUL RESIDENT OF THE 1722TH YEAR I.I. NEPLYUYEV'S A FEW DOCUMENTS HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS ON VALUABLE SOURCES AS

SUMMARY

Resident in Istanbul of the Russia is been I.I.Neplyuye's on the February 8, 1722, March 8 and 4 of December dated documents surrender in the article. Come to Istanbul by patronage request of the representatives of the Shirvan rebelliouses of the first and the second documents and information is given about the reaction of the Russia representative to this. But on December 4, 1722 get to the patronage under the Shirvan of the Ottoman government dated relyasiyada, with is dealt from the war preparation to this, ehavior of the Russia.

СТУДЕНТЫ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ Г. КИЕВА И РЕВОЛЮЦИОННОЕ ДВИЖЕНИЕ В УКРАИНЕ (1900 – 1917 ГГ.)

Олег КУПЧИК[*]
Али-Иса ДАМИРОВ[†]

Закономерно, что главную роль в студенческом политическом движении определенной страны, города играют студенты, которые являются их коренными жителями. Само рождение, воспитание, учеба, длительное проживание в этой местности определяют знание ими жизни местного населения, его обычаев и традиций, психологии и менталитета, как говорится, "изнутри". Приезжим же студентам, тем более студентам-иностранцам приходится долго адаптироваться. Влияют отличительные от тех, что на Родине, условия жизни, "чужой" народ, незнание его культуры и языка, другие климат, пища и много других факторов. Но со временем они пытаются активно участвовать в общественно-политической жизни страны пребывания, более того, влиять на нее, продолжая отстаивать не только общедемократические и корпоративные права, но и собственные национальные, культурные, религиозные и другие интересы. Поэтому, не случайно, что целый ряд советских историков[‡], обстоятельно изучающих и обобщаю-

---

[*] Олег Романович Купчик – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории для гуманитарных факультетов исторического факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко.

[†] Дамиров Али-Иса Умуд оглы – член Национального союза журналистов Украины

[‡] Шурубалко В. К. Студентський рух в Києві напередодні революції 1905 р.: дис … канд. іст. наук / Шурубалко В. К. – К., 1947; Деревинский Д. Л. Студенческое движение на Украине (1899 – 1902): дисс. … канд. ист. наук / Деревинский Д. Л. – К., 1948; Симонов С. С. Очерки по истории студенческого движения в Киеве. 1834 – 1903 гг.: дисс. … д-ра ист. наук / Симонов С. С. – К., 1948; Круглова З. С. Студенческое движение в России в период нового революционного подъема (1910 – 1914 гг.): дисс. … канд. ист. наук / Груглова Зинаида Степановна. – М., 1965; Просяник М. П. Деятельность большевистских организаций Украины по вовлечению молодежи в революционную борьбу накануне и в период первой русской революции (1897 – 1903 гг.): дисс. … канд. ист. наук / Просяник М. П. – К., 1969; Олесич Н. Я. Разработка В. И. Лениным вопроса о роли и месте студенческого движения в демократической борьбе русского пролетариата: дис. … канд. ист. наук / Олесич Николай Яковлевич. – Л., 1970; Кныш Г. Н. Борьба большевиков за учащуюся молодежь накануне и в годы первой русской революции (1903 – 1907гг.) (На материалах Украины): дис. … канд. ист. наук / Кныш Геннадий Николаевич. – Днепропетровск, 1977; Калинцев Ю. А. Деятельность революционных марксистов, большевистских организаций по вовлечению студенчества в борьбу против самодержавия 1900 – 1904 гг.: (На материалах Украины): автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 "История КПСС" / Ю. А. Калинцев. – К., 1978; Киевский университет: страницы

щих студенческое движение в Российской империи или ее отдельных городах в начале XX века, об активном участии в нем студентов-азербайджанцев старательно умалчивали. Определило это борьба тех не только за свободу слова, собраний, языка, печати, профсоюзов, вероисповеданий, неприкосновенность особы, но и за развитие собственно азербайджанской средней и высшей школы, литературы, музыки и искусства, сохранение исламских устоев общества. Современные же ученые[*] нивелировали значение участия студентов-азербайджанцев (как грузин и армян) в студенческом политическом движении, отведя главную роль в нем студентам-русским, евреям и полякам.

Так какими же были истинные место и роль студентов-азербайджанцев в студенческом революционном движении города Киева в 1900 – 1917 гг., характер и организационные формы участия в нем? Какие задачи ставили они перед собой, какие методы борьбы использовали, были ли представлены в обще-студенческих организациях города, поддерживали ли отношения с украинской студенческой общественностью?

Очевидно, что поступление азербайджанских абитуриентов на учебу в высшие учебные заведения Киева обусловило отсутствие собственных вузов[*]. Архивные документы подтверждают, что наибольшей популярностью у них пользовался Университет Св. Владимира, потом Киевский

революционной борьбы / Под ред. М. У. Белого. – К., 1984; Олесич Н. Я. Борьба партии большевиков за студенчество в трех революциях: дисс. … докт. ист. наук / Олесич Николай Яковлевич. – Л., 1985; Димитров Н. Ф. Студенческое движение на Украине (1910 – февраль 1917°гг.): к истории гегемонии пролетариата в демократическо-коммунистическом движении: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “История СССР” / Н. Ф. Димиров. – О., 1987; Рафальский О. А. Межнациональные революционные связи студенчества на Украине (1895 – 1904 гг.): автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 “История СССР” / О. А. Рафальский. – К., 1990.

[*] Левицька Н. М. Студентство України в кінці XIX – на початку XX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н. М. Левицька. – К., 1998; Гончарова Н. О. Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті роки XIX ст. – лютий 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н. О. Гончарова. – О., 2006; Фартучна Г. В. Студентство міста Києва у суспільно-політичному житті України (1900 – 1917 рр.): : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Г. В. Фартучна. – К., 2010; Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / Анатолий Евгеньевич Иванов. – М., 1991; Иванов А. Е. Студенчество в России конца XIX – начала XX века. Социально-историческая судьба / Анатолий Евгеньевич Иванов. – М., 1999.

[*] Бакинский университет был основан лишь в 1919 г.

политехнический и Киевский коммерческий институты. Отдельные азербайджанские девушки в качестве слушательниц учились и на Киевских женских высших курсах. В целом, в начале XX века, скажем, в университете училось несколько десятков азербайджанцев[*]. Они составляли незначительное количество по сравнению с общим количеством его студентов в несколько тысяч человек. Но большинство не осталось в стороне от студенческой борьбы. Например, во время студенческой забастовки 1900 – 1901 гг. в университете среди задержанных студентов оказалось 8 мусульман[†]. Во время студенческих революционных волнений 1907 г. среди арестованных было уже 42 кавказца[‡]. Вместе со студентами-евреями и поляками они требовали отмены ограничений, которые касались и их, а именно процентной нормы при поступлении в вузы, запрета на государственную и военную службу, добивались права на собственные средние и высшие учебные заведения.

Правда, создать собственную студенческую организацию и ввести собственного представителя в обще-студенческую организацию города им тогда не удалось. Лишь в 1911 г. (в советской историографии 1910 – 1914 гг. назывались “периодом нового революционного подъема”)[§] они создали в университете собственное “землячество”. В него вошли почти все студенты-мусульмане этого вуза. В конце этого же года их ведущие деятели (Ш. Рустамбеков, Ф. Ордубадский, А. Талышинский) составили “Устав Общества взаимопомощи студентов-мусульман Университета Св. Владимира”[**]. Его предоставили на утверждение киевскому губернатору, но тот в марте 1912 г. перенаправил в ученый совет университета. Тот, также не желая брать на себя ответственность, отказал в утверждении, а ректор, в свою очередь, посоветовал направить устав на утверждение министру образования. В декабре этого же года Ф. Ордубадский, по поручению членов землячества, подал его в канцелярию Министра образования в Петербурге. Хотя тот с решением затягивал[††], студенты-мусульмане Университета Св. Владимира считали, что имеют все шансы утвердить устав,

[*] Поділ студентів Київського університету по вірі й стану // Рада. – 1912. – 11 лип.
[†] ГАКО. – Ф. 2. – Оп. 216. – Д. 52. – Арк. 65 – 67.
[‡] К беспорядкам в университете // Киевлянин. – 1907. – 21 ноября.
[§] Круглова З. С. Студенческое движение в России в период нового революционного подъема (1910 – 1914 гг.): дисс. … канд. ист. наук / Груглова Зинаида Степановна. – М., 1965.
[**] Смотри детальнее: “Устав общества взаимопомощи студентов-мусульман Университета Св. Владимира” // ГАК. – Ф. 16. – Оп. 351. – Д. 54. – Л.
[††] ЦГИАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Д. 3151. – Л.

поскольку ранее были легализированы землячества студентов-мусульман в Петербургском политехническом и Московском коммерческом институтах[*].

Тем не менее деятельность землячества осуществлялась тогда в университете де-факто. Оно проходило путь юридического оформления и организационного формирования. Должно было функционировать в форме "кассы взаимопомощи" и ставило перед собой "экономические и культурно-просветительские задачи", в частности предоставления собранной для бедных и нуждающихся студентов-мусульман материальной помощи в виде денег и бесплатных учебников.

Руководило работой общества Правление, состоявшее из пяти человек (председатель, казначей, секретарь и двое членов). Фонд кассы взаимопомощи формировался из денег, собранных среди членов общества (каждый сдавал в зависимости от благосостояния, в целом от 25 до 50 копеек в месяц). На собранные деньги также покупалась литература, хранящаяся в Библиотеке общества и даваемая нуждающимся студентам-мусульманам в пользование. Расходование денег контролировала Ревизионная комиссия. Все спорные в работе вопросы разрешал так званый "товарищеский суд". На время ожидания ответа от министра по вопросу легализации общества или отказа в этом, ректор все же разрешил студентам-мусульманам собираться в аудиториях университета для раздачи их нуждающимся товарищам денег и книг[†].

Не дожидаясь утверждения устава, руководство общества развернуло работу и в марте 1913 г. инициировало объединение в одну организацию студентов-мусульман уже всех вузов империи, чтобы "активно вести общественную работу"[‡]. Идея принадлежала собственно Ш. Рустамбекову и для ее реализации создали организационную комиссию, в которую вошли: А. Талышинский (председатель), У. Ахтямова (секретарь), Ш. Рустамбеков, Ю. Везиров[*] и Х. Еникеев (члены). В последствии в ее состав в

---

[*] Там же. – Д. 3151а. – Л. 529 – 531, 538 – 540.

[†] ЦГИАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Д. 3151а. – Л. 520 – 522об., 523 –525об., 544 – 546об., 551 – 552об., 547 – 549об., 555 – 557, 558 – 560об., 566 – 568.

[‡] Там же. – Д. 3151. – Л. 217 об.

[*] Везиров Мир Юсиф-бек Мирбаба-бек оглы в 1910 – 1915 гг. учился на юридическом факультете Университета Св. Владимира. В 1918 г. был назначен послом Азербайджанской Демократической Республики в УНР. Но из-за большевистской оккупации в Киев так и не доехал, в итоге, в марте 1919 г. назначен консулом АДР в Стамбуле. В материалах следствия Ю. Везиров упоминается трижды: в показаниях А. Талышинского, А. Алибекова и Х. Еникеева. Первый указал Ю. Везирова как одного из членов возглавляемой

качестве членов были включены также Ф. Ордубадский и А. Алибеков. В отсутствие А. Талышинского обязанности председателя иногда исполнял Х. Еникеев. Заседание проводились один – три раза на месяц, обсуждаемые вопросы и принятые решения на них заносились в протоколы.

Перед комиссией стояли задачи: организовать сбор денег для проведения съезда студентов-мусульман, на котором предстояло создать организацию; установить в каких вузах функционируют организации студентов-мусульман и наладить с ними связи; составить и направить им (за подписью председателя А.Талышинского и секретаря У.Ахтямовой) письма с извещением и приглашением на запланированное на 17 апреля 1913 г. предварительное собрание их представителей (для переписки использовались домашние адреса А.Талышинского и Ш.Рустамбекова); определится, у кого из членов киевской организации могли бы остановиться на проживание прибывшие на то собрание представители иногородних организаций; составить повестку дня предварительного собрания, а также темы докладов на нем.

В то же время обсуждались и другие вопросы. Так на заседании комиссии 21 марта по инициативе Ш. Рустамбекова был поднят вопрос об анкетах, при помощи которых планировалось установить общую численность студентов-мусульман империи, составить их реестр и выяснить социальные нужды. К разработке анкеты был привлечен А. Алибеков, предложивший включить в анкету графу об источниках доходов и реальном материальном положении нуждающихся студентов-мусульман (например, собственные деньги, стипендия, частные пожертвования, и т.д.). 12 апреля Ф.Ордубадскому поручено создание в структуре общества экономико-культурного отдела, занимавшегося уже практической реализацией помощи студентам-мусульманам и проведения просветительской работы*.

В конце марта 1913 г. комиссия сообщила о существовании “Общества взаимопомощи студентов-мусульман Университета Св.Владимира” и поданном на утверждение министру образования уставе студентам-мусульманам Новороссийского (Одесского), Харьковского, Петербургского и

им организационной комиссии, второй и третий подтвердили его показания. При том, авторы уверены, что они не перепутали его с двоюродным братом, Джамилем Везировым, поскольку о нем упоминают вместе с Юсифом Везировым. Странно, но на предварительном собрании он не присутствовал, он не был задержан, ни арестован, криминальному преследованию не поддавался. – Д. 3151. – Л. 547 – 549об., 558 – 560об., 566 – 568.

* ЦГИАК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Д. 3151. – Л. 22зв.; Д. 3151а. – Л. 536 – 537, 551 – 552об; 558 – 560об., 566 – 568, 558.

Казанского университетов, Петербургский политехнический и Московский коммерческий институты. А в начале апреля того же года разослала им приглашения на предварительное собрание.

Его целью было: а) определить время и место проведения обще-мусульманского студенческого съезда и б) выработать программу съезда студентов-мусульман высших учебных заведений империи.

Несомненно, что успешному налаживанию киевскими студентами-мусульманами связей со студентами-мусульманами из вузов других городов содействовало, что те были их родственниками или знакомыми. Отношения налаживались в основном путем письменной переписки. Но наиболее активный из них, Х. Еникеев, в декабре 1912 г. во время рождественских каникул съездил в Казанский университет, где непосредственно встречался с его студентами-мусульманами и попытался убедить их "поработать на пользу мусульманского мира", говорил, что "нужно сдвинуть мусульманство с мертвой точки, на которой оно находиться". Несмотря на скептицизм некоторых студентов-единоверцев, ему все таки удалось переубедить большинство из них прислать своего представителя на предварительное собрание в Киев[*].

В итоге, 17 апреля 1913 г. в семь часов вечера на квартире у курсистки киевских высших женских курсов С. Ахундовой по ул. Назарьевской, 15, кв. 7 (она арендовала комнату) на предварительное собрание собралось шестнадцать человек. В частности, сама Ахундова Сона-ханум Ага Абдул-Халыг кызы (родилась 23 августа 1893 г. в г. Шамахы Бакинской губ., мусульманка, из духовного сословия, по окончании в г. Баку учебно-воспитательного Св. Нины в 1912 г. поступила на Киевские высшие женские курсы), а также Ахтямова Умма Гульсум Абуссугудовна (родилась 13 мая 1889 г. в г. Уфа, мусульманка, дворянка, по окончании в 1908 г. Уфимской частной гимназии в том же году поступила на С.-Петербуржские высшие женские курсы, в 1909 г. перевелась на Киевские высшие женские курсы, в Киеве проживала по ул. Тарасовской, 40, кв. 17); Талышинский Мир Абдульфат-хан (он же Агахан[*]) Мир Рза хан-оглы (родился 19 сентября 1885 г. в г. Ленкорань Бакинской губ., мусульманин, потомственный дворянин, по окончании в 1909 г. Бакинской мужской гимназии в этом

[*] ЦГИАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Д. 3151. – Л. 218 – 218об; Д. 3151а. – Л. 570 – 572.

[*] Вероятно, что в 1920 г. именно А. Талышинский под именем Агахана временно исполнял обязанности консула УНР в Баку // Гасымлы М. Дж., Купчик О. Р., Дамиров А. У. Украинско-азербайджанские политические отношения: история и современность: монография / Гасымлы Муса Джафар оглы. - К., – С. 79.

же году поступил на медицинский факультет Университета Св. Владимира, в Киеве проживал по ул. Рейтарской, 17, кв. 21); Рустамбеков Шафибек Мустафа-бек оглы (родился в 1893 г. в с. Мамайлы Арешского уезда Елизаветпольской губернии, мусульманин, дворянин, по окончании в 1911 г. Елизаветпольской мужской гимназии в том же году поступил на юридический факультет Университета Св. Владимира, в Киеве проживал по ул. Пушкинская, 31, кв. ?); Ордубадский Фируз-бек Мехтихан оглы (родился 17 октября 1888 г. в г. Ордубад Иреванской губ., мусульманин, дворянин, по окончании в 1907 г. Елизаветпольской мужской гимназии в 1908 г. поступил на медицинский факультет Университета Св. Владимира, в Киеве проживал по ул. Благовещенской, 73, кв. 1); Ахундов Гусейн-бек Гейдар-бек оглы (родился 11 декабря 1890 г. в г. Баку, мусульманин, дворянин, по окончании в 1911 г. Бакинского реального училища в том же году поступил в Киевский политехнический институт, в Киеве проживал по ул. Гоголевской, 38, кв. 5); Еникеев Халил-Улла Ибатуллинович (родился 25 октября 1891 г. в д. Ново-Карганы Богадинской волости, Белебеевского уезда, Уфимской губ., мусульманин, дворянин, по окончании в 1912 г. Уфимской мужской гимназии в том же году поступил на медицинский факультет Университета Св. Владимира, в Киеве проживал по ул. Степановской, 25, кв. 2); Везиров Джамиль-бек Исмаил оглы (родился 21 февраля 1888 г. в г. Шуша Елизаветпольской губ., мусульманин, дворянин, по окончании в 1907 г. Бакинского реального училища в 1908 г. поступил в Томский Технологический институт, а в 1909 г. перевелся в Киевский политехнический институт, в Киеве проживал по ул. М.-Благовещенской, 73, кв. 1); Алибеков Али-бек Кулибек-оглы (родился 26 марта 1878 г. в с. Дардалы Карягинского уезда Елизаветпольской губ., мусульманин, дворянин, после успешной сдачи экзамена на аттестат зрелости в 1912 г. в Бакинской мужской гимназии в том же году поступил на медицинский факультет Университета Св. Владимира, в Киеве проживал по ул. Столыпинской, 32, кв. 4); Сафаралибеков Ширин-бек Гусейн-бек оглы (родился 14 июля 1888 г. в д. Кюрдиван Шамахинского уезда Бакинской губ., мусульманин, дворянин, по окончании в 1910 г. Бакинской мужской гимназии в том же году поступил на юридический факультет Харьковского университета, в Киеве остановился у Г. Ахундова, брата которого знал по учебе в Бакинской гимназии); Нассирбеков Абдульфат Хан Карим Ханович (родился 14 июня 1887 г. в г. Мешхед в Персии, мусульманин, хан, по окончании в 1908 г. Ташкентской мужской гимназии в том же году поступил в Новороссийский университет, в Киеве остановился у знакомого

ему Дж. Везирова, по ул. М.-Благовещенской, 73, кв. 1); Курбан-Галиев Наджиб Галиевич (родился 15 июля 1886 г. в г. Троицке Оренбургской губ., мусульманин, мещанин, по окончании в 1909 г. реального училища Гуревича в Петербурге в том же году поступил на юридический факультет С.-Петербургского университета, в Киеве остановился в гостинице Гладынюка); Мехтиев Мир Ягуб Мир Азир оглы (родился в 1891 г. в с. Хырдалан Бакинского уезда Бакинской губ., мусульманин, из духовного звания, по окончании в 1909 г. коммерческого училища в г. Александрополе в том же году поступил в С.-Петербургский политехнический институт, в Киеве остановился в гостинице Гладынюка); Каримов Мухаммед Гариф Гильманович (родился 1 марта 1887 г. в д. Менилибаевой Мордовской волости, Бугульминского уезда, Самарской губ., мусульманин, крестьянин, по окончании в 1909 г. Оренбургского реального училища в том же году поступил в Московский коммерческий институт, в Киеве остановился у А. Талышинского по ул. Рейтарской, 17, кв. 21); Имамбаев Абубакир Иммухаметович (родился 1 мая 1888 г. в г. Троицке Оренбургской губ., мусульманин, киргиз второго аула Чубарской волости, Кустанайского уезда, Тургайской области, по окончании в 1910 г. Троицкой мужской гимназии поступил на юридический факультет Казанского университета, осенью 1912 г. исключен за неуплату учебы по неимению средств, в Киеве остановился у Х. Еникеева по ул. Степановской, 25, кв. 2); Ибрагимов Галимзан Гирфанович (родился в 1887 г. в д. Султан-Мурат Стерлитамакского уезда, Уфимской губ., мусульманин, учитель, литератор, журналист, окончил русско-татарскую школу в д. Султан-Мурат, обучался в “медресе” г. Оренбург и г. Уфа, в Киеве занимался частной учительской практикой, в Киеве проживал по ул. Степановской, 18, кв.?)*.

Но еще с марта имея от своей тайной, работающей в среде студенчества, агентуры, информацию о подготовке “съезде мусульманской студенческой молодежи”, “охранка” и полиция в тот же вечер задержали всех участников собрания. Все их попытки заверить, что собрание имело целью лишь “ознакомить студентов-мусульман других университетских городов с уставом общества взаимопомощи Университета Св. Владимира, чтобы потом и у них создать общества взаимопомощи, которые давали б бедным и нуждающимся студентам-единоверцам деньги без процентов и без возвращения”† не увенчались успехом. Не поверили им и в том, что

* ЦГИАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Д. 3151. – Л. 119 – 150; Д. 3151а. – Л. 446 – 449, 520 – 520об., 566 – 568.

† ЦГИАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Д. 3151. – Л. 119 – 150; Д. 3151а.– Л. 496 – 498.

программу предстоящего студенческого мусульманского съезда на предварительном собрании хотели выработать для того, чтобы предоставить ее на апробацию власти с целью получения разрешения на проведение съезда, который будто планировали провести легально[*].

Открыто говорили и "о культурно-просветительской, …нравственной цели". Ее содержание видели в развитии национального языка, литературы, в создании светской средней и высшей школы (более того, звучал призыв именно к европейскому образованию), подготовке для них учителей и преподавателей, подготовке собственных военных кадров. Пытались убедить богатых мусульман создать денежный фонд, из которого выделялись бы деньги на учебу мусульман в средней и высшей школе, издание учебной и популярной литературы.

С сожалением признавали, что "до сих пор нет книги, которая дала бы действительно четкое представление о современном положении всех мусульман, проживающих в пределах Российской империи". Отмечали, что "нет верных статистических данных о грамотности мусульман, об и их экономическом положении. Примечательно, что подняли вопрос о предоставлении единоверцам бесплатной юридической помощи. "Мы глубоко верим, что создадим объединенную одним духом дружину среди интеллигентных мусульман", – говорили они[†].

Студентов все же арестовали ибо власть имела серьезные основания подозревать их в создании незаконной именно политической организации, а также антиправительственной деятельности, ставящей целью свержение существующего общественного и государственного строя, то есть самодержавия или монархии вообще[‡]. Эти первоначальные выводы основывались на данных спецслужб о попытках студента Х. Еникеева и педагога Г. Ибрагимова создать в городе "интернациональную социалистическую организацию студентов-мусульман"[§]. Во время обыска у них нашли запрещенную революционную (газета партии эсеров "Знамя труда" и газета партии эсдеков "За народ", книжки "история РСДРП" и "Эволюция человечества"), а также мусульманскую ("Мусульманская газета", журналы "Фиюзат", "Тюрк-юрду") литературу, агитационные листовки и брошюры[**].

[*] Там же. – Л. 547 – 549об.
[†] ЦГИАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Д. 3151а. – Л. 496 – 498.
[‡] Там же. – Д. 3151. – Л. 170 – 171, 218 – 218об.
[§] Д. 3151. – Л. 218 – 218об.
[**] Там же. – Л. 54, 137 – 138, 221об.

Тем более, что во время досудебного расследования сами студенты путались в своих показаниях. Одни из них утверждали, что вопрос о политической деятельности на предварительное собрание не готовился, следовательно, не рассматривался. Другие утверждали обратное. Третьи, что вообще “ничего не видели и не знают”.

Следствие же установило, что вопрос о политической деятельности, создаваемой студентами-мусульманами организации, все-таки поднимался. И единого мнения по нему действительно не было. Но кто же именно из студентов инициировал, убеждал и отстаивал целесообразность участия создаваемой общероссийской организации студентов-мусульман, в условиях нового революционного подъема, в политической жизни страны?

Интересно, что им оказался не студент, а известный не только как педагог, литератор и журналист, но и революционный деятель, Г. Ибрагимов[*](в Киеве “живущий за урок у содержателя на вокзале буфета”)[*]. Он познакомился и “подружился за бутылкой водки”[†] со студентом университета Х. Еникеевым. Последнего ознакомил с идеями и историей социалистического движения, сделал его сторонником революционной борьбы. В свою очередь, Х. Еникеев привлек того к подготовке всероссийского съезда студентов-мусульман, хотя тот студентом не был. Вдвоем рьяно отстаивали политическую составляющую в деятельности создаваемой общероссийской организации студентов-мусульман и пытались убедить других.

Они сформулировали вопросы политического характера, которые пытались “провести” через собрание. А именно об отношении к исламскому духовенству, мусульманской фракции Государственной Думы, к другим национальностям, а главное, “выяснить отношение к русскому правительству”, “признается ли принципиально борьба политическая”, “мотивы, условия и формы объединения и совместной работы с русскими революционными партиями”?

---

[*] Его родственник Абдуррашид Ибрагимов, также литератор и публицист, был одним из организаторов и участников состоявшегося 16 – 21 августа 1906 г. **в городе** Нижний Новгород Съезда русских мусульман. На нем был избран одним из пятнадцати членов правления созданного на съезде Всероссийского мусульманского союза. Из всех избранных членов правления набрал больше всего голосов (219). Тогда же членом правления был избран и Али-Мардан Топчибашев (199 голосов), занимавший в 1918 – 1920 гг. должность главы парламента АДР. – ЦГИАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Д.3151а. – Л. 605 – 607.

[*] ЦГИАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Д. 3151а. – Л. 443 – 444.

[†] Там же. – Л. 566 – 568.

Очевидно, что именно по последним, внесенным Г. Ибрагимовым, вопросам происходили острые дискуссии во время подготовки предварительного собрания 16-го (на квартире У. Ахтямовой), утром (у Ф. Ордубадского) и днем (у Дж. Везирова) 17 апреля[*]. Большинство студентов, не желая или боясь преследования властей, отрицало целесообразность политической деятельности. Поэтому на дневном 17 апреля заседании дома у Дж. Везирова вопрос о политическом направлении в деятельности общероссийской организации студентов-мусульман, путем голосования большинством голосов, был исключен. Об этом свидетельствовал протокол этого дневного собрания, и то, что "политический вопрос" был зачеркнут в повестке дня протокола предварительного собрания вечера того же 17 апреля 1913 г.[†].

О политической деятельности именно Х. Еникеева свидетельствует найденное у него во время обыска письмо к студенту Казанского университета Ханафи Кайбишеву от 13 октября 1912 г. В письме он пишет, что в нем "… совершился маленький перелом в умственной жизни, чему предшествовало несколько дней мук, сомнений, и пожалуй, страданий… видя, что студенты теперь все, за маленьким исключением, не верят ни во что, что вошло уже в моду, отсутствие дела, тоска по жизни, какой бы то ни было, сознания бессилия, сознание пустоты одинокой жизни. Подтолкнуло меня найти выход из этого положения в общественной жизни, и я теперь верую… в … революцию. Я революционер, защитник прав обездоленных, оскорбленных и угнетенных. Я готов с оружием в руках разрушить создавшееся положение и предать смерти угнетателей и поработителей. Из индивидуалиста анархиста сделался революционером. Моя цель объединить чуткую студенческую молодежь и пробудить в них чувство товарищества и общественности и привить сознание, что они должны стать защитниками, прав обездоленных, а не других. А потом "Великая революция". Когда? Это не важно! Но во всяком случае нужно использовать каждый удобный случай, каждый момент. Начало работы, нужно заметить, увенчалось успехом. Веду агитацию среди кавказцев-мусульман и среди других. Они узкие националисты, пожалуй даже мусульмане… Но это маленькое дело…"[‡].

---

[*] Д. 3151. – Л. 219 – 219об., 220об.; Д. 3151а. – Л. 347 – 349об., 553 – 554, 555 – 558; 558 – 560об., 561 – 563, 566 – 568.

[†] ЦГИАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Д. 3151. – Л. 221 – 221об., Д. 3151а. – Л. 553 – 554, 555 – 558, 558 – 560об., 561 – 563, 566 – 568.

[‡] ЦГИАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Д. 3151. – Л. 221 – 221об., – Д. 3151а. – Л. 407 – 408.

А. Ибрагимов также писал, что "… основы свободы осуществлены не справедливым отношением правительства, а кровопролитием крови нации… Вот кто даровал основы свободы, а не манифест… Господа муллы и муэдзины, которые до сих пор учились в наших мектебах(*мектебом в мусульманском мире называют светскую школу*) и медрессах (*мусульманские религиозные школы*), оказали ли пользу в нашей нации? Нет, не оказали. Вот почему наша нация оказалась невежественною. Для будущей жизни нации нужно знание, а для знания нужен мектеб. Помощи мектебам у нас нет. Нет для них ни учредителей, ни учителей, а со стороны самодержавного правительства нет ни разрешения, нет ни помощи. Что нет у нас мектебов, всецело зависит от самодержавного правительства. Чтобы реформировать мектебы нужно уничтожить самодержавие…"[*].

Кстати, категорически утверждать о полной аполитичности "Общества взаимопомощи студентов-мусульман Университета Св.Владимира" тоже не следует. В одном из его воззваний конца 1912 г. говорилось, что "… общее собрание кружка студентов-мусульман в Киеве взяло на себя трудную инициативу… объединения мусульманской молодежи – для организационной борьбы с невежеством нашего народа и также с нашим общим врагом – русским правительством…"[†].

Тем не менее, на предварительном собрании по организации общероссийского съезда студентов-мусульман события вечером 17 апреля 1913 г. развивались следующим образом. Открыл собрание и выступил с приветственным словом председатель организационной комиссии А. Талышинский. Во время выступления он сказал: "Товарищи! Сегодняшний день, имея важное значение, является знаменательным в развитии нашей общественной жизни. В этот день мы попытаемся заложить тот фундамент, который должен нести грандиозное здание народного дела и служить надежной опорой его существования. Необходимость такого здания очевидна, – она становиться еще насущнее, если сосредоточить внимание наше в те немалые уголки, где гибнет в невежестве и в духовной нищете, дорогой сердцу каждого из нас, наш народ. Мы передовой авангард, сознавая это, не можем даже оставаться спокойными зрителями.

Теперь или никогда. Руководящее всеми нами сознание требует борьбы с настоящим положением и виновниками его, но нет борьбы без объединения, в нем наша мощность, в нем сохранение – нашей национальной

[*] ЦГИАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Д. 3151а. – Л. 605 – 607.
[†] Там же. – Л. 484об. – 485.

самостоятельности, которой грозит уж русская действительность…”[*]. Потом выступил Ш.Сафаралибеков[†].

После этого председательствующий А.Талышинский зачитал повестку дня, в которую вошли: 1) выборы президиума собрания; 2) предъявление делегатами полномочий; 3) доклады делегатов о работе их землячеств; 4) общественная и учебная работа студентов-мусульман во время каникул; 5) организация общероссийского съезда студентов-мусульман (состав оргбюро, время и место проведения, орган руководства (“центральный комитет”), его полномочия, сбор денег); 6) формирование программы съезда с четким формулированием задач: а) экономической; б) культурно-просветительской; в) политической[*]; 7) вопрос анкеты и 8) разное[‡].

Потом были проведены выборы руководства (президиума) предварительного собрания. Председателем избрали М. Каримова, его заместителями – Х. Еникеева и Н. Курбан-Галиева. После этого делегаты студенческих мусульманских землячеств предоставили свои полномочия[§]. Но зачитать доклады они уже не успели. Ворвалась полиция и сотрудники “охранки”, прервав собрание, задержали всех присутствующих и изъяли у них все документы. В тот же день у всех живущих и учащихся студентов в Киеве студентов-мусульман на дому были проведены обыски. Всем задержанным избрали меру пресечения в виде ареста, которую в мае продлили до июня[**].

Из изъятых полицией документов и результатов следствия следовало, что между делегатами предварительного совещания были разногласия не только по концептуальным, но и организационным вопросам. Студенты Киева, как инициаторы и организаторы всей этой “затеи”, настаивали, чтобы съезд в январе 1914 г. (очевидно во время рождественских каникул) прошел у них в городе, другие предлагали – С.-Петербург (туда было б легче добираться представителям студенческих мусульманских землячеств

[*] ЦГИАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Д. 3151. – Л. 220.
[†] Там же. – Д. 3151а. – Л. 536 – 537об.
[*] Примечательно, что политическую работу как направление в деятельности создаваемой общероссийской организации студентов-мусульман в предлагаемом делегатам предварительного совещания проекте программы будущего съезда поставили лишь на третьем месте, и то в проекте программы, которую во время обыска в качестве вещественного доказательства изъяла полиция, она была зачеркнута // ЦГИАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Д. 3151. – Л. 219об.
[‡] ЦГИАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Д. 3151. – Л. 219об.; Д. 3151а. – Л. 541 – 543, 553 – 554.
[§] Там же. – Д. 3151а. – Л. 532 – 534, 536 – 537об.
[**] Д. 3151. – Л. 39, 66.

из других регионов империи), третьи – Баку (хотя он был столицей их Родины, но являлся наиболее маловероятным местом проведения съезда, поскольку на то время в нем не существовало ни одного высшего учебного заведения)[*].

Не найдя в деяниях студентов-мусульман состава преступления, власть в средине июня 1913 г. закрыла криминальное производство по их делу и освободила их[†]. Но реальной причиной этого было существование у власти много других, более важных проблем, чем борьба со студентами-мусульманами. Некоторые из этих студентов остались в Киеве, некоторые возвратились на свою историческую Родину.

Начавшаяся вскоре в 1914 г. Первая мировая война обусловила введение в стране военного положения, что привело к усложнению, а по сути, к отсутствию условий для революционной борьбы, в том числе и студенческих мусульманских организаций. А Февральская революция 1917 г., приведшая к падению монархии и развалу империи, создала уже новые условия для дальнейшей политической деятельности студентов-мусульман.

Таким образом, студенты-мусульмане высших учебных заведений г. Киева брали участие в политической борьбе за общегражданские права, начиная с 1900 г. Участвовали они и в студенческих забастовках и демонстрациях во время революции 1905 – 1907 г. В 1911 г. безуспешно была осуществлена попытка создать “Общество взаимопомощи студентов-мусульман Университета Св. Владимира”. Власть не зарегистрировала его устав. Во время нового 1910 –1914 гг. революционного подъема, по инициативе студентов-мусульман г. Киева 17 апреля 1913 г. была осуществлена попытка начать создание общероссийской студенческой мусульманской организации. Но предварительное, организационное по характеру, собрание при участии представителей студенческих мусульманских землячеств вузов других городов империи было прервано полицией и “охранкой”.

Oleg Kupçik
Ali-İsa Damirov

СТУДЕНТЫ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ Г. КИЕВА И РЕВОЛЮЦИОННОЕ ДВИЖЕНИЕ В УКРАИНЕ (1900 – 1917 ГГ.)

SUMMARY

A place and a role of students- azerbaijanians in student revolution movement of

[*] ЦГИАУК. – Ф. 274. – Оп. 1. – Д. 3151. – Л. 221об., Д. 3151а. – Л. 538 – 540; 558 – 560.
[†] Там же. – Д. 3151. – Л. 66.

Kyiv-city in 1900 – 1917 are analysed, a character and organization forms of their party in this movement are certain, tasks and methods of fighting are lighted, their party in common student organization of city is examined, relations with Ukrainian student community is determined.

Açar sözlər: tələbə, azərbaycanlı, inqilabi hərəkat, universitet, institut, Kiyev, birlik
Ключевые слова: студент, азербайджанец, движения революции, университет, институт, Киев, сообщество.
Keywords: the student, the Azerbaijanian, revolution movements, university, institute, Kiev, community.

XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ÇAR RUSİYASININ CƏNUBİ QAFQAZLA BAĞLI İŞĞALÇILIQ SİYASƏTİNDƏ DİNİ AMİLLƏR VƏ İNGİLOYLAR

İradə ƏLİYEVA*

XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə edən bölgə əhalisi Azərbaycanın şimal-qərbində əvvəlcə yarımmüstəqil, getdikcə isə tamamilə müstəqilləşən siyasi təsisatlar – Car-Balakən camaatlığı və İlisu sultanlığını yaratmışdılar. Bu hərbi-siyasi qurumlar XVIII əsr ərzində nəinki Cənubi Qafqazda, bütövlükdə Qafqazda cərəyan edən siyasi proseslərdə mühüm rol oynamış, qonşuluqda mövcud olmuş feodal hakimliklərə ciddi hərbi-siyasi təsir göstərmişdir.

Şimal-Qərbi Azərbaycanın Rusiya işğalı ərəfəsində sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətindən bəhs edilərkən ilk növbədə onun daxili həyatı, idarəçiliyi, əhalisi, məşğuliyyəti və qonşuları ilə əlaqələri kimi məsələlərin üzərində dayanmaq lazımdır.

Car-Balakən camaatlığı və İlisu sultanlığında azərbaycanlılarla (muğallar) yanaşı, etnik avarlar, saxurlar, ingiloylar yaşayırdı. XIX əsr Rusiya qaynaqlarına görə, Car-Balakən camaatlığında avarlar və qismən saxurlar, İlisu sultanlığında isə Sultan və saxurlar idarəçilik sistemində həlledici rola sahib idilər. Əsasən Alazan vadisində yerləşmiş, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan ingiloylar və muğallar isə bütün hüquqlardan və səlahiyyətlərdən məhrum edilmiş, asılı vəziyyətə salınmışdılar. Hərçənd son dövrlər aparılmış tədqiqatlardan bəlli olduğu kimi, rusdilli qaynaqlarda bölgə əhalisinin sosial tərkibi göstərilərkən daha çox etnik cəhətlər qabardılmışdır. Əhalinin sosial tərkibinə belə yanaşma düzgün deyil. Elə həmin XIX əsrə aid rusdilli qaynaqlarda muğal və qismən də ingiloy kəndlərində yaşayan çoxlu sayda bəylərin, mülkədarların adlarına rast gəlinir.

Əsasən Böyük Qafqaz dağlarının cənub yamaclarında və dərələrində məskunlaşmış, döyüşkən ruhlu avarlar və saxurlar onları ərzaqla təmin edəcək vadi sakinlərini öz himayələrinə alaraq təhlükəsizliklərini təmin edirdilər. Bu zaman muğal və ingiloy kəndlərinin daxili idarəçilik sistemini dəyişmədən, onların daxili işlərinə müdaxilə etmədən, yalnız keşkəl vergisini müəyyən etməklə kifayətlənmişdilər.

Bəhs olunan dövrdə Car-Balakən camaatlığı və İlisu sultanlığında feodal-patriarxal quruluş mövcud olmaqla, tamamilə müstəqil idarə olunan icmaların ittifaqından təşkil olunmuşdu. Car, Tala, İlisu kimi üç gözə bölünən bölgədə hər

---

İradə Hacıəli qızı Əliyeva – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi

gözün özü də ayrı-ayrı azad icmaların birliyi idi və bu icmalar birinci gözdə Car, Katex, Balakən, ikinci gözdə Tala, Muxax, Cınıx, üçüncü gözdə isə İlisu sultanlığından ibarət idi [1. 101]. Hər bir icma bir neçə toxuma bölünürdü. Bütün həddi buluğa çatmış kişilər toxumun bərabər hüquqlu üzvü hesab olunur, toxum yığıncağında, səsvermədə toxum başçısı və icmanın başqa vəzifəli şəxslərinin seçilməsində iştirak edirdilər. Toxum üzvləri kollektiv keşkəl sahibi idilər [2. 376-401]. Bir və ya iki kənddə yaşayan iki və ondan artıq toxum bir kənd icmasını təşkil edirdi. Kənd icması inzibati vahid olmaqla, hər bir icmanın özünün məhkəməsi və idarə orqanı var idi.

Bir və ya iki kənddə yaşayan iki və ondan artıq toxum bir kənd icmasını təşkil edirdi. Kənd icması inzibati vahid olmaqla, hər bir icmanın özünün məhkəməsi və idarə orqanı var idi.

Hər icmada idarəçilik toxumların ixtiyarında olmaqla kovxa, kətxuda və qazıdan ibarət idi. Onlar icmalarda həm dini, həm də dünyəvi hakimiyyəti həyata keçirirdilər. İcmalardakı baş idarə orqanının funksiyasına aşağıdakılar daxil idi: ali məhkəmə və onun qərarlarının icrası; icma daxilində asayişin və ictimai qaydaların qorunması; icma əhalisinin himayəsi; şikayətlərin baxılması, onların həlli; sərhədlərin və ümumi yaylaqların mühafizəsini təşkil etmək; vergilərin müəyyənləşdirilməsi; kasıbların, yetimlərin və qocaların himayəsi; qanun pozuntularına, vəzifəli şəxslərin səlahiyyətlərindən sui-istifadə sinə yol verməmək; fövqəladə hallarda icmaların yığıncağını çağırmaq.

Aşağı, yaxud kənd məhkəmələri də icma baş idarəçiliyinə tabe olmaqla kovxa, imam və hər toxumun başçısından təşkil olunur, polis funksiyasını da yerinə yetirirdi.

Kətxudaların səlahiyyətləri isə kovxalara nisbətən daha məhdud olsa da o, öz toxumları tərəfindən seçilmiş şəxs kimi təmsil etdiyi toxuma aid məsələlərin həllində hətta kovxanın fəaliyyətinə də nəzarət edirdi. Əgər vəzifəsinin icrası zamanı kovxa tərəfindən qüsura yol verilirdisə kətxuda bu barədə toxuma məlumat verir, özlərinin hüquqlarından istifadə edərək hər bir toxum vəzifəsindən sui-istifadə etmiş kovxanı vaxtından əvvəl vəzifəsindən kənarlaşdıra bilərdi. Tabun başı kovxa köməkçisi kimi onun əmrlərini yerinə yetirir, icmanın təsərrüfat işlərinə baxırdı. Çavuşlar əhalini yığıncaqlara çağırır, mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsi barədə məlumat verirdilər. Rusdilli qaynaqların "yasavullar" adlandırdığı dəstə başçıları xidməti işlərə göndərilmək üçün kovxanın yanında olurdular. Bütövlükdə kənd idarə orqanı icmadakı toxum başçılarının nəzarəti altında idi. Onlar kənd yığıncağını toplayıb bu və ya digər kovxanı və tabun başını vəzifəsindən kənar edib onun yerinə yenisini seçmək səlahiyyətinə malik idilər [3. 18-23].

İcma idarə orqanında vəzifələr seçkili olmaqla qazı üç illiyə, imam iki, kovxa və tabunbaşı isə bir illiyə seçilirdilər. Camaatlığın həyatında xüsusilə vacib əhəmiyyət daşıyan məsələlər isə müttəfiqlik əsasında ittifaq təşkil edən azad icmaların ümumi yığıncağında – qarşılıqlı razılıq əsasında toplanan ümumi yığıncaqda həll olunurdu. İ.P. Petruşevskinin "Xalq seymi" adlandırdığı xalq yığıncağı Muxax yaxınlığındakı Ağdam adlanan yerdə çağırılırdı. Baş kovxa, qazı və azad icmaların toxum ağsaqqallarından ibarət icra orqanı bu yığıncağın işinə rəhbərlik edirdi. Xalq yığıncağı müharibə, sülh, qonşularla münasibətlər kimi məsələlərə baxırdı [4. 37].

XVIII – XIX əsrlərin hüdudlarında, bölgənin çar Rusiyası tərəfindən işğalı ərəfəsində baş verən siyasi proseslər camaatlığın daxili həyatında müəyyən dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olur ki, bu da ilk növbədə əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı nəticəsində sosial münasibətlərdə baş verən dəyişikliklərlə bağlı idi. İcmalarda meydana gəlmiş toxum əyanları zümrəsi toxum torpaqlarının çox hissəsini tədricən əllərində toplamağa başlamış, kəndliləri özlərindən asılı vəziyyətə salmağa başlamışdılar. Artıq kətxudalar toxumların varlı təbəqəsindən seçilməyə başlanmışdı. Formal şəkildə toxuma məxsus olan, əslində isə varlıların əllərində cəmləşmiş bütün əmlakın idarəedicisi kimi qalan kətxuda, yenə də toxum yığıncağının sədri olmaqla, bütün əhəmiyyətli işlər barədə qərar çıxarmaq hüququna malik idi. Mühüm məsələlər isə yenə də tərəflərin müəyyənləşdirdikləri vəkillər tərəfindən həll edilirdi.

İcmalarda sinfi təbəqələşmənin artmasıyla getdikcə camaatlıqlarda ümumi yığıncaqların rolu azalmağa, məsələlər çox vaxt camaat başçısı, iri toxumların kətxudaları və qazıdan ibarət olan orqan tərəfindən həll olunurdu [4. 53].

Ali hakimiyyət və baş idarəçilik altı azad icmada – Car, Tala, Muxax, Cınıx, Katex və Balakən icmalarında xalqa məxsus olduğu halda, İlisu sultanlığında sultanın əlində idi. Lakin sultanların mütləq hakimiyyəti yox idi. O, icma toxumlarının başçıları və seçkilərdə həlledici rol oynayan güclü bəylərdən asılı idi. Sultan saxur kəndlərindən vergi toplamır, onun yalnız bir neçə ingiloy – Qaxingiloy, Əlibəyli, Meşəbaş kimi kəndlərin üzərində tam hakimiyyət hüququ var idi.

Digər mühüm orqan olan məhkəmə isə ali (baş) dini və aşağı icma məhkəmələrinə ayrılırdı. Bütün mübahisəli məsələlər şəriət və artıq qanun gücünə malik adət-ənənə əsasında həll olunurdu. Hər bir icmanın öz idarə orqanı ilə yanaşı məhkəməsi də vardı. Kənd məhkəməsi kətxudadan, toxum başçılarından, yaxud hər bir toxumun müəyyənləşdirdiyi nümayəndələrdən, imamdan ibarət olurdu. Qərarlar adət və şəriət əsasında məhkəmə üzvlərinin hamısının yekdil səsi ilə qəbul olunurdu. Aşağı məhkəmədə iddiaçı və cavabdehdən biri onun qərarından narazı qalardısa iş baxılmaq üçün camaatlığın baş məhkəməsinə

verilirdi. Lakin baş məhkəməyə xüsusi əhəmiyyətli işlər çıxarılırdı. Əgər burada da razılıq əldə etmək mümkün olmasaydı, bu zaman belə işlərə həmin icmanın digər toxum başçılarının da iştirakı ilə baxılırdı. İcmalararası mübahisələrə baxılarkən isə hər iki icmadan seçilmiş nümayəndələr də çağırılırdı [3. 20].

Son mərhələ isə icmaların hamısının iştirakı ilə toplaşan camaatlığın fövqəladə yığıncağı, yaxud da xalq yığıncağı idi. Həm icma idarə orqanları, həm məhkəmə, həm də camaatlığın baş idarə və məhkəmə orqanları seçkili idi. Məhz buna görə də tarixi ədəbiyyatda Car-Balakən camaatlıqlarında mövcud olmuş idarəçilik patriarxal-demokratik idarəçilik kimi verilir [2. 381].

Şimal-Qərbi Azərbaycan burada mövcud olmuş aqrar münasibətlərin spesifikliyi ilə də seçilirdi. Belə ki, bölgənin qərb hissəsində – Car-Balakən camaatlığında mövcud olmuş keşkəl institutuna Azərbaycanın digər bölgələrində təsadüf olunmur. Burada mövcud olmuş aqrar münasibətləri araşdırmış tədqiqatçılara görə keşkəlin bir neçə anlamı olmuşdur. O, keşkəli alanlar üçün torpaqdan alınan vergi, onu ödəyənlər üçün isə "becərib əkilən torpaq" mənasını daşımışlar [5. 213]. Bundan əlavə keşkəlin tarixi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur ki, onlardan H.K. Şirvanskiyə görə keşkəl "köç-gəl" sözünün dəyişilmiş variantıdır ki, vaxtilə dağların arxasından qazanc dalınca bu bölgəyə gəlmiş avarlara müsəlman dininin qaydalarına uyğun olaraq yerli əhalinin könüllü şəkildə verdiyi "zəkat" şəklində olan bu yardım vaxt keçdikcə mahiyyətini dəyişərək məcburi vergi formasını almışdır [6. 46]. Keşkəlin mahiyyətinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, bu problemlə bağlı aparılmış tədqiqatlardan əldə olunan nəticəyə görə o, bölgə əhalisi arasında mövcud olmuş ictimai əmək bölgüsünə uyğun olaraq əsasən düzən ərazidə yaşayaraq təsərrüfatla məşğul olan muğal və ingiloy əhalinin bölgənin dağlıq və dağətəyi ərazilərində yaşayan əsasən hərbi işlə ixtisaslaşmış avarlara onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi müqabilində ödədiyi vergi növü olmuşdur. Məhz buna görə də müəyyən miqdarda olan bu verginin ödənilməsi onu ödəyən əhali üçün elə çətinlik törətməmişdir. Car-Balakən camaatlığında 21 keşkəl ödəyən kənd var idi [7.v. 92-92 ar.].

Keşkəlin mahiyyətinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, bu problemlə bağlı aparılmış tədqiqatlardan əldə olunan nəticəyə görə o, bölgə əhalisi arasında mövcud olmuş ictimai əmək bölgüsünə uyğun olaraq əsasən düzən ərazidə yaşayaraq təsərrüfatla məşğul olan muğal və ingiloy əhalinin bölgənin dağlıq və dağətəyi ərazilərində yaşayan əsasən hərbi işlə ixtisaslaşmış avarlara onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi müqabilində ödədiyi vergi növü olmuşdur. Məhz buna görə də müəyyən miqdarda olan bu verginin ödənilməsi onu ödəyən əhali üçün elə çətinlik törətməmişdir. Car-Balakən camaatlığında 21 keşkəl ödəyən kənd var idi [13, 97-97ar].

Adətən keşkəlin bir neçə sahibi olurdu. Formal olaraq keşkəlin sahibi azad icmalar (hakim icmalar), faktiki olaraq isə toxum aristokratiyası, onun varlı hissəsi idi. Keşkəllər irsən keçir, bəzən isə xidmət müqabilində də verilə bilərdi. Keşkəl sahibləri malik olduqları keşkəllərin sayına görə iri, orta və xırda olmaqla üç qrupa bölünürdülər. Xırda keşkəl sahiblərinin 3-4 keşkəli, orta keşkəl sahiblərinin 5-10, iri keşkəl sahiblərinin isə 10-dan artıq keşkəli var idi [7. v. 97-97 ar].

Hər bir keşkəlin ayrılıqda ölçüsü də eyni olmayıb müxtəlif idi. Bu barədə O.İ. Konstantinov qeyd edir ki, keşkəllərin sahəsi müxtəlif böyüklükdə olmaqla 75, 100, hətta 150 şnur sahəyə bərabər idi. Hər şnur 10 sajen olduğundan 75 şnur olan keşkəlin sahəsi 251 desyatinə bərabər idi [8. 46]. Böyük ailələr bütöv keşkəl, nisbətən kiçik ailələr keşkəlin yarısını, daha kiçik ailələr isə keşkəlin dörddə birini, yaxud da ki, daha xırda hissəsini alırdılar [2. 383]. Bundan əlavə hər bir kəndli ailəsi üçün ayrılmış sahədə onun evi, bağı, dirriyi və əkin sahəsi yerləşirdi.

Bölgə əhalisinin ödədiyi vergi və mükəlləfiyyətlərdən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, Car-Balakən camaatlığında əhali keşkəl vergisini, İlisu sultanlığında isə rəiyyət vergilərini ödəyirdi. O.İ. Konstantinov keşkəl vergisi barədə yazır ki, keşkəlin ölçüsü eyni olmadığı kimi, keşkəldən ödənilən vergi də böyüklüyü və yerləşdiyi torpağın məhsuldarlığı və keyfiyyətindən asılı olaraq dəyişirdi və onun ölçüsü bir keşkəl üçün 4-12 tağar arasında olmuşdur [9. 595].

Rəiyyətlərdən vergi toplanması İlisu sultanlığının 17 kəndində yerinə yetirilirdi [2.383]. İstər kənd təsərrüfatı məhsulları ilə ödənilən vergilərin xarakteri, istərsə də torpaqdan istifadəyə görə bütün rəiyyət kəndliləri iki dərəcəyə – töycü verən və malcəhət ödəyən kəndlilərə ayrılmışdılar.

Töycü verən kəndlərdə torpaq payı və bu torpaq üçün kəndlinin verəcəyi töycü birdəfəlik müəyyən edilmişdi. Töycü birdəfəlik müəyyən edilmiş evlərin sayına görə verilirdi. Kəndlilərin məhsuldarlıqdan asılı olmayaraq hər il çörəklə ödədiyi malcəhət vergisi isə sabit müəyyən olunmuş miqdarda idi. Malcəhət kəndlərində bəylər kəndlilərin becərməsi üçün hər il torpaq sahəsi ayırır və bu torpaqlardan istifadə etmək müqabilində onlardan məhsulun yeddidə birini, çox vaxt isə onda birini alırdılar.

Bu əsas töycü, malcəhətdən əlavə rəiyyət kəndliləri üzərinə bir sıra başqa natural, pul və şəxsi mükəlləfiyyətlər də düşürdü. Pul və ya mal-qara ilə ödənilən bağçabaşı adlanan vergi növü tut bağlarından istifadə müqabilində verilirdi. Malcəhət kəndlərində məhsulla dargalıq deyilən vergi kənd idarə aparatını saxlamaq üçün ödənilirdi. Bundan başqa kəndlilərin şəxsi mükəlləfiyyətlərinə bəylərin bir yerdən digər yerə köçü zamanı araba biyarı və məhsul yığımı zamanı bəylərə kömək məqsədilə təşkil olunan iməci – kollektiv şəkildə kömək kimi mükəlləfiyyətlər də daxil idi.

Kəndlilərin üzərinə bir sıra xırda və son dərəcə müxtəlif xüsusi vergilər də düşürdü. Kəndlilər bəy üçün toyuq, yumurta, ot və ya saman, zoğal qurusu, soğan və s. Gətirməli idilər. Rəiyyətlər evlənən zaman bunun üçün bəyə 5 manat pul və bir kəllə qənd verməli idi [7. v. 98]. Bundan başqa hər muğal və ingiloy ailəsi tərəfindən tüstü başına illik 50 qəpik miqdarında olan dağ keşikçilərinin saxlanılması üçün ödənilən xüsusi vergi də var idi [6. 383].

Şimal-Qərbi Azərbaycanın əhalisindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya tərəfindən işğal ərəfəsində Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin əhalisi S.M.Bronevskiyə görə bəzi yazılı və şifahi məlumatlara əsasən 8 min evdən ibarət olmuşdur [2. 382]. M.A.Kotsebu da, təxminən buna yaxın rəqəm göstərərək qeyd edir ki, Car vilayətinin 5 icmasında 8181 ev var idi [10. 59]. Car vilayətinin hərbi qüvvələrinin sayı barədə məlumat verən digər bir müəllifin gətirdiyi rəqəm də bu bölgənin bəhs olunan dövrdə əhalisinin sayı barədə təxmini də olsa təsəvvür yaratmağa imkan verir. Həmin mənbələrdə qeyd olunduğuna görə carlılar dağıstanlıların və digər qonşularının iştirakı olmadan təkbaşına 5-6 minə qədər əsgər çıxarmaq imkanına malik idi [11. 257]. Nəzərə alsaq ki, hər tüstü təxminən bir əsgər çıxarırdı və bu məlumat təkcə Car-Balakən camaatlığına aid idi. İlisu sultanlığını da bura əlavə etsək yuxarıda gətirilən məlumata yaxın bir rəqəm alınacaq.

Cənubi Qafqazda gedən feodal ara müharibələrində iştirak edən Car bundan kifayət qədər böyük gəlir əldə edirdi. Xüsusilə gürcülərin üzərinə olan yürüş zamanı ələ keçirilən gürcü əsirlərinin satılmasından xeyli gəlir götürən Car XVIII əsrin sonuna doğru Qafqazda məşhur iki qul bazarından birinə çevrilmişdi. Əsirlər əsasən İran və Türkiyəyə satılırdı [12. 133]. Tanınmış qafqazşünas S.M.Bronevski bu barədə yazır ki, XVIII əsrdə Qafqazda iki məşhur qul bazarı vardı. Bunlardan biri Dağıstanın Aksayev vilayətindəki Enderi, digəri isə Car idi. Dağıstanlılar, çeçenlər qulları – əsirləri satmaq, yaxud da almaq üçün Cara gəlirdilər. Carlılar qulları gizli yollarla Ahalsıxa, oradan da Batum və Poti limanlarna aparırdılar. Geri dönərkən onlar yenidən gürcü əsirləri ələ keçirərək Cara qayıdırdılar. Bəzən isə carlılar paşanın onların gürcüləri qarət etmələrinə mane olmaması şərtilə Ahalsıx paşalığında pullu xidmətə girirdilər. Gürcüstan, İmeretiya və Mingreliya carlıların əsas yürüş yerləri idi. J.Şardenin məlumatlarına görə bu iki qul bazarında hər il 12 min qul satılırdı. [4. 44.]. S.M.Bronevskiyə görə bu bazarlarda ildə ən azı 3-4 min qul satılırdı [10. 314-315]. O.İ. Konstantinov isə qeyd edir ki, onların yürüşlərindən təkcə Gürcüstan hər il 300 ailəni əsir kimi itirirdi [2. 395].

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin Cənubi Qafqazın siyasi həyatında fəal rolu olan bir siyasi qurum olduğunu mənbələrin məlumatları da təsdiq edir. M.A.Kotsebu yazır ki, Car vilayətinin 5 icmasında 8181 ev var idi ki, hər evin 3 əsgər çıxardığını nəzərə alsaq vilayətin çıxara biləcəyi hərbi qüvvənin

sayının 24543-ə bərabər olduğu görünür. Carlılar dağıstanlılardan muzdla 6 minə qədər döyüşçü də tuta bilirdilər. Adi vaxtlarda isə onlar çətinlik çəkmədən 10 minə qədər döyüşçü toplaya bilirdilər [11. 257]. Təbii ki, biz bu rəqəmi gerçəkliyi əks etdirməyən, bir qədər də şişirdilmiş məlumat kimi qəbul edirik. Lakin digər bir mənbənin verdiyi məlumatla tutuşdurduqda ortaq bir rəqəm almaq mümkün olur. Həmin mənbənin verdiyi məlumata görə carlılar təkbaşına 5-6 min əsgər çıxara bilirdilər ki, bu da XVIII əsrin sonu üçün kifayət qədər böyük rəqəm idi [12. 133].

Georgiyevsk sülhündən sonra Şərqi Gürcüstanda möhkəmlənən Rusiya İmperiyası Şimali Azərbaycana girmək üçün hər hansı bir bəhanə axtarırdı. Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin (1762—1798) ölümündən sonra taxt-tac uğrunda onun varisləri arasında mübarizənin başlanmasıyla yaranan qarışıqlıq-dan istifadə etmək istəyən carlıların Gürcüstan ərazisinə qarətçi yürüşlər etməsi imperiya generallarına öz planlarını reallaşmağa şərait yaratdı. İraklidən sonra hakimiyyətə gəlmiş oğlu XII Georgi (1798—1800) də atası kimi özünün zəif hakimiyyətini qorumaq üçün carlılardan ibarət muzdlu hərbi qüvvə saxlamaq məcburiyyətində qalmışdı. Onun hakimiyyətdə olduğu dövrü çar Rusiyasının Cənubi Qafqaza müdaxiləsinin başlanğıcı hesab etmək olar. Georgiyevsk müqaviləsi ilə çarizmin Cənubi Qafqazda siyasi mövcudluğunun əsası qoyulmuşdusa, XVIII əsrin sonlarından etibarən Rusiyanın hərbi müdaxiləsi və regionun məqsədyönlü şəkildə işğalı başlanır.

Başda gürcü mənşəli Sisianov olmaqla çar generalları Azərbaycan torpaqlarının istilasına Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarından başlamaq və Böyük Qafqaz dağlarının cənub ətəkləri boyunca hərəkət edərək Xəzər dənizinə çıxmaq niyyətində idilər. İlk hədəf olaraq bu marşrutun, xüsusilə də Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarının seçilməsi təsadüfi deyildi. Çar generalları Azərbaycan torpaqlarının işğalı ilə bağlı bu hərbi strategiyanı hazırlayarkən müəyyən amilləri- tarixi, siyasi, iqtisadi, dini və ən əsası hərbi və psixoloji amilləri nəzərə almağa çalışmışdılar.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Гаджиев В.Г. Джаро – Белоканский союз сельских общин в освешении французского консула Гамбы. В Н. Общественный строй союзов сельских общин Дагестана в XVIII – нач. XIX вв. Махач., Н . Тво. Филиала АН ССР, 1981, 168 с.
2. Константинов О.И. Джаро – Белоканцы до XIX столетия. Сб. газеты «Кавказ» на I и II полугодие 1846 г. Тифлис, Типография канцелярии Наместника Кавказского, 1847г. 461 с
3. Mustafazadə T. T. Son orta əsrlərdə Azərbaycanın Şəki – Zaqatala bölgəsində sosial – iqtisadi və siyasi münasibətlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri. AMEA Tarix İnstitutunun Elmi əsərləri 20-ci cild, 2007 178 s.
4. Петрушевский И.П. Джаро – Белоканские вольные общества в первой полавине XIX в. Махач. Типография ДНЦ РАН, 1993, 166 с

5. Косвен М.О. Этнография и история Кавказа. Москва, Вост. Лит.,1961., 260 с
6. Писаревски Г.Г. Zaqatala mahalında təhlükəsizliyin ləğv edilməsi, A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Elmi əsərləri" I c. 1947, (s-94-106), s-105-106; Алескеров Ю.Ю.К истории Закатальского округа в первой пол. XIX в, и восстание 1863г. Дисс. На соиск. Канд. Ист. Наук. Баку, Институт Истории Аз.ССР1950
7. ARDTA, f.15, s.1, iş32
8. Алескеров Ю.Ю. К истории Закатальского округа в первой половине XIX века и восстание 1863 г. Диссерт. На соиск. Канд. Ист. Наук, Баку, Институт Истории АН Азерб. ССР, 1950.
9. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т. I.кн. I, Спб., 1871.
10. Броневский С. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Ч II, Москва , типография С. Селивановского, 1823 г. 645 с
11. Коцебу М.А. Сведения о джарских владениях 1826 г.13 кн. История география и этнография Дагестана в XVIII – XIX вв., Москва, изд Вост.лит.,1958 г.,(с.252-264) Под ред М.О.Косвена и Х. М. Кашаева
12. Меликсет – Беков А.М. Описания сопредельных с Грузиею стран второй пол. XVIII в. Тб. 1941
13. АКАК. Ф.15. оп 1. дел. 32

I.H.Alieva

INVASION POLICY OF THE XIX CENTURY TSARIST RUSSIA ON THE SOUTH CAUCASUS RELIGIOUS FACTORS AND INGILOYS

SUMMARY

In article the author considers plans which were born by imperial Russia on capture of northwest territories of Northern Azerbaijan. It is noticed, that the basic object of military expansion of Russian in this region were Dzharo-Balakans jamaatstva. The imperial government considered various ways on submission of the given region: enmity kindling between separate societies, Christianity distribution, resettlement of Russian, application of military force.

И.Г.Алиева

РЕЛИГИОЗНЫЙ ФАКТОР В ЗАВОЕВАТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ ЦАРСКОЙ РОССИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ И ИНГИЛОЙЦЫ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются планы, вынашиваемые царской Россией по захвату северо-западных территорий Северного Азербайджана, отмечается, что основным объектом военной экспансии русских войскх в этом регионе были Джаро-Балаканские джамаатства. Царское правительство добивалось различныии путями подчиненить данный регион: разжечь вражду между отдельными обществами, распространить христианство, переселеть сюда русское насиление, применить военную силу.

t.ü.f.d. Ə.Məmmədovun və t.ü.f.d. S. Əliyevanın müsbət rəyləri əsasında çap olunur

1917-ci il FEVRAL İNQİLABINDAN SONRA GÜRCÜSTANIN SİYASİ PARTİYALARININ MİLLİ ƏRAZİ PROQRAMLARI VƏ ZAQATALA DAİRƏSİNƏ İDDİALAR

Şamil RƏHMANZADƏ*
shamil-rahman@mail.ru

Təqdim olunmuş məqalədə 1917-ci ildə fevral inqilabından sonra açıq fəaliyyətə keçmiş gürcü siyasi qüvvələrinin ərazi ideologiyasının və orada Zaqatala mahalına iddiaların təhlilinə cəhd edilmişdir. Həmçinin sözügedən ideoloji yönəlişliklərin tarixi və ruhi kökləri nəzərdən keçirilmişdir.

1918-1920-ci illərdə Cənubi Qafqazda «millət-dövlətlərin» təşəkkülü prosesi baş verməkdə idi. XVIII əsrin sonları – XIX əsrin əvvəllərində bu tip dövlətçiliyin meydana çıxdığı Avropada siyasi coğrafiyanın klassik «millət-ərazi-dövlət» triadası formulə edilmişdi: o, milli-siyasi identikliyi ərazi identikliyi ilə sıx əlaqədə nəzərdən keçirirdi. Bu isə öz növbəsində sərhəd və ərazilərin təsbitini yaranmaqda olan hər bir «millət-dövlət» üçün son dərəcə aktual məsələyə çevirirdi.

Qeyd etməliyik ki, hələ Qafqaz cümhuriyyətlərinin meydana gəlmələrindən əvvəl onların hüdudları və əhatə edəcəkləri ərazilər haqqında sosial təsəvvürlər siyasi-ideoloji şüurlarda artıq bu və ya digər dərəcədə formalaşmışdı. Burada limologiya (sərhədşünaslıq) elminin aşağıdakı tərifi yada düşür: sərhədlər - yaxın dövrlərin sosial konstruktları olub, əvvəlcə sosial təsəvvürlərdə yaranır və yalnız sonra xəritə üzərinə delimitasiya olunur [1, 318].

Yuxarıdakı tezisdən çıxış edərək, bəzi qənaətlərə gəlmək mümükündür. 1917-1918-ci illərdə Gürcüstanda vüsət alan milli (etnosiyasi) hərəkat gedişində bu ölkənin arzu olunan məkanı və siyasi sərhədləri haqqında gürcü siyasi dairələrində müəyyən konvensional (uzlaşma) səciyyəli təsəvvürlər formalaşmışdı. Bu təsəvvürlər mənşəcə əvvəlki onilliklərə gedib çıxırdı: məhz o zaman gürcü intellektual dairələri öz ölkələrinin tarixinə və tarixi coğrafiyasına dair yetərincə bitkin konsepsiya yaratmışdılar. Bu konsepsiya tarixi-coğrafi səpkidə olsa da, artıq öncədən qeyri-aşkar siyasi intensionallıq (məqsədyönlülük) kəsb edirdi.

Ona görə də 1917-1918-ci illərdə gürcü siyasi qüvvələrinin məramnamələrində Zaqatala mahalının yeri və mənasının şərhinə keçməzdən öncə, həmin məramnamələrdə bu bölgəyə dair siyasi iddiaları əsaslandırmalı olan və formalaşması XIX-XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən konsepsiya nəzərdən keçirilməlidir.

Gürcüstanın tarixi və tarixi coğrafiyası haqqında bu konsepsiya və orada Zaqatala mahalının qədim gürcü vilayəti olmasına dair qərar tutmuş təsəvvürlər

* Şamil Fazil oğlu Rəhmanzadə – AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi.

öz kökləri ilə XVIII əsrin görkəmli gürcü tarixçisi və coğrafiyaçısı Vaxuşti Baqrationinin (1696-1757) əsərlərinə gedib çıxırdı.

Kartli hökmdarı VI Vaxtanqın oğlu olan Vaxuştinin 1745-ci ildə, Moskvada mühacirətdə olarkən başa çatdırdığı «Sakartvelos tsxovreba» («Gürcüstanın yaşamı») adlı əsəri digər analoji gürcü mənbələri ilə yanaşı, qeyd etdiyimiz kimi, XIX əsrin II yarısı-XX əsrin başlanğıcında gürcü intellektual qüvvələri, ilk növbədə D.M.Bakradze (1827-1890) və M.Q.Canaşvili kimi tarixçilər tərəfindən Gürcüstanın tarixinə və coğrafiyasına dair zamanın ruhuna müvafiq konsepsiyanın yaradılmasında qiymətli tikinti materialı rolunda çıxış etdi. Yeni gürcü tarixşünaslığının Gürcüstanın əzəmətli keçmişi və tarixi-coğrafi məkanına dair təqdim etdiyi narrativlər qəsdən ənənələr ilə manipulyasiya etmə mexanizminə istinad edirdi: məşhur fransız sosioloqu P.Burdyenin təbirincə, hal hazırkı məqamın tələblərinə uyğun olaraq keçmişə müraciət indinin açıq mənasını determinə etmək, fərqləndirmək, müəyyənləşdirmək məqsədi güdür [2, 64]. Yəni başqa sözlə desək, insanlar keçmişi ona görə yenidən tərtib edirlər ki, bu müvafiq şəkildə təfsir olunmuş keçmişə istinadən gələcəyə dair layihələr irəli sürsünlər. XIX-XX əsrlərin qovşağında gürcü milli şüuru keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm basmış, etnomədəni hərəkat kifayət qədər canlanmışdı. Belə bir şəraitdə Gürcüstanın bir çox hallarda mifolojiləşdirilmiş tarixi keçmişinin retrospektiv rekonstruksiyası məhz gürcü milli oyanışının cari tələblərini legitimləşdirməyə çağırılmışdı. Eyni zamanda bununla, qeyri-aşkar surətdə olsa da perspektiv etnosiyası hədəf və oriyentirlər müəyyənləşdirilirdi.

Gürcüstanın tarixi coğrafiyası haqqında konsepsiyada Zaqatala mahalının gürcü tarixi, geosiyasi və sosiomədəni arealının ayrılmaz hissəsi olmasına dair təsəvvürlər pərvəriş tapmışdı. Bölgənin tarixi keçmişi ilə bağlı analoji mövqeyi inqilaba qədərki rus tarixşünaslığı da sərgiləyirdi [Bu barədə bax: 3, 252-253; 4, 377; 5, 3-19; 6, 5-8]. Rus tarixçiləri ali hakimiyyətin təsbit etdiyi farvater üzrə hərəkət edərək, Cənubi Qafqazın xristian oykumenasına əzəli mənsubluğunu və müsəlmanların vəhşiliyini isbatlamağa çalışırdılar: bununla onlar regionda rus ekspansiyasına və xristian etnosların hökumət tərəfindən himayə edilməsinə, həmçinin o dövrdə intensiv şəkildə gerçəkləşdirilən ingiloyların xristianlaşması siyasətinə mənəvi-əxlaqi planda haqq qazandırmaq məqsədi güdürdülər. Öz rus həmkarlarından fərqli olaraq, gürcü tarixçiləri, qeyd etdiyimiz kimi, məhz öz – gürcü milli və mədəni (perspektivdə isə – etnosiyasi) dirçəlişləri məcrasında hərəkət edirdilər.

Bəhs olunan dövrdə Zaqatala mahalının tarixi mənsubiyyəti haqqında formalaşmış gürcü görümünün bədii və yığcam ifadəsini D.Bakradzenin «Zaqatala haqqında qeydlər» adlı məqaləsində tapırıq: «… Füsunkar təbiətə malik, qədim əyyamlarda müstəsna olaraq gürcü elementi ilə məskunlaşmış [Zaqatala dairəsi] Ka-

xetiyanın şimal-şərq ucqarı və Dağıstan xalqlarına qarşı daimi dayaq rolunda çıxış edirdi, lakin Gürcüstanın siyasi cəhətdən güclü nizamsızlığı dövründə, XVII və XVIII əsrlər ərzində ləzgilər (avarlar nəzərdə tutulur-Ş.R.), İran şahlarının və Azərbaycan tatarlarının yardımı ilə bir sıra basqınlardan sonra onu Kaxetiyadan tamamən qopardılar, onun köklü sakinlərinin əksəriyyətini məhv etdilər və ya dağıtdılar və onların küllüklərində bərqərar olaraq, özləri ilə bərabər öz qaydalarını gətirdilər. Gürcü əhalisinin salamat qalmış az bir qismini iqtisadi baxımdan kölə halına saldılar, ona müsəlman dinini, əxlaqını və s. sırıdılar» [7, 248].

D.Bakradze gürcü salnamələrini ixtiyari təfsir edərək, Heretinin əvvəlcədən gürcülər tərəfindən məskunlaşdığını söyləməklə nəinki Zaqatala dairəsinə, habelə Şəki qəzasının da böyük bir qisminə iddiada bulunurdu [7, 255].

Kembric «anlayışlar tarixi» məktəbinin görkəmli nümayəndəsi K.Skinnerin fikincə, hər bir söyləmə intensionaldır, yəni müəyyən məqsəd daşıyır. Başqa sözlə, sözlər – hansısa bir məqsədə çatmağa yönəlmiş siqnallar və ya alətlərdir [8, 151]. Yuxarıda gətirilən iqtibasa bu tezisi tətbiq etməklə, söyləyə bilərik: gürcü intellektual zümrəsinin ruhi-simvolik sferasını reprezentasiya (təmsil) edən Bakradze oxuyan kütləyə gürcü tarixinin müəyyən, ideallaşmaya meylli obrazını təlqin etmək məqsədi güdürdü. Məqalənin ana xəttini, ideal qəlibini (matrisasını) məhz böyük, əzəmətli, tarixi-coğrafi planda o zamankı (XIX əsrin sonundakı) gürcü etnik məskunlaşma arealından qat-qat nəhəng ərazini əhatə edən Gürcüstan məkanı haqqında ideya təşkil edirdi. Bakradzenin Gürcüstan ideyası millətçi diskursa (nitq praktikasına) xas bir sıra səciyyəvi cəhətləri ehtiva edirdi. Millətçiliyin iri nəzəriyyəçilərindən olan E.Smit həmin ideoloji şüura xas olan mifologemalar sırasında bu və digər xalq üçün nə vaxtsa «qızıl əsrin» mövcud olması, bu əsri ərazi itkisi, miqrasiya və başqa bənzər bəlaların baş verdiyi tənəzzül çağının əvəz etməsi haqqında inamın, həmçinin labüd gələcək dirçəlişə əminliyin olmasını qeyd edirdi [9, 102]. Bütün bunlara Bakradzenin məqaləsində və ümumiyyətlə gürcü romantik millətçiliyinin tarixi təsəvvürlərində də rast gəlirik: orada gürcü tarixinin «qızıl əsri» – Qurucu David və Tamaranın hökmranlığı dövrünə, tənəzzül çağı – monqolların yürüşündən sonra, ələlxüsus da XV əsrin sonlarına doğru Gürcüstanın siyasi cəhətdən üç hissəyə parçalanması ilə başlanmış dövrə, ərazi itkiləri və miqrasiya – Şah Abbasın 1616-cı ildə yürüşü nəticəsində, müəllifin təbirincə «Alazan arxası Kaxetiyanın», yəni Şimal-Qərbi Azərbaycanın bir qisminin müvəqqəti daxil olduğu gürcü siyasi və mədəni sferasından çıxmasına uyğun gəlirdi.

Mənşəcə ingiloy olan M.Canaşvili 1910-cu ildə gürcü dilində nəşr etdirdiyi «Saingilo» kitabında bölgənin ən qədim dövrlərdən XIX əsrin sonlarınadək tarixini yuxarıda qeyd etdiyimiz konsepsiya çərçivəsində nəzərdən keçirmişdi [10, 12].

Gətirilən faktlar gürcü intellektual-tarixi yaddaşında «Saingilo» deyə işarələnmiş bölgənin önəmini yetərincə manifestasiya edirdi. Məşhur fransız filosofu P.Rikör yaddaşın (bizim nümunəmizdə tarixi yaddaşın) ifadə vasitələrinə, təhkiyəyə ehtiyacı olduğunu vurğulayaraq, yazırdı ki, «yaddaş zamanda baş vermiş hadisələr haqqında şahidliklər funksiyasını yerinə yetirir, təhkiyə isə yaddaşı strukturlaşdırmağa imkan verir» [11, 8]. Bu tezisin işığında güman edə bilərik ki, adıçəkilən gürcü narrativlərində etnotarixi yaddaş strukturlaşaraq, müəyyən ideya ölçülməsi kəsb edirdi. Yəni başqa sözlə, narrativlər tarixi keçmiş haqqında xatirələrdə bulunan rəvayətləri biçimli konsepsiya halına gətirirdi.

Cənubi Qafqaz xalqları üçün taleyüklü 1917-ci il ərəfəsində Zaqatala mahalı haqqında tarixi, coğrafi, siyasi və sosiomədəni aspektləri ehtiva edən kifayət qədər bitkin gürcü konsepsiyası yaradılmışdı. O, zəngin gürcü tarixşünaslıq irsi zəminində, fəqət Avropadan gələn millətçi ideyaların, ələlxüsus da alman romantik konsepsiyasının təsiri altında formalaşmışdı və üzvü surətdə gürcü milli ideologiyasına və onun ərazi proqramına daxil olmuşdu.

1917-ci ilin fevralında Petroqradda baş vermiş uğurlu hərbi çıxış Rusiya siyasi məkanında fundamental proseslərə rəvac verdi. Analoji proseslərin cərəyan etdiyi və siyasi tranzit (keçid) dövrü kimi səciyyələndirə biləcəyimiz zamanələrdə etniklik resursu kifayət qədər aktuallaşır: o sosial-siyasi münasibətlərdə, kütlələrin təşkilatlanması və səfərbərliyində önəmli rol oynamağa iddia edir [12, 6].

1917-ci ilin fevral inqilabının ilk günlərindən etibarən Cənubi Qafqazda da etniklik resursunun fəallaşmasının şahidi oluruq: o çağadək bu və ya digər dərəcədə həyat əlaməti göstərən mədəni-etnik hərəkatlar sürətlə etnosiyasi hərəkatlara transformasiya olunur. Etnosiyasi hərəkatın meydana çıxması etnosun (etnik qrupun) siyasi aktora konversiyası (çevrilməsi) deməkdir; belə bir siyasi aktor (fəal subyekt) öz etnik rəqiblərinə əks təsir göstərməyə, və ya öz etnik maraqlarını dövlət siyasətinin gündəliyinə daxil etməyə çalışır [13, 140-141]. Hər hansı etnosiyasi hərəkatın yaranması üçün tələb olunan əsas amillərdən biri kimi etnikliyin siyasiləşməsi və səfərbər olunması çıxış edir. Siyasiləşmə prosesində etnomədəni markerlər və simvollar (dil, din, mənşə, və tarix ümumilyi, habelə ərazi haqqında təsəvvürlər və s.) intensiv etnofərqləndirici dəyər kəsb edir və etnik ideologiya dərəcəsinə yüksəldilir.

Etnosiyasi hərəkatların ideoloji özülü olan millətçiliyi, fin coğrafiyaşünası A.Paasi məhz ərazi ideologiyasının başlıca formalarından biri və dövlət quruculuğunun əsası kimi xarakterizə edir [1, 312]. Bu cür ideologiya çərçivəsində müəyyən ərazilər yüksək simvolik əhəmiyyət kəsb edərək, ərazi-simvollara çevrilir [14].

Yuxarıda gətirilən nəzəri qeydlər sözügedən dövrdə Cənubi Qafqazda, o cümlədən Gürcüstanda təşəkkül tapmış etnosiyasi situasiyaya da tam ölçüdə interpolyasiya oluna bilər. 1917-ci ilin fevral-oktyabr zaman kəsiyində digər Qafqaz xalqlarında olduğu kimi, gürcü etnik özşüurunun, özünüdərkinin siyasi komponentinin son dərəcə artması şəraitində milli-siyasi dilək və tələblərin konseptuallaşması baş verirdi. Gələcək Gürcüstan Respublikasının partiya sisteminin əsas subyektləri – menşeviklər, sosial-federalistlər, milli-demokratlar kəskin ideya-siyasi mübarizə və mübahisələr şəraitində strateji milli məqsəd və vəzifələr barədə konsensus əldə etməyə çalışırdılar ki, onun da əsas təzahürlərindən biri konvensional anlayışların, yəni siyasi camiə (rusca «политическое сообщество») tərəfindən barələrində razılığa gəlinmiş məfhumların işlənib hazırlanması idi. Belə məfhumlar sırasında, aşağıda görəcəyimiz kimi, «Gürcüstanın arzu olunan məkanı» haqqında anlayış da yer almışdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, fevral inqilabından sonra Gürcüstanda milli hərəkat geniş vüsət alır. Çox maraqlıdır ki, gələcək gürcü respublikasının əsas memarı, ona özünəməxsus ideya-siyasi ölçülmə verən menşeviklər ilk vaxtlar ümumiyyətlə milli hərəkatın genişlənməsinə qarşı kəskin surətdə çıxış edirdilər. Rusiya sosial-demokratlarının liderlərindən biri, gələcək Gürcüstan Demokratik Respublikasının rəhbəri Noy Jordaniya 1917-ci ilin iyunun 1-də Qafqaz vilayət sovetlər qurultayında milli məsələyə dair məruzəsində muxtariyyətdən deyil, milli özünüidarədən danışmağa üstünlük verirdi; özünüidarə isə onun diskursunda proletariatın mədəni inkişafı anlamında işlədilirdi. O, "mədəni-milli muxtariyyəti" nəzərdə tutaraq, söyləyirdi: "Əgər biz hər bir millət üçün imkanlar yaratsaq ki, millət öz milli məktəbinə, milli məhkəməsinə, zəruri təsisatlarına malik olsun, öz dilində təhsil ala və öz hüquqlarını müdafiə edə bilsin, əgər biz elə şərtlər yarada bilsək ki, onun vasitəsi ilə millət öz doğma dilində həyatın bütün sahələrində sinfi mübarizə apara bilsin, o zaman fəhlə sinfi üçün ən mühüm məsələ həllini tapmış olardı" [15, 29]. "Mədəni-milli muxtariyyət" konseptual yönəlişliyi Jordaniya və onun timsalında gürcü menşeviklərinin Rusiyanın gələcək ərazi quruluşuna dair görüşləri ilə çulğalaşırdı: "Rusiyada milli quruluşun bir tipi mümkündür: vahid respublika hüdudları daxilində bir sıra özünü idarə edən milli vilayətlər. Bu vilayətlərdə yerli səciyyəli bütün məsələlərə dair yerindəcə qanunlar dərc olunacaq, ümumi səciyyəli işlərlə əlaqədar isə ümumi mərkəzə tabe olacaq". Lakin menşeviklər milli məsələnin, o cümlədən ərazi quruluşunun həllini Ümumrusiya Müəssislər Məclisinin çağırılmasınadək təxirə salınmasını zəruri sayırdılar: "Biz indi milli məsələni elə də xüsusi irəli sürmürük, zira güman edirik ki, yalnız ümumi tələblərin həyata keçirilməsi milli məsələnin də çözümünü mümkün edəcək... Müəssislər Məclisinə biz hazır rəy təqdim etməliyik" [15, 31].

Fikrimizcə, bu ondan irəli gəlirdi ki, gürcü menşevikləri 1917-ci ilin payızınadək özlərini ümumimperiya sosial-siyasi məkanının subyektləri, Rusiya fevral inqilabının aparıcı və fəal qüvvəsi kimi təsəvvür edirdilər. Məhz bu – daha universal siyasi özünüdentikləşdirmənin məntiqi onları lokal-etnik oyunçu səviyyəsinə enməkdən çəkindirirdi. Bəhs olunan dövrdə gürcü menşevikləri milli məsələnin həllini mədəni-milli muxtariyyət prinsipinin tətbiqində görür, amma məhdud səlahiyyətli milli ərazi-özünüidarə orqanlarının yaradılmasını da məqbul hesab edirdilər. Zaqafqaziya sosial demokratlarının (menşeviklərinin) 1917-ci ilin iyununda olmuş VI qurultayında sözügedən məsələyə dair qəbul etdiyi qətnamədə deyilirdi: «Ərazi özünüidarəsinin sərhədləri bu və ya digər milliyyətin real məskunlaşması prinsipi üzrə təsbit edilir, bu zaman təsərrüfat və məişət şərtləri nəzərə alınır. Milli sərhədlərin dəyişdiriləcəyi təqdirdə, sərhədlər müəyyənləşərkən mübahisəli olan yerlərdə referendum tətbiq edilməlidir» [16]. Söyləyə bilərik ki, 1917-ci ilin payızınadək dəyişməz qalan menşeviklərin etnoərazi məsələlərə dair bu yönəlişliyinin (ustanovkasının) «açar istilahı» «əhalinin real məskunlaşması» prinsipi idi: bu prinsip Cənubi Qafqazın perspektiv ərazi bölgüsünün kifayət qədər demokratik həllini təqdim edirdi.

1917-ci ilin oktyabrınadək menşeviklər gələcək gürcü muxtariyyəti və ya özünüidarəsinə daxil ediləcək ərazilərin konkretləşməsindən yayınırdılar ki, bu da yuxarıda vurğuladığımız səbəbdən irəli gəlirdi.

Menşeviklərdən fərqli olaraq gürcü sosial-federalistləri və milli-demokratları ən başlanğıcdan öz ölkələri üçün milli-ərazi muxtariyyəti tələb edirdilər. Məsələn, gürcü sosial-federalistləri hələ 1904-cü ildə Gürcüstanın muxtariyyəti tələbini irəli sürmüşdülər və Birinci rus inqilabı dövründə də bu şüara uyğun fəaliyyət göstərirdilər [17, 164-165; 18, 129].

Sosial-federalistlər 1917-ci ildə Gürcüstan muxtariyyətinin ərazi və sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində menşeviklərə yaxın mövqe tuturdular; onların mayda olmuş konfransı qərara almışdı: «Gürcüstan ərazisinin sərhədlərinin müəyyən edilməsi üçün ərazi bütövlüyünün saxlanılması ilə real məskunlaşma prinsipinin əsas götürülməsini yenidən təsdiqləmək» [19]. Göründüyü kimi, sosial-federalistlər də real məskunlaşma prinsipinə üstünlük verirdilər, lakin onların irəli sürdükləri «ərazi bütövlüyünün saxlanılması» şərti əslində implisit (yığcam) formada «Gürcüstanın tarixi-coğrafi məkanı» ideyasını qismən ehtiva edirdi. Təsadüfi deyildi ki, konfrans gürcü muxtariyyətinin arzu edilən məkanını müəyyənləşdirərkən, ora Zaqatala dairəsini də daxil etmişdi [20]. Bu isə qətnamənin həm yuxarıda ərz olunan «real məskunlaşma prinsipi», həm də Zaqatala və Borçalının siyasi taleyi ilə bağlı ikinci hissəsi ilə ziddiyyət təşkil edirdi: «Borçalı və Zaqatala dairəsinə gəldikdə isə onlar yalnız köklü

əhalinin əksəriyyətinin referendum yolu ilə buna münasibətini bildirdiyi halda Gürcüstan ərazisinə daxil ola bilər».

Gürcüstan muxtariyyətinin ehtimali ərazisi ilə bağlı 1917-ci ildə (hər halda, payızadək) gürcü menşeviklərinin və qismən də sosial federalistlərinin belə mötədil mövqe tutmaları, fikrimizcə, onların Rusiya postfevral siyasi məkanının perspektivləri ilə bağlı ümidlərindən (menşeviklərdə) və gözləmələrindən (sosial-federalistlərdə) doğurdu: Rusiyanın planlaşdırılan federativ, fəqət siyasi bütövlüyü saxlanılacaq dövlət quruluşu sistemində gürcü etnik elementinin seyrək olduğu ərazilərin Gürcüstana qatılması aşkar konfliktogenlik üzündən problematik görünürdü.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Gürcüstanda cərəyan edən etnosiyasi proseslərin bir başqa mühüm subyekti gürcü millətçiləri – milli-demokratlar partiyası idi [Gürcüstanın milli-demokrat partiyası və onun proqramı haqqında bax: 21, 47-48; 18, 134]. Bu partiyanın təşkilinə hələ 1913-cü ildə başlanılmışdı: Tiflis, Kutais, Bakı şəhərlərində partiyanın qeyri-leqal surətdə yerli özəkləri fəaliyyət göstərirdi. Onun hüquqi cəhətdən təşəkkülü isə artıq 1917-ci ilin yayına təsadüf edirdi.

Milli demokratlar «bütün siniflərin gürcüləri, birləşin!» şüarını irəli sürmüşdülər və xalqı partiya, yaxud da sinfi maraqlar naminə deyil, ümumgürcü milli vəzifələrinin həyata keçirilməsi üçün birləşməyə çağırırdılar [18, 134]. Gürcü xalqının etnik lideri statusuna iddialı milli-demokratların bu şüarı onların öz siyasi talelərini fərdi və ya sosial-sinfi yox, etnik kateqoriyalarda qəbul etmələrindən xəbər verirdi.

Gürcü sosial-demokratları və sosial-federalistlərindən fərqli olaraq, milli-demokratlar Gürcüstanın siyasi perspektivi və ərazi ideologiyası məsələlərində daha radikal xəttin tərəfdarları idilər. Sözügedən partiyanın mətbu orqanı – «Çveni kvali» («Bizim şırım») qəzeti özünün 1917-ci il 26 iyun sayında yazırdı: «Sosial-demokratların və sosial-federalistlərin tələb etdikləri formada gerçəkləşdirməkdənsə, Gürcüstanın muxtariyyətindən tamamilə imtina etmək daha yaxşıdır» [21, 49].

Partiyanın 1917-ci ilin iyununda olmuş təsis qurultayı demokratik respublika əsası üzərində Gürcüstanın siyasi muxtariyyəti tələbini irəli sürdü; əslində gürcü millətçiləri üstüörtülü formada da olsa, müstəqil dövlət qurulmasını ehtimal edirdilər. Məhz həmin qurultayda milli-demokratlar faktiki olaraq gələcək gürcü respublikasının ərazi identikliyinin ideoloji əsaslarını təsbit etdilər: onların hazırladıqları doktrinal səciyyəli «Gürcüstanın milli hüquqları» adlanan məramnamədə Gürcüstanın bir qədər öncə söz açdığımız tarixi-coğrafi hüdudlarına dair konsepsiya ideya-siyasi və funksional məna və əhəmiyyət kəsb etdi. O ənənəvi gürcü milli-tarixi narrativləri silsiləsinin məntiqi inkişaf mərhə-

ləsi sayılmalıdır. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, milli və tarixi narrativlər bir qayda olaraq etnik və ərazi yanaşmalarını çulğalayır. Yəni millətin tarixi haqqında təhkiyə bu və ya digər ərazinin nədən məhz ona hüquq üzrə məxsus olması haqqında hekayə ilə çulğalaşır [22, 17]. Milli-demokratların ərazi proqramı ümumgürcü millətçi diskursunun radikal versiyası kimi Gürcüstanın arzu olunan, ideal məkan obrazını cızırdı. Gürcü intellektual zümrəsinin romantik təsəvvürlərinə söykənən və o dövrün siyasi dairələrində tez-tez səslənən «Çariça Tamaranın səltənətinin bərpası» şüarında [23, 94] öz tutumlu ifadəsini tapan bu ideal məkan nəinki gürcülərin o zaman etnodemoqrafik planda əksəriyyət təşkil etdikləri əraziləri, həmçinin tarixi keçmişdə nə vaxtsa Gürcüstan çarlığına daxil olan vilayətləri də əhatə etməli idi. Gürcü millətçiliyinin simvolik coğrafiyasını təqdim edən milli-demokratların proqramında deyilirdi: «Gürcüstan ərazisi əyalətlərdən ibarətdir: Kartli, Kaxeti, Samsxe-Saatabaqo, İmereti, Quriya, Minqreliya, Svaneti, Acara və Abxaziya, özü də Gürcüstan tərkibinə, tarixən ona mənsub torpaqlar da daxil olmalıdır: Zaqatala, Artaani (Ərdahan – Ş.R.) və Oltu dairələri (sonuncu iki dairə Qars vilayətinə daxil idi - Ş.R.)» [21, 48]. Qeyd etməliyik ki, gürcü siyasi partiyalarından məhz milli-demokratlar ilk dəfə olaraq Zaqatala dairəsinin Gürcüstana ilhaqı məsələsini birmənalı və qəti şəkildə öz proqramlarına salmışdılar.

Beləliklə, milli-demokratların bu proqramı doktrinal səviyyədə Gürcüstanın tarixi coğrafiyasını, təbiri caizsə, siyasi coğrafiyaya konversiya etmək cəhdini təqdim edirdi. Bu zaman, qeyd etdiyimiz kimi, tarixi keçmişə müraciət praqmatik səciyyə daşıyırdı. Bir qədər öncə isnad etdiyimiz ingilis alimi K.Skinner XVII əsr İngiltərə inqilabı dövründə parlament və kralın hüquqları ətrafında gedən debatların timsalında göstərmişdir ki, insanlar tarixə, tarixi anlayışlara və maksimalara apellyasiya edərkən, onları keçmişin səhih mənzərəsini bərpa etməkdən daha çox siyasi mübarizədə əlavə arqumentlər əldə etmək istəyi hərəkətə gətirir [8, 151]. Bizim nümunədə bu o deməkdir ki, gürcü millətçiləri istər daxili siyasi (gürcü siyasi meydanında rəqibləri ilə qarşılıqlı təsir), istərsə də xarici-siyasi (başqa etnik mühitdən olan və eyni ərazilərə iddiada bulunan siyasi aktorlarla qarşılıqlı təsir) müstəvidə fəaliyyət göstərərkən mifolojiləşdirilmiş keçmişə istinadla öz niyyət və əməllərini legitimləşdirməyə çalışırdılar.

Milli-demokratların proqramında diqqəti cəlb edən digər məqam, orada öncə qeyd etdiyimiz kimi, ərazi-simvolların dəqiq işarələnməsi idi: bu qəbil ərazilər sırasında Zaqatala dairəsi də xatırlanırdı. Moskva Dövlət Universitetinin professoru A.İ.Solovyovun tərifinə görə, simvollar insanın siyasi məkanda ruhi əsasını və identikləşməsini təşkil edir, eyni zamanda sosial obyektlərə aktorların ictimai ünsiyyəti üçün zəruri mənaları verən ideal formaları təmsil edir [24, 6].

Yəni, Zaqatala rəmzi anlam kəsb etməklə gürcü milli-siyasi identikliyinin tərkib hissəsinə çevrilirdi və ictimai kommunikasiya üçün zəruri məna əldə edirdi.

Gürcü siyasi spektrinin yuxarıda qeyd etdiyimiz üç qüvvəsi arasında milli məsələyə dair uzlaşma əldə etmək məqsədi ilə hələ 1917-ci ilin aprelin əvvəllərində və 16-da partiyalararası müşavirə çağırılmışdı [21, 49-50]. Müşavirənin Gürcüstanın ərazisi ilə bağlı coşqun mübahisə şəraitində çıxardığı qərar kompromiss xarakter daşıyırdı: mübahisəsiz ərazi kimi gürcülərin əksəriyyət təşkil etdiyi ərazilər, mübahisəli kimi isə gürcülərin əksəriyyət təşkil etmədiyi ucqar rayonlar hesab olundu.

Əsas müzakirə predmetlərindən olan gürcü milli ərazi vahidinin səlahiyyətləri, onun qonşuları və Ümumrusiya mərkəzi ilə münasibətləri məsələsi milli-demokratlarla sosial-demokratlar arasında o zaman hələ də dərin fikir ayrılıqları mövcud olduğunu göstərdi: əgər birincilər Gürcüstana 1783-cü il müqaviləsinə müvafiq qaydada geniş hüquqlar verilməsinə, yəni de-fakto müstəqilliyə çağırırdılarsa, sosial-demokratlar N.Ramişvilinin dili ilə belə bir perspektivi rədd edirdilər. Ramişvili iddia edirdi: «Burada (Qafqazda-Ş.R.) biz digər xalqlarla razılaşma olmadan hərəkət edə bilmərik və qonşularla bu qarşılıqlı münasibətlərə müvafiq forma vermək lazımdır. Ona görə də ümumi məsələlərin həlli üçün… Zaqafqaziya seymi lazımdır… Mədəniyyət məsələlərinə gəldikdə isə, onlar tamamilə milli vahidlərin səlahiyyətinə keçir» [21, 50-51]. Bu, menşeviklərin bir qədər bəhs etdiyimiz mədəni-milli muxtariyyət konsepsiyasından nəşət edən nöqteyi-nəzər idi.

Fəqət Ümumrusiya miqyasında siyasi böhran gücləndikcə və mərkəzlə əyalətlər arasında əlaqə zəiflədikcə gürcü menşeviklərinin muxtariyyətə münasibəti dəyişikliyə uğrayırdı. Ümumrusiya demokratik müşavirəsinin 18 sentyabr (1 oktyabr) iclasında A.Çxenkeli - gürcü sosial-demokratlarının millətçi ovqatlı qanadının təmsilçisi bəyan etmişdi: «Gürcü xalqının siyasi partiyalarında milli məsələyə dair artıq ümumi rəy mövcuddur. Onlar Gürcüstan üçün siyasi muxtariyyət tələb edərək, bu məsələdə tarixi hüquqa və ali ədalətə istinad edirlər» [18, 136]. Fəqət iclas iştirakçıları arasında özlərinin separatçı reputasiyasını yaratmaqdan çəkinən natiq bu sözlərin dərhal ardından gürcü xalqının bütün qüvvələrinin böyük Rusiya Respublikasının sərəncamında olduğunu təntənə ilə vurğulamışdı. Çıxışının sonunda Çxenkeli postfevral konfiqurasiyasının mövcud olduğu müddətdə gürcü menşeviklərinin ümumdövlət siyasi meydanında fəal iştiraklarını davam etdirəcəklərinə işarə ilə söyləyirdi: "Rusiya beynəlmiləl dövlətdir və Rusiya qarşısında duran məsələlərin çözümü Rusiyanın bütün millətlərinin təmsilçilərinin uzlaşdırılmış hərəkətləri olmadan ağlağasığmazdır" [25, 161-162].

Beləliklə, 1917-ci ilin fevral-oktyabr kəsiyində gürcü siyasi partiyalarının milli-ərazi proqramlarının ötəri nəzərdən keçirilməsi bizə söyləməyə əsas verir ki, o dövrdə yalnız milli-demokratlar əvvəlki gürcü tarixi-intellektual ənənəsinə söykənərək, daha dolğun ərazi doktrinası hazırlamışdılar: həmin proqram, qeyd etdiyimiz kimi, Zaqatala mahalına gürcülərin iddialarını təsbit edən ilk siyasi sənəd idi. Fəqət, artıq 1917-ci ilin mayında Zaqatala dairəsinin Tiflis quberniyasına birləşdiriləcəyi barədə güclü şayiələr meydana çıxmışdı: bu şayiələr o qədər ciddi idi ki, Zaqatala dairə komissarlığı Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə müraciət edərək, belə bir birləşmənin yolverilməz olduğunu bəyan etmişdi. Bu arada isə dairə ilə Sığnaq qəzası arasında müsəlman-gürcü ədavəti güclənməkdə idi. Gərginliyi azaltmaq üçün 1917-ci ilin avqustun 15-də Alazan vadisində Zaqatala dairəsi, Sığnaq qəzası və Dağıstan vilayəti nümayəndələrinin toplantısı keçirildi. Bu barədə «Açıq söz» qəzeti yazırdı: «İctima (toplantı –Ş.R.) müttəhid and ilə iki millət arasında olan mehribançılığın xələldar edilməməsini, ittifaq və qardaşlıq saxlamağa, hər cür müfəttinanə (fitnəkar-Ş.R.) çıxışları, hər hansı tərəfdən olursa olsun, təqib etməyi qərara almışdır» [26, 24 avqust, №549].

1917-ci ilin oktyabr silahlı üsyanı Rusiya imperiyasında dezinteqrasiya proseslərini gücləndirdi. Bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsi faktiki olaraq Petroqradda legitim mərkəzi məhv etdi; bu, həmin mərkəz idi ki, onunla ucqarlardakı milli hərəkatlar öz federativ və ya muxtar haqları ilə əlaqədar sazişə gəlmək niyyətində idilər.

Oktyabr çevrilişi və onun bilavasitə doğurduğu siyasi və sosial nəticələr eyni zamanda gürcü sosial-demokratiyası üçün mötəbər fevral inqilabının iflasa uğraması və vahid Rusiya siyasi-hüquqi məkanının destruksiyası (dağılması) anlamına gəlirdi. Dolayı şəkildə bunun etirafını gürcü menşeviklərinin lideri N.Jordaniyanın noyabrın 11-də Cənubi Qafqazda yerli hakimiyyətin təşkili məqsədi ilə çağırılmış Tiflis müşavirəsindəki nitqi də təsdiqləyir: «Artıq 100 ildir ki, Zaqafqaziya Rusiya ilə əlbir işləyərək, özünü onunla qırılmaz əlaqədə hesab edirdi. İndi bizə bədbəxtçilik üz verib: Rusiya ilə əlaqə qırılmışdır və Zaqafqaziya tək qalmışdır. Biz öz ayaqlarımız üzərinə qalxmalı və öz-özümüzə kömək etməli, yaxud da anarxiyada məhv olmalıyıq» [15, 51]. Yəni yeni, bolşevik Rusiyası gürcü menşevikləri üçün ölüm və hərcmərclik rəmzi, hər hansı bir dövləti nizamın antitezisi kimi təsəvvür olunurdu.

Məhz Oktyabr inqilabı gürcü sosial-demokratiyasını etnosiyasi hərəkatda daha fəal iştirak etməyə və həmin hərəkatın rəhbərliyini öz üzərinə götürməyə sövq etdi.

Gürcüstanda milli hərəkat tezliklə müəyyən institusionallıq kəsb etdi: 1917-ci ilin noyabrın 20-də gürcü partiyalararası şurasının təşəbbüsü ilə Gürcüstanın

ilk Milli qurultayı çağırıldı [Qurultayla əlaqədar ətraflı məlumat üçün bax: 27, 126-136]. Bolşeviklərdən başqa bütün siyasi partiyaların qatıldığı bu qurultaya gürcü menşevikləri rəhbərlik edirdilər.

Bu forumun işində Zaqatala dairəsinin gürcü əhalisinin nümayəndəsi də iştirak edirdi; o, qurultayın seçdiyi və H.Jordaniyanın sədri olduğu 67 nəfərlik gürcü milli şurasının tərkibinə də daxil edilmişdi [27, 126].

Vahid dövlətçilik sisteminin dağılması, unifikasiyaedici siyasi strukturun tədricən aradan qalxması, Qafqazın sürətlə əlahiddələşməsi şəraitində sözügedən Şura faktiki olaraq gürcü əhalisi üçün milli hakimiyyət orqanı nüfuzu kəsb etmiş olurdu. Ona görə də onun tərkibinə Zaqatala gürcülərinin təmsilçisinin daxil edilməsi bu qurumun dairəni gələcək gürcü muxtariyyətinin (o zaman söhbət yalnız muxtariyyət haqqında gedirdi) hüdudları daxilinə qatmaq niyyətindən xəbər verirdi. Fəqət gürcü muxtariyyəti və onun dəqiq müəyyənləşdirilmiş ərazisi məsələsi 1917-ci ilin sonları - 1918-ci ilin əvvəllərində cərəyan edən proseslər fonunda hələ yetərincə aktual deyildi: qeyd olunan dövrdə Cənubi Qafqazda vahid dövlətçilik strukturlarını qoruyub saxlamaq hələ kifayət qədər zəruri idi. Bu isə azərbaycanlıların, gürcülərin və ermənilərin siyasi fəaliyyətinin koordinasiyasını şərtləndirirdi.

Belə bir şəraitdə Cənubi Qafqazın etnosiyasi hərəkatları ərazicə ayrılma məsələsini ilk vaxtlar qabartmırdılar: məsələn, 1917-ci ilin dekabrında gürcü milli şurası Zaqatala bölgəsinin müsəlman əhalisinin narazılığına yol verməmək üçün qərarlarının dairə üçün məcburi olmadığı barədə dərhal bəyanat vermişdi [26, 4 dekabr, №621 («Qafqaz xəbərləri»)].

Zaqafqaziya seyminin mövcudluğu dövründə Cənubi Qafqaz xalqlarının etnik özünüidarə vahidlərinin təşkili və sərhədlərinin çəkilməsi məsələsi müzakirə edilmiş, fəqət həllini tapmamışdı. Seymin 1918-ci il 15 fevralda olmuş iclasında gələcəkdə milli muxtariyyətlərin hüdudlarının müəyyənləşdirilməsi zamanı etnik məskunlaşma prinsipinin əsas götürülməsi haqqında fikirlər səslənsə də, konkret qərar qəbul edilməmişdi [28].

Cənubi Qafqaz xalqlarının tarixində ilk ümumi dövlət təcrübəsi - federativ Cənubi Qafqaz (Transqafqaz) Respublikası (o formal olaraq 1918-ci ilin aprelin 22-də elan edilmiş, amma faktiki olaraq fevralın 23-dən, yəni Zaqafqaziya Seyminin açılışından etibarən fəaliyyət göstərirdi) daxili etnik və siyasi çəkişmələr, habelə mürəkkəb beynəlxalq situasiya üzündən 1918-ci ilin mayın 25-də öz mövcudluğuna son verdi. Əvvəlki siyasi və sosial proseslərin məntiqi yekunu kimi gənc Qafqaz respublikaları – özünəməxsus millət-dövlətlər meydana çıxdı.

Milli dövlətlər yaranmalarına görə millətçi baxışların inkişafına borclu idilər: mütləqiyyətçi hakimiyyət prinsipinə söykənən ənənəvi dövlətlərin – imperiyaların

xalq suverenliyi və milli yekcins dövlət ideyasına istinad edən «millət-dövlətlərlə» sürətlə əvəzləndiyi XIX-XX əsrin əvvəlləri ümumiyyətlə «millətçilik əsri» kimi qavranılırdı. Burada millətçiliyin görkəmli tədqiqatçılarından olan E.Hobsbaumun aşağıdakı tərifini gətirmək istərdik: «millətçilik – siyasi proqramdır və tarixin nöqteyi-nəzərinə görə, nisbətən yeni hadisədir. Bu konsepsiyaya uyğun olaraq, özünü «Millət» kimi anlayan qruplar, fransız inqilabından sonra formalaşmış ərazi dövlətləri tipində dövlət yaratmaq hüququna malikdirlər» [9, 102].

«Millət-dövlət» haqqında gətirilmiş bu xarakteristika 1918-ci ildə meydana çıxmış Qafqaz respublikalarına da şamil oluna bilər. Siyasi planda bu respublikalar imperiyanın çöküşünün məhsulları idi. Onlar mövcudiyyətləri dövründə öz soydaşlarının məskun olduqları ərazilərlə yanaşı, tarixi, təsərrüfat və s. mülahizələrə istinadən, özgə etnik və sosiomədəni arealdan olan torpaqları əhatə etməyə çalışırdı (sonuncu qeyd ilk növbədə Ermənistan və Gürcüstan respublikalarına şamil olunmalıdır). Bu dövlətlərin ərazi identikliklərinin təsbitinə yönəlmiş səyləri çoxsaylı ixtilaf və hətta qanlı münaqişələrlə müşayiət olunurdu. Ümumiyyətlə, ərazi çəkişmələri müstəqil varolmalarının bütün dövründə Cənubi Qafqaz respublikalarının siyasi həyatının ayrılmaz atributuna çevrilmişdi, çünki millətçilik, məşhur ingilis antropoloqu B.Andersenin fikrincə «milləti birləşdirmək üçün daxilə, millət və onun ərazisini qonşu xalqlardan ayırmaq üçün isə xaricə hədəflənir» [1, 323].

Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında öz təcili həllini tələb edən bir sıra etnoərazi ixtilafları, bu dövlətlər siyasət meydanına çıxar-çıxmaz, yaranmışdı. Artıq ilk diplomatik yazışmalarda ərazi mübahisələrinin həllinə dair Azərbaycan və gürcü yanaşmalarında fərq ortaya çıxırdı: əgər Azərbaycan tərəfi münaqişələrin həllinin prinsipial əsası kimi etno-demoqrafik, yəni gürcü menşeviklərinin hələ 1917-ci ildə irəli sürdükləri «real məskunlaşma» prinsipini dəstəkləyirdisə, gürcü tərəfi «tarixilik» adlanan prinsipi əldə rəhbər tuturdu. Faktiki olaraq bununla menşeviklər – Gürcüstan siyasi sisteminin və dövləti mexanizminin dayaq elementi, milli-demokratların bir qədər əvvəl söhbət açdığımız ərazi ideologiyasını və onun «açar» anlayışını («Gürcüstanın tarixi məkanı») əxz etdiklərini nümayiş etdirmiş olurdular.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география: Учебник для студ. вузов. 2-ое изд., испр. и доп. М.: Аспект-Пресс, 2005, 479 с.
2. Бурдье П. Социология политики. М.: SOCIO-LOGOS, 1993, 330 с.
3. Коцебу М.А. Сведения о джарских владениях 1826 г. // История, география и этнография Дагестана. XVIII-XIX вв. Архивные материалы. / Под ред. М.О. Косвена и Х-М. Хамшаева. М.: Изд. вост. лит., 1958, с. 252-263

4. Константинов О.И. Джаро-белоканцы до XIX столетия // Сборник газеты «Кавказ» на I полугодие 1846 г. Тифлис: Типография канцелярии наместника на Кавказе, 1847, с. 376-401
5. Посербский А. Очерк Закатальского округа // Кавказский календарь на 1866 г. Литературный отдел. Тифлис: Типография глав. управ. наместника Кавказского, 1865, с.3-60
6. Фон Плотто А.И. Природа и люди Закатальского округа // ССКГ, вып. IV. Тифлис, Типография глав.управ.наместника Кавказского, 1870, с. 1-62
7. Бакрадзе Д.З. Заметки о Закатальском округе // Записки Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества (КОИРГО), книжка XIV, вып. I. Тифлис: Типография канцелярии главноначальствующего на Кавказе, 1890, с.248-281
8. Рощин Е.Н. История понятий Квентина Скиннера // Политические исследование (Полис), 2006, №3 (93), с.150-157
9. Лурье С. Национализм, этничность, культура. Категории науки и историческая практика // Общественные науки и современность, 1999, №4, с.101-111
10. Əliyev (Hacıəli) Ş. İngiloylar (tarixi-etnoqrafik tədqiqat) - T.e.n. dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya – Bakı, 2001, 184 s.
11. Рикёр П. Память, история, забвение // Перевод с французского. М: Издательство гуманитарной литературы, 2004, 728 с.
12. Язык и этнический конфликт (Под ред. М.Б.Олкотт и И.Семенова). М.: Гендальф, 2001, 150 с.
13. Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент. М.: Дело, 2005, 471 с.
14. Колосов В.А. Теоретическая лимология: Новые подходы // http://www.intertrends.ru/three/004.htm
15. Жордания Н.Н. За два года. Доклады и речи (с 1-го марта 1917 г. по 1 марта 1919г.). Тифлис: Типография грузинского правительства, 1919, 224 с.
16. Борьба», 1917, 21 iyun, №39
17. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку: Элм, 1997, 336 с.
18. Вахтангишвили Т.Б. Социально-экономическая структура Грузии и основные задачи общественно-политического движения в стране на рубеже XIX-XX вв. Автореф. дис. ... д.и.н., на грузин. и на рус. языках. Тбилиси, 2002, 140 с.
19. «Новое время», 1919, 17 yanvar, №13
20. «Каспий», 1917, 17 (30) may, №107
21. Ментешашвили А.М. Октябрская революция и национально-освободительное движение в Грузии (1917-1921). Тбилиси: Ганатлеба, 1987, 208 с.
22. Миллер А. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. М.: Новое литературное обозрение, 2006, 248 с.
23. Драбкина Ел. Грузинская контр-революция. Л.:Прибой, 1928, 179 с.
24. Соловьев А.И. Политическая идеология: логика исторической эволюции // Политические исследование (Полис), 2001, №2, с. 5-22.
25. Руднева С.Е. Демократическое совещание (сентябрь 1917 г.): История форума. М.; Наука, 2000, 256 с.
26. «Açıq söz», 1917
27. Махарадзе Ф. Советы и борьба за Советскую власть в Грузии. Тифлис: Госиздат, 1928, 164 с.

28. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание третье. Тифлис, 15 февраля 1918г. [Б.д. и м.], с. 2-49

Sh.F.Rahmanzadeh

THE NATIONAL-TERRITORIAL PROGRAMS OF GEORGIAN POLITICAL PARTIES AFTER THE FEBRUARY REVOLUTION OF 1917 AND THEIR CLAIMS TO THE ZAGATALA DISTRICT

SUMMARY

The aim of this article is the analysis of Georgian political parties' territorial ideologies and their claims to the Zagatala district contained in them. Within this goal are examined the historical and spiritual roots of the mentioned claims. It was noted that the emergence of nation-states, as inherent to the political processes in the South Caucasus in 1917-1920, linked the issue of national identity with the need to establish a territorial identity. We concluded that during the deployment of the national (ethno-political) movement in Georgia among the Georgian political forces gradually evolved conventional ideas about the desired area and borders. Meanwhile, the Mensheviks - the basic element of the political system in Georgia slowly assimilated the key concepts of territorial nationalist ideology.

Ш.Ф.Рахманзаде

НАЦИОНАЛЬНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ПРОГРАММЫ ГРУЗИНСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ ПОСЛЕ ФЕВРАЛЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 Г. И ИХ ПРИТЯЗАНИЯ НА ЗАКАТАЛЬСКИЙ ОКРУГ

РЕЗЮМЕ

Целью данной статьи является разбор территориальных идеологий грузинских политических партий и содержавшихся в них притязаний к Закатальскому округу. В рамках поставленной цели рассмотрены исторические и духовные корни упомянутых притязаний. Было отмечено, что становление наций государств, столь присущее к политическим процессам на Южном Кавказе в 1917-1920 гг., увязывало проблему национальной идентичности с необходимостью установления территориальной идентичности. Нами сделан вывод, что в ходе развертывания национального (этнополитического) движения в Грузии среди грузинских политических сил постепенно складывались конвенциональные представления о желаемом пространстве и границ страны. При этом меньшевики – базовый элемент политической системы Грузии постепенно усваивали ключевые концепты националистической территориальной идеологии.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Zaqatala dairəsi, tarixi konsepsiya, 1917-ci ildə Rusiyada inqilab, gürcü siyasi partiyaları, ərazi ideologiyası, millət-dövlət.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Закатальский округ, историческая концепция, революция в России в 1917 г., грузинские политические партии, территориальная идеология, нация-государство.

Key words: South Caucasus, Zagatala district, historical concept, Russian revolution of 1917, the Georgian political parties, territorial ideology, nation-state.

Məqalə t.ü.f.d. S.Əliyevanın və t.ü.f.d. Ə.Məmmədovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

АРМЯНО- АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ НАГОРНО-ГАРАБАХСКИЙ КОНФЛИКТ И АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ДИАСПОРА

Фарид ГУЛИЕВ*

Идея азербайджанства, провозглашенная как часть государственной политики в области работы с азербайджанцами, проживающими за рубежом, стала политическим фактором в процессе консолидации соотечественников и координации деятельности азербайджанских общественных организаций.

Работа государственных и неправительственных организаций в решении общенациональных проблем - проблемы освобождения оккупированных Арменией территорий в рамках территориальной целостности Азербайджанской Республики, признания мировой общественностью Ходжалинского геноцида, также является неотъемлемой частью деятельности азербайджанской диаспоры.

На I (10.XI.2001), II (16.03.2006) и III () съездах азербайджанцев мира были приняты обращения к мировой общественности, международным организациям, к парламентам и руководителям государств и правительств о поддержке Азербайджана в справедливом урегулировании Армяно-Азербайджанского Нагорно-Гарабахского конфликта с соблюдением общепризнанных международных норм и признания территориальной целостности Азербайджана (1).

На I съезде Азербайджанцев мира была создана Комиссия по вопросам предотвращения агрессии Армении против Азербайджанской Республики. В состав комиссии вошли представители Канады, Австрии Литвы, Эстонии, Германии, России, Украины и Грузии. Члены комиссии, в целях продуктивной работы по пропаганде и распространению правды об армянской оккупации азербайджанских земель, выступили с инициативой создания атласа, утерянных за 200 лет территорий и архитектурных памятников, реестра памятников материальной культуры, справочников по хронологии армянского терроризма и др. Также были высказаны предложения об усилении работы над публикациями по истории развития Армяно-Азербайджанкого Нагорно-Гарабахского конфликта, объединении усилий азербайджанской, турецкой и еврейской диаспор по совместному противодействию вымышленной проблеме «армянского геноцида», регулярном размещении на страницах журналов и газет стран проживания информации по пропаганде Азербайджанской Республики объединении разрозненных

---

* Fərid Yusif oğlu Quliyev – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aspirantı

диаспорных организаций в единый федеральный центр, создании координационного органа по работе с зарубежной диаспорой (2).

9 марта 2007 года в Баку прошел Первый форум азербайджанских и турецких диаспорных организаций мира, на котором присутствовали Президент Азербайджанской Республики И.Г.Алиев, Премьер-министр Турции Р.Т.Эрдоган и лидер турецкой общины Северного Кипра Мехмет Али Талят.

На форуме была принята Бакинская Декларация. Одним из пунктов Декларации был пункт об объединении усилий азербайджанской и турецкой диаспор о проведении пропагандистских мероприятий по информированию международной общественности и распространению правдивой информации об армянской оккупации территорий Азербайджанской Республики.

Донесение до мировой общественности правды о событиях в Нагорном Гарабахе, путях решения территориальной целостности исторической Родины – Азербайджанской Республики является основной частью работы азербайджанской диаспоры.

Созданный в 1997 году в Лос-Анджелесе Конгресс Азербайджанцев Мира (КАМ) на съездах Конгресса постоянно поднимает и обсуждает вопросы донесения до мировой общественности исторической правды об Армяно-Азербайджанском Нагорно-Гарабахском конфликте, о захвате 20% территории и нарушении территориальной целостности Азербайджанской Республики армянскими оккупантами, разрушении памятников материальной культуры и т.д.

Азербайджанская диаспора в Российской Федерации является инициатором организации в Москве постоянно действующего общественного форума за восстановление территориальной целостности Азербайджанской Республики справедливое урегулирование Армяно-Азербайджанского, Нагорно-Гарабахского конфликта.

Последовательность работы ФНКА АЗЕРРОС в вопросах поиска путей решения Армяно-Азербайджанского Нагорно-Гарабахской проблемы проявила себя в проведении совместно с Институтом этнологии и антропологии Российской Академии Наук круглого стола «Карабахский узел: поиски путей урегулирования конфликта. Этнический и этнографический аспект Карабахского конфликта» (3).

Проблема Армяно-Азербайджанского Нагорно-Гарабахского конфликта нашла свое отражение на страницах газет и интернет-сайтов азербайджанской диаспоры России.

На страницах электронной версии газеты Всероссийского Азербайджанского Конгресса «Азербайджанский Конгресс» осуществляется проект

«Спасти и сохранить». Цель данного проекта – привлечение внимания передовой российской общественности к проблеме вандализма, проводимого армянскими оккупационными силами на территории Нагорного Гарабаха и других оккупированных территориях Азербайджанской Республики (4).

Самой богатой по содержанию интернет-страницей, посвященной Нагорному Гарабаху, является интернет-страница информационно-справочного портала «Азербайджанцы России» – www.azeri.ru (5) .

В рамках проекта «Карабах» bbcrussian.com опубликована книга Тома де Ваала «Черный сад. Между миром и войной» («Black Garden.Armeniya and Azerbaijan through Peace and War. Thomas de Waal» (6).

Азербайджанская научная интеллигенция Российской Федерации совместно с московским национально-культурным обществом «Оджаг» ежегодно проводят круглые столы, дискуссии, приуроченные к трагическим событиям- 20 января 1990 г. в Баку и геноциду в Ходжалах, депортации азербайджанцев из Армянской ССР в 1988-1991 гг. и оккупации азербайджанских земель.

Проводимые диаспорой мероприятия находят свое отражение в электронных информационных ресурсах Всероссийского Азербайджанкого Конгресса (ВАК), АЗЕРРОС, региональных организациях азербайджанской диаспоры, на сайте «Азербайджанцы России».

Возглавляемая Лейлой Алиевой Азербайджанская Молодежная Организация России - АМОР, стала инициатором движения «Справедливость к Ходжалы». Выступая на второй конференции АМОР 22 мая 2010 года Л.Алиева отметила: «Одной из самых важных составляющих нашей деятельности является проведение совместно с Фондом Гейдара Алиева международной кампании «Справедливость к Ходжалы». В рамках данной кампании было проведено 70 акций в разных странах мира. Цель кампании – донесение информации о февральских событиях 1992 года до жителей всех континентов мира. Ходжалы – это наша боль, и очень важно, чтобы об этой трагедии, в целом об армяно-азербайджанском конфликте, было услышано мировым сообществом. И в будущем, до справедливого разрешения этого конфликта, восстановления территориальной целостности Азербайджанской Республики мы будем продолжать идти дальше в этом направлении (7).

Роль и значение азербайджанской диаспоры в решении общенациональной проблемы, какой является армяно-азербайджанский, Нагорно - Гарабахский конфликт, будь это на постсоветском или европейском пространстве, на Ближнем Востоке или Американском континенте, неоценимы.

Руководитель Азербайджанского Дома в Бельгии Б.Гурджам издал книгу «Карабах: плененная земля». Книга издана на французском языке и распространена среди депутатов Европейского парламента, общественности, в диаспорных организациях, входящих в Конгресс БеНиЛюкс. В книге идет речь об истории армяно-азербайджанских взаимоотношений, о насилии армян против азербайджанцев в отдельные исторические периоды (8).

Конгресс БеНиЛюкс предотвратил показ и прокат проармянского фильма голландского режиссера Сузан Крюгера «Надежда умирает последней». Показ и прокат фильма был запрещен на официальном уровне.

Своевременное вмешательство и настойчивость Конгресса БеНиЛюкс, предоставление неопровержимых фактов о фальсификации исторических событий позволило изъять фильм армянского режиссера В.Оганесяна «Судьба людей Войны и Мира» с показа и участия на Международном кинофестивале. Фильм был официально запрещен к показу и прокату в кинотеатрах Королевства Нидерландов.

3 октября 2007 года телеканалу международных новостей «France -24» была направлена нота за фиальсификацию событий в Гарабахе.

8 января 2008 года на выставке мирового туризма в городе Утрехт со стенда Армении были убраны рекламные буклеты и книги, посвященные туризму в Гарабаге.

Членами азербайджанской общины Лондона братьями Тале и Ниджатом Гейдаровыми создан Интернет сайт www.karabakh.co.uk. На сайте размещена общая информация об Азербайджане, исторические документы о Гарабагском ханстве до присоединения к Российской империи, Кюрекчайский (1805г.), Туркменчайский (1828г.) и Гюлистанский (1823г.) договора и т.д.

Азербайджанское Общество Европы организовало фотовыставку в здании парламента Великобритании, посвященной реалиям Гарабаха.

Демонстрируемые на фотовыставке работы отражают Ходжалинский геноцид, трагедию людей, оказавшихся в результате оккупации армянами азербайджанских земель в положении беженцев и вынужденных переселенцев, разрушенные памятники и гуманитарную катастрофу в Нагорном Карабахе.

Увеличение количества сайтов азербайджанской диаспоры в мировой сети Интернета, и, соответственно, единственной правдивой информации об Армяно-Азербайджанском Нагорно-Гарабахском конфликте вызывает обес-покоенность у армянских оппонентов. Научный сотрудник армянского фонда «Нораванк» А.Наапетян в своей статье «К вопросу об увеличении азербайджанских сайтов в Интернете» пишет: « Из года в год в интернете увеличивается количество антиармянских сайтов по карабахской тематике,

которые создаются в основном в Азербайджане, а также азербайджанскими общинами, существующими в других государствах. Сайты антиармянского содержания, нацеленные на отрицание Геноцида армян, искажение истории Армении, деятельности организации АСАЛА, создаются также по инициативе Турции, однако на сегодня своей активностью Баку превосходит своего «старшего брата… . Таким образом, в пропагандистском плане Азербайджан и Турция проделали намного больше работы, достигли успехов, которые в определенной мере изменили положение дел в ходе информационной войны, и, по сути, не всегда сталкиваются с противодействием армянской стороны» (9).

Но у армянских оппонентов вызывает недовольство и книга американского ученого Мичиганского университета армянского происхождения Рональда Суни «Армянский народ: от древности до наших дней». Р.Суни пишет: «Нагорный Карабах был исторической землей древних албанцев, которые, являются предками азербайджанцев и турков… . На территорию, называемую «исторической Арменией», армяне пришли 2600 лет назад. «Пришлые» колонисты уничтожили существовавшее здесь в тот период государство Урарту. Появившиеся в V веке армянские историки Павстос Бузанд, Мовсес Хоренатси и Егише – фальшивые историки». Признание автором Нагорного Карабаха исторической родиной азербайджанцев вызвало недовольство у радикально настроенных армян США (10).

При взаимодействии общины азербайджанцев Литвы и ее председателя, члена Совета национальных общин при правительстве Литвы М.Гамзаева литовский журналист И. Мелянас написал очерк о геноциде азербайджанского народа. И.Мелянас является координатором Совета национальных общин при Генеральном департаменте по делам Национальностей и эмиграции правительства Литовской Республики. Презентация очерка в литовском Музее геноцида вызвало неадекватную реакцию и негодование у армянской общины, которые направили анонимное письмо протеста в Совет. И.Мелянас в своем интервью сообщает следующее: « 31 марта, в День геноцида азербайджанского народа я выступил с лекцией на мероприятии в Музее геноцида в Вильнюсе. Это мероприятие организовал наш Совет национальных общин совместно с государственным учреждением – Центром исследования геноцида и сопротивления жителей Литвы. А затем, на основе собранных для лекции материалов, я подготовил тот очерк, который и был опубликован. И все это армянская община расценила как чисто антиармянский выпад» (11). Событие в Музее геноцида Литвы вызвало перелом в сознании многих литовцев. Так, литовский журналист,

редактор и владелец литовского Интернет-портала www.slaptai.lt Гинтарас Висоцкас отмечает: «Должен признаться, что долгое время я держался как бы на стороне армян. Не потому что был враждебно настроен против азербайджанцев. Просто, благодаря мощной пропаганде, немалое число литовцев убеждены, что мусульмане – люди жестокие, фанатичные, коварные, склонные к преступлениям…. 31 марта 2009 года в моем сознании произошел перелом. В день памяти трагедии азербайджанского народа кто-то из чиновников-перестраховщиков запретил показ так называемой «жестокой» версии документального фильма о геноциде азербайджанцев. Вы только представьте себе: историкам, журналистам, политикам, собравшимся в помещении Музея геноцида, не разрешен показ «жестокого» варианта фильма об азербайджанской трагедии. Это обстоятельство меня взбесило. Я спрашивал себя: почему в демократической Литве, в довольно узкой, специфичной аудитории в Музее геноцида не разрешается посмотреть якобы «жестокую» версию фильма. Никак не мог понять, почему кто-то за меня решает, что мне можно, а чего нельзя видеть. Я тут же вспомнил напыщенное мероприятие в память о геноциде армянского народа в Сейме Литвы, и разглядел очевидную дискриминацию. Кому-то разрешается больше, кому-то – меньше. В этом случае я могу только порадоваться, что мой портал www.slaptai.lt был первым в Литве, показавшим «жестокую» версию фильма о вашей трагедии. Этот фильм и поныне можно посмотреть на нем. О странном проявлении цензуры в Вильнюсе 31 марта я написал и в газете католического направления «XXI amžius» («XXI век») (12).

Азербайджанская диаспора параллельно с участием в решении проблемы Армяно-Азербайджанского Нагорно-Гарабахского конфликта направляет свои силы и в дело признания мировым сообществом Ходжалинского геноцида.

Каждый год в день Ходжалинской трагедии азербайджанская диаспора проводит мероприятия для привлечения внимания мировой общественности к трагедии азербайджанского народа.

Организация Бельгия-Азербайджан в память жертв Ходжалинской трагедии установила палатку на центральной площади Брюсселя Place du Schuman, в которой была устроена фотовыставка и вывешены картины, посвященные Ходжалинской трагедии. На одном из местных телеканалов был продемонстрирован фильм о Ходжалы. Азербайджанская диаспора при поддержке соотечественников из ФРГ, членов турецкой диаспоры в Бельгии провела пикет перед зданием Европейского Парламента с призывом признать геноцид азербайджанцев в Ходжалы. Также состоялась акция на брюссельской площади Square de Meeuse.

Мероприятия диаспоральных организаций были проведены в Европе, на американском континенте,Австралии, арабских странах, в странах СНГ.

26 февраля организация азербайджанцев Эстонии «Айдан» и Центр культуры «Эстония-Азербайджан» провели в Таллинне вечер памяти жертв Ходжалы. В Латвии организация «Оджаг» организовала по этому случаю «круглый стол» в библиотеке Латвийской Академии Наук. В связи с годовщиной трагедии Ходжалы прошли мероприятия в Казахстане и Грузии. На церемонии памяти, организованных проживающими в Казахстане азербайджанцами в 14 областях страны, участвовали представители и других национальностей. На мероприятии, проведенном Союзом центров культуры азербайджанцев Казахстана и каспийским обществом города Астана, участвовали представители посольств Азербайджана и Турции, украинской, германской, корейской, киргизской, туркменской диаспор, интеллигенции, члены Ассоциации дружбы Казахстан-Азербайджан. Участникам мероприятия были представлены фильмы и книги, буклеты о геноциде Ходжалы, подготовленные Фондом Гейдара Алиева.

В столице Швеции Стокгольме активисты азербайджанской диаспоры встретились со спикером парламента этой страны Пером Вестербергом. Председатель Общества «Во имя Азербайджана» Швеции Надир Холлендранд сообщил, что на встрече было подробно рассказано о геноциде, учиненном в городе Ходжалы армянскими военными подразделениями 26 февраля 1992 года. Спикеру сообщили, что в результате геноцида были убиты 613 человек, среди них 106 женщин, 63 малолетних детей, 70 стариков, 8 семей были полностью уничтожены, 1000 мирных жителей различного возраста стали инвалидами, 1275 были взяты в заложники. На встрече руководителю парламента Швеции была вручена книга «Армянский террор», рассказывающая о кровавых трагедиях, которые совершались со стороны армян против азербайджанцев.

В Сиднее также был отмечен день Ходжалинской трагедии. На церемонии памяти, организованной совместно Обществом азербайджано-турецкой дружбы Австралии, Сиднейского турецкого общества, Азербайджанского общества и Радио «Голос Азербайджана», участвовали проживающие в Сиднее азербайджанцы, а также турки, туркманы, руководители диаспорских организаций других народов, депутаты и представители СМИ, а также обучающиеся в этой стране азербайджанские студенты.

Действующее в Дубае (ОАЭ) Азербайджанское общество провело мероприятие связи с годовщиной трагедии в Ходжалы. Здесь, наряду с нашими соотечественниками, участвовали представители турецкой, французской и

русской общин, а также иракские туркманы и арабы. На мероприятии было рассказано о геноциде, учиненного армянами против мирного населения г.Ходжалы, были продемонстрированы фото, рассказывающие о Ходжалинском геноциде, презентованы книги, повествующие об этой кровавой трагедии, некоторые из этих книг были вручены гостям. Кроме того, был представлен фильм, подготовленный Фондом Гейдара Алиева (13).

Параллельно с работой по признанию Ходжалинского геноцида азербайджанская диаспора ведет активую деятельность, направленную против признания так называемого «армянского геноцида 1915 года».

Впервые в мире отмены решения о признании геноцида армян добилась Крымская община азербайджанцев Украины. Прокуратура Изюмского района дала юридическую оценку решению горсовета и своим постановлением, признало его недействительным и противозаконным. Решение Изюмского горсовета о признании геноцида армян было принято « вне рамок действующего украинского законодательства и вне компетенции органа местного самоуправления» (14).

Таким образом, можно отметить, что азербайджанцы мира не отделяют себя от решения общеазербайджанской проблемы, какой является проблема армяно-азербайджанского, Нагорно-Гарабахского конфликта, проблемы признания мировой общественностью Ходжалинского геноцида, проблемы по отмене признания надуманного «геноцида» армян, стоящей перед всем тюркским миром.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Dünya azərbaycanlılarının I qurultayı nümayəndələrinin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ problemi ilə əlaqədar Dünya ictimaiyyətinə, beynəlxalq təşkilatlara,xarici ölkələrin rəhbərlərinə və parlamentlərinə müraciəti. s.224-229. Dünya azərbaycanlılarının I qurultayı. Bakı.(9-10 noyabr 2001).Bakı: Azərnəşr, 2001, 351s.; Dünya azərbaycanlılarının II qurultayının Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar Dünya ictimaiyyətinə, beynəlxalq təşkilatlara,xarici ölkələrin parlamentlərinə,Dövlət və hökümət başçılarına müraciəti. s.162-166. Dünya azərbaycanlılarının II qurultayı. Bakı: Çaşıoğlu, 2006,191 s.
2. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün aradan qaldırılması məsələləri komissiyasıyasının sədri,Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi sədrinin müavini Ziyafət Əsgərovun cıxışı.ss.88-91.Dünya azərbaycanlılarının I qurultayı.Bakı.(9-10 noyabr 2001). Bakı: Azərnəşr, 2001, 351s.
3. Карабахский узел: поиски путей урегулирования конфликта». Круглый стол редакции «АР», 17 марта 2001 г. Газета «АЗЕРРОС-Азербайджанцы России», № 9,май 2001г.
4. «Спасти и сохранить». Газета. Всероссийский Азербайджанский Конгресс. www.azcongress.ru.
5. Карабах. Азербайджан. Азербайджанцы России. www.azeri.ru).
6. там же
7. В Москве прошла вторая конференция Азербайджанской молодежной организации России. www.amor.az.

8. Дом Азербайджана в Бельгии издал книгу «Карабах – плененная земля» www.1news.az
9. А.Наапетян «К вопросу об увеличении азербайджанских сайтов в Интернете» www.noravank.am/ru.
10. Армянский ученый подтверждает, что Нагорный Карабах является азербайджанской землей. АзерТадж. 20 февраля 2009.
11. Р.Мехтиев Литовский журналист Имантас Мелянас: «Армяне написали по сути анонимку на мое место работы, надеясь, что меня уволят» 18.07.2009 www.day.az.
12. О.Ивашина. Литовский журналист: мне понятна боль азербайджанцев. Азербайджанцы в РФ. www.nigma ru.
13. Жизнь диаспоры.www.press-d.az.
14. Крымская азербайджанская община добилась отмены признания «геноцида» армян. 01 Апреля 2010. www.day.az.

F.Y. Quliyev

ERMƏNİ-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ KONFLİKTİ VƏ AZƏRBAYCAN DİASPORASI

XÜLASƏ

Azərbaycan diasporasının fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsini erməni-azərbaycan, Dağlıq Qara-bağ münaqişəsi təşkil edir. Bu məqalədə azərbaycan diaspoarasının dünya ictimaiyyətinə Dağlıq Qarabağ problemi haqqında həqiqətləri çatdırmaq, tarixi vətəninin – Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası istiqamətindəki fəaliyyəti analiz olunur. Azərbaycan diasporasının bu problem ətrafındakı fəaliyyəti analiz olunaraq belə qənaətə gəlinir ki, dünya azərbaycanlıları özlərini erməni-azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Xocalı genosidinin dünya ictimaiyyəti tərəfindən tanınması, bütün türk dünyasının qarşısında duran uydurulmuş erməni "genosidi" probleminin aradan qaldırılması kimi ümümazərbaycan problemlərinin həllində kənarda hiss etmirlər.

F.Y.Guliyev

ARMENIA-AZERBAIJAN GARABAGH CONFLICT AND THE AZERBAIJAN DIASPORA

SUMMARY

The Armenia-Azerbaijan Garabagh conflict is an integral part of activities of Azerbaijan diaspora. The present article is devoted to the activity of the Azerbaijani diaspora in bringing the truth to the world community about the Garabagh, to the ways of solution of the territorial integrity of historical motherland Azerbaijan. After analyzing this activity the author comes to the conclusion that the Azerbaijanis of the world don't separate themselves from the solution of Azerbaijan's problem which is Garabagh problem and the problem of ofrecognitionbythe world community of Hodzhalygenocide, the problem oncancellation of recognition of so-called "genocide" of the Armenians, facingall Turkishworld.

Açar sözlər: münaqişə, diaspora, ölkə, respublika, fəaliyyət
Ключевые слова: конфликт, диаспора, страна, республика, деятельность
Key words: the conflict, diaspora, the country, republic, activity

Məqalə t.ü.f.d. M.Seyidbəylinin və t.ü.f.d. V.Abışovun müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ TARİXİNƏ MÜNASİBƏT MƏSƏLƏLƏRİ

Leyla HÜSEYNOVA
Leyla Huseyinova@hotmail.com*

Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi ilk dövr xalqın milli özünüdərk, özünəqayıdış proseslərinin başlanğıcı kimi qəbul edilir. Bu dövrdən etibarən başlanan Heydər Əliyevin idarəetmə fəlsəfəsinin başlıca ideya-siyasi istiqamətlərini məhz xalqın milli özünüifadəsinin bütün forma və vasitələrinin geniş vüsət alması, milli qürur hissinin güclənməsi və milli şüurun yüksəlməsinə təkan verən sürətli inkişaf strategiyasının gerçəkləşdirilməsi təşkil etmişdir. Azərbaycan xalqının görkəmli şəxsiyyətlərinin gənc nəslə tanıdılması, tarixi günlərin qeyd olunması, muzeylərin açılması, xatirə heykəllərinin qoyulması və s. bu kimi məsələlər bir ənənə halını almış, bu isə Azərbaycan xalqının problemləri ilə sıx bağlı olub milli ruhun, milli özünüdərkin yüksəlişi, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması, müstəqil dövlətçilik ideyalarının gerçəkləşdirilməsi üçün zəmin yaratmışdır.

Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gələn zaman ölkənin siyasi-ictimai vəziyyəti ağır idi. Azərbaycan Respublikasının bu ağır məqamında belə, Heydər Əliyev tarixi keçmişimizə, soy kökümüzə, milli-mənəvi dəyərlərimizə layiqli qiymət verməyi, onları təbliğ etməklə özünəqayıdış siyasətini ən vacib vəzifə hesab edirdi. Onun Azərbaycan tarixi konsepsiyasında tariximizin dövrləşdirilməsi, tarixi hadisələrə, tarixi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətlərinə qiymət verilməsi, ən vacib tarixi məqamların elmi-təhlil edilməsi və sairə bu kimi məsələlər əsas götürülür.

Heydər Əliyevin Azərbaycan tarixi konsepsiyasında əsas yerlərdən biri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə həsr edilmişdir. 1991-ci ilin oktyabrında yaranmış olan müstəqil Azərbaycan Respublikasını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi hesab edən Heydər Əliyev bu ictimai-siyasi hadisəni yüksək qiymətləndirirdi : "Azərbaycanda 1918-ci ildə ilk demokratik respublika yaradıldı. Bu, şübhəsiz ki, tarixi bir hadisədir. Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda son dövrlərdə gedən proseslərdə - həm mətbuatda, həm də ictimai-siyasi proseslərdə ilk Azərbaycan Demokratik Respublikası böyük bir nailiyyət kimi qeyd olunub və onun gördüyü işlər yüksək qiymətləndirilibdir. Bu, təbii bir haldır, tariximizin böyük və parlaq bir mərhələsidir. Bu mərhələni biz layiqincə qiymətləndirməliyik və mən də bu gün sizin qarşınızda bunu bildirmək istə-

---

Leyla Əhliman qızı Hüseynova – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı

yirəm. Bəli, 1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması Azərbaycan tarixində böyük siyasi-ictimai hadisədir. Belə bir demokratik dövlətin mövcud olması və müəyyən qədər fəaliyyət göstərməsi Azərbaycanın sonrakı dövrlərinə təsir edibdir.” [1, s. 155]

1993-cü il iyunun 15-də xalqın tələbi ilə yenidən hakimiyyətə gələn böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev ictimaiyyətin müxtəlif təbəqələri ilə görüşlər keçirmişdi. Ziyalılarla, gənclərlə, müxtəlif peşə sahibləri ilə, sadə xalqın nümayəndələri ilə görüşlərdə Ulu Öndər müstəqil Azərbaycan Respublikasının sağlam köklər üzərində qurulduğunu və AXC-ni dövlətçilik tariximizin ən parlaq mərhələsi olduğunu əsaslandırırdı.

1997-ci il 31 yanvar tarixində Azərbaycan Elmlər Akademiyasında ziyalılarla Heydər Əliyevin tarixi görüşü olmuşdur. Dövlətin ictimai-siyasi, elmi-mədəni həyatında Milli Elmlər Akademiyasının rolunu xüsusi qiymətləndirən Ulu öndər ayrı-ayrı elmi institutların işinə tövsiyələr vermiş, istiqamət göstərmişdi. 90-cı illərin ən çətin günlərində ölkənin ziyalıları, elm xadimləri ilə görüşün keçirilməsi təsadüfi deyildi. Tarixin ən çətin anlarında ziyalıların mövqeyi bir çox məsələlərə təsir etmişdir. Bunu əsas götürərək Heydər Əliyev ayrı-ayrı elm sahələrinin dövlət quruculuğu yolunda rolunu qeyd edərək tənqidi fikirlərini də bildirməyi vacib hesab etmişdi. Beləki, tarix elminin sovet ideologiyasının təsirlərinə məruz qaldığını, lakin bunun səbəblərini özümüzdə axtarmağı tövsiyə edən Ulu öndər tarixşünaslıqda qədim və orta əsrlər tarixi ilə ötən əsrlərin tarixinin də öyrənilməsini aktual olduğunu vurğulamışdır: “Tarixçilərimizin xatirində olmalıdır ki, mən Azərbaycanda işləyən dövrdə - 70-ci illərdə və 80-ci illərin əvvəllərində dəfələrlə onlara müraciət etmişdim ki, bizim tariximiz – həm qədim tariximiz, həm orta əsrlər tariximiz, həm də son dövrlərin, yəni XVIII, XIX, XX əsrlərin tarixi istənilən səviyyədə yazılmayıb.” [1, s. 155]

XX əsrin 90-cı illərində demokratik hərəkatın genişlənməsi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə və dövlət xadimlərinə münasibət məsələlərində kəskin dönüş yaranmışdı. Dövlətçilik tarixinin ən parlaq səhifəsi xalq hərəkatının ideoloji məfkurəsinin formalaşmasında özək rolunu oynayırdı. Lakin tarixin gedişində bəzi hadisələr göstərdi ki, xalq hərəkatında liderlik edənlər pafoslu çıxışlarla bəzi şişirtmələrə və ideallaşdırmalara yol verərək tarixi şəxsiyyətlərə qarşı haqqsız mövqe tutmuşdular. Heydər Əliyev tariximizin qiymətləndirilməsini, düzgün araşdırılmasını əsas meyar hesab etmiş, daim bu işi öz nəzərindən kənara qoymamışdır. Tariximizin subyektiv fikirlərdən, təhriflərdən, ideallaşdırmadan kənar yazılması problemi Heydər Əliyevi daima narahat etmişdi. Bu narahatlığı Heydər Əliyev sovet dövründə də yaşamış və hər məqamda tariximizin dürüst yazılmasına çalışmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinə münasibət heç də hər zaman birmənalı olmamışdır. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi təhrif edilmiş, vacib məqamlar gizlədilmiş, tarix saxtalaşdırılmışdı. Lakin müstəqilliyimizin bərpası baş verdikdən sonra tarixi faktlar açıqlandı, arxiv materialları aşkarlandı, tarixi həqiqətlər ictimaiyyətə aşkar oldu. XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan tarixinin yenidən araşdırılması prosesi başlandı. Bu prosesin də gedişində tarixi faktların ifrat dərəcədə şişirdilməsi, şəxsiyyətlərin ideallaşdırılması və sairə bu kimi nöqsanlar baş verirdi. Heydər Əliyev bu prosesləri izləmiş və nöqsanları dilə gətirərək obyektivliyin təmin olunmasını alimlərə tövsiyə etmişdir: "Heç bir dövrü, heç bir şəxsi ideallaşdırmaq lazım deyildir. Təəssüf ki, bu ideallaşdırma xəstəliyi 70 ildir beynimizə girmişdir. Bundan xilas olmaq lazımdır. Əgər 70 il müddətində bütün ideoloji sistemimiz marksizm-leninizm elmini, onun prinsiplərini, Marksı, Lenini ideallaşdırmışdırsa, indi də ancaq Məmmədəmin Rəsulzadəni ideallaşdırırlar. Mən yenə də deyirəm: Məmmədəmin Rəsulzadə və onunla bərabər Azərbaycan Respublikasının böyük şəxsiyyətləri XX əsrin əvvəlində və xüsusən 1918-ci ildə, Azərbaycan Demokratik Respublikası qurarkən böyük şücaət göstərmişlər, böyük iş görmüşlər. Bu, şəksiz-şübhəsizdir." [1, s. 156]

Bir çox tarixçilər Heydər Əliyevin Milli Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşündəki fikirlərinin bu məqamını əsas götürərək Məmmədəmin Rəsulzadə şəxsiyyətinə münasibəti dəyişdilər və ya Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixindən bəhs edərkən bu böyük tarixi şəxsiyyətdən yan keçmək istədilər. Lakin Heydər Əliyev Məmmədəmin Rəsulzadə kimi tarixi şəxsiyyətin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixində rolunu danmadan, onu dürüst qiymətləndirərək ideallaşdırmanın əleyhinə idi. Çünki Ulu öndər cümhuriyyətin tarixinin bilicisi olaraq digər dövlət xadimlərinin də rolunu dərk edir və onların da digərləri ilə bərabər şəkildə tarixi rolunun tədqiq edilməsini arzulayırdı. Ziyalılarla görüşü zamanı mövqeyini açıq şəkildə bəyan edən Heydər Əliyev deyirdi: "Gəlin açıq danışaq: belə çıxır ki, bir vaxtlar deyirdilər, tariximizdə Kommunist Partiyasının, Sovet hökumətinin tarixindən savayı heç nə yoxdur. Bir müddət də deyirlər ki, Stalindən, sonra isə Lenindən başqa heç kəs yoxdur. Burada da deyirlər ki, Məmmədəmin Rəsulzadədən başqa heç kim yoxdur. Bəs Fətəli xan Xoyski, Nəsib bəy Yusifbəyov, Hacınski, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Behbud bəy Şaxtaxtinski və başqaları? Mən bu adların hamısını saymaq fikrində deyiləm, bəlkə də siz bu adları məndən də çox bilirsiniz. Ancaq bir adamı bütləşdirmək, ideallaşdırmaq lazım deyildir. Bu xəstəlikdən yaxa qutarıb tarixin hər bir dövrünü olduğu kimi yazmaq lazımdır. Bu tarixçilərimizin əsas vəzifəsidir. Azərbaycan müstəqil dövlət kimi, şübhəsiz ki, öz tarixi adət-ənənələri ilə və əsrlər boyu xalqın yaratdığı mədəniyyət əsərləri ilə fəxr edir." [1, s. 156]

Göründüyü kimi, Heydər Əliyev tarixi şəxsiyyətlərə eyni prizmadan baxılmamasının, subyektiv münasibətlərin, ideallaşdırmanın əleyhinə olduğunu, narahatlıq keçirdiyi məqamları dolayı yolla deyil, birbaşa açıq şəkildə bəyan etmişdir. Məhz Azərbaycan tarixi bu cür yanaşmaların qurbanına çevrilməsin deyə Heydər Əliyev öz tarixi konsepsiyasını ortaya qoydu. Tarixi proseslərdə şəxsiyyət və liderlərin rolu danılmazdı. Ulu öndər dəfələrlə öz çıxışlarında Məmmədəmin Rəsulzadənin və digər dövlət xadimlərinin xatirəsini əziz tutaraq minnətdarlığını bildirmişdi: "Bu gün – bu bayram günü biz Azərbaycanda ilk demokratik respublikanın qurulmasında, yaranmasında göstərdiyi xidmətlərə görə Məmmədəmin Rəsulzadəyə, Əlimərdan bəy Topçubaşova, Fətəlixan Xoyskiyə, onların silahdaşlarına bir daha minnətdarlığımızı, təşəkkürümüzü bildiririk. Onların gördüyü işlər Azərbaycan xalqının bu günü üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onların fəaliyyəti bizim üçün həmişə əziz olacaqdır. Onların xatirəsi bizim qəlbimizdə daim yaşayacaqdır. Bu günlər – bu bayram günləri Azərbaycanın Türkiyədə, Fransada, Gürcüstanda olan səfirlikləri bizim göstərişimizlə Məmmədəmin Rəsulzadənin, Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Fətəlixan Xoyskinin qəbirlərini ziyarət edirlər və onların xatirəsinə Azərbaycan xalqının, dövlətinin hörmət və ehtiramını ifadə edirlər." [8, s.7] Bu yanaşma şəxsiyyətin şəxsiyyətə, dövlət xadiminin dövlət xadiminə, liderin liderə verdiyi dəyər idi. Heydər Əliyevin irsini araşdırarkən bir məqamın şahidi oldum-cümhuriyyətin dövlət xadimlərinin adını çəkərkən ilk olaraq Məmmədəmin Rəsulzadənin adını qeyd etmişdir. Bu, alicənab bir şəxsiyyətin tarixinə, keçmişinə ədalətli yanaşması və dərin hörmətidir.

XX əsrin sonunda ağır ictimai-siyasi vəziyyətə baxmayaraq Azərbaycan Respublikasını dünya miqyasında tanıtmağa çalışan, onu beynəlxalq ictimaiyyətə sivil dövlət olaraq qəbul etdirməyə səy göstərən Heydər Əliyev bu məqsədə çatmaq üçün zəngin milli-mənəvi dəyərlərimizi, qədim tariximizi,elmi-mədəni irsimizi tanıtmağı vacib sayırdı: "Əgər biz Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimi dünyaya yaxşı tanıtmaq istəyiriksə, Azərbaycanın qədim tarixini, əsrlər boyu keçdiyi yolu gərək öz vətəndaşlarımıza, həm də bütün ölkələrdə olan elm adamlarına, respublikamızın qarşısında çox böyük vəzifələr durur, onların üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Mən o vaxtlar – Azərbaycanda işlədiyim dövrdə də deyirdim, indi də bu sözlərin üstündə dururam ki, tarixçilərimiz üçün bütün şəraiti yaratmağa hazıram. Bir şərtlə ki, bu şəraitin əvəzində biz tarixçilərimizdən Azərbaycan tarixini bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün və bütün gələcək üçün yaxşı əks etdirən əsərlər ala bilək." [1]

Milli Lider Azərbaycan tarixi konsepsiyasında XX əsr tarixini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi rolu nəzərə alınaraq dövrləşdirmişdir. Bu, təsadüfi

deyildir. Heydər Əliyev sovet dövründən davam edən "1917-ci il fevral inqilabı"na əsasən edilən dövrləşdirmə prinsipinin üstündən xətt çəkdi. 2000-ci ildə Respublika gününə həsr edilmiş təntənəli mərasimdə Heydər Əliyev dövrləşdirməni açıqlayaraq XX əsr tarixinin ikinci mərhələsi kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğu dövrünü vurğulamışdı: "Azərbaycan üçün ikinci mərhələ çar Rusiyası dağılandan sonra respublikamızın ilk dəfə dövlət müstəqilliyi əldə etdiyi dövrdür. Həmin dövrdə Xalq Cümhuriyyəti yaranmış, Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini elan etmiş və demokratik, müstəqil dövlət quruculuğu prosesi həyata keçirmişdir." [1, s.157]

Heydər Əliyev sovet hakimiyyəti (1920-1991-ci illər) illərində Azərbaycan SSR-ə əhbərlik etdiyi dövrdə də Azərbaycan tarixinin qeyri-obyektiv yazılmasının narahatlığını yaşamış, o dövrün ağır qanunları çərçivəsində öhdəsinə düşən məsuliyyəti layiqincə yerinə yetirmişdir. Onun Vətən qarşısında missiyası dövlət idarə etməklə məhdudlaşmamış, Vətənin hər sahədə təəssübünü çəkmək olmuşdur. Heydər Əliyev o illəri belə xatırlayırdı: "Tarixçilərin yadındadır ki, mən alimlərlə dəfələrlə görüşmüşdüm, hər dəfə də öz narahatlığımı bildirirdim. O vaxtlar Sovetlər İttifaqının çərçivəsində başqa respublikalarla öz işimizi müqayisə edirdik. Həmin respublikaların tarixçilərinin işləri ilə tanış olarkən daha da narahat olurduq ki, nə üçün onlar öz tarixlərini yaxşı yaza bilirlər, biz isə yaza bilmirik."[1]

Milli Lider Azərbaycan Respublikasının müstəqiyini güclü liderlik keyfiyyətləri, möhkəm iradə, mətinlik, novatorluq, uzaqgörənlik, həlledici məqamlarda qətiyyətlilik, öz üzərinə məsuliyyət götürmək, düşünülmüş riskə getmək bacarıqları ilə qorudu. Hər zaman geriyə baxmaq, öz səhvlərimizi dərk edib onlardan ibrət dərsi almaq, keçmişimizlə bu günümüz arasında məntiqi əlaqəni düzgün təhlil etmək Heydər Əliyevin liderlik üslubu idi. Bu baxımdan Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinə nəzər salıb onu doğru-dürüst tədqiq etməyi, bu tarixi gənclərə, gələcək nəsillərə olduğu kimi çatdırmağı vacib hesab edirdi. Ən ağır günlərdə 1993-cü il sentyabrın 22-də Respublika Ali Sovetində gənclərin nümayəndələri ilə görüşdə Heydər Əliyev bir daha Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məsələlərinə toxunaraq demişdi: "1918-ci ildə yaranmış müstəqil Azərbaycan dövlətinin hökuməti bir çox ölkələrlə, o cümlədən Rusiya ilə diplomatik əlaqələr yaratmışdı. Şübhəsiz ki, AXC yaşamış olsaydı, bu əlaqələr daha da genişləndirilərdi. İndi Azərbaycan Respublikası da bir müstəqil dövlət kimi öz müstəqilliyini təmin etmək üçün həm ikitərəfli müqavilələr bağlamalıdır, həm də ayrı-ayrı bloklara, ayrı-ayrı qruplara daxil ola bilər."[2, s.181]

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yeritdiyi xarici və daxili siyasət regionda ağır şərtlər altında sərhədlərin qorunması məsələsini əsas tuturdu. Bu problemin

ağırlığı onda idi ki, erməni daşnakları Azərbaycana torpaq iddialarıyla dinclik vermirdilər. Bu baxımdan Naxçıvanın, Qarabağın, İrəvanın həm hərbi, həm siyasi müdafiəsi məsuliyyəti Xalq Cümhuriyyətinin hökumət rəhbərlərinin üzərinə düşürdü. Tarixin acı bənzərliyi onda idi ki, Heydər Əliyevin də taleyinə Naxçıvan MR-nın, Qarabağın və ümumilikdə Vətənin müdafiəsi məsuliyyəti yazılmışdı.[11] 1990-cı ildən Naxçıvana MR-na rəhbərlik edən Heydər Əliyev vəzifəsinin ağırlığını dərk etmiş, blokada şəraitində olan muxtar respublikanı müdafiə etmişdi. Naxçıvandan heç bir qarış torpaq da itirilmədi. Sonralar 1999-cu il 4 fevral tarixində "Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyinin qeyd olunması haqqında" fərmanda deyilirdi: "1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması elan olundu. Rusiya imperiyasının dağılması nəticəsində Qafqazda öz müstəqilliyini əldə etmiş dövlətlər arasında sərhədlərin dəqiqləşdirilməsi prosesi getdi. Azərbaycan hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyskinin məşhur məktubunda bildirildi ki, Azərbaycan İrəvan mahalından könüllü surətdə əl çəkir. Azərbaycan hökuməti bu güzəştə getməklə Ermənistanın ölkəmizə qarşı torpaq iddialarından əl çəkəcəyini zənn etdi." [10]

Cümhuriyyətin tarixini izləyən zaman məkirli erməni siyasətinin yeni yaranmış, şərqdə ilk müstəqil demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində Milli dövlət quruculuğunu necə ləngitdiyinin şahidi oluruq. Ermənistan bölgədə yaranmış mürəkkəb vəziyyətdən faydalanmaq üçün böyük planlar qururdu. Erməni daşnakları ümid edirdilər ki, Osmanlı imperiyasının Van gölü ətrafındakı torpaqlarında Aralıq dənizindən Qara dənizə qədər uzanan "Böyük Ermənistan" dövləti yaradacaq və ya ən azı muxtariyyət ala biləcəklər. Ermənistanın 1920-ci ildə Millətlər Liqasına göndərdiyi məktubda açıq-aşkar göstərilirdi ki, müttəfiq dövlətlərin Türkiyəyə qarşı döyüş əməliyyatları zamanı ermənilər və onların yaratdıqları könüllü silahlı dəstələr arxa cəbhədə müttəfiqlərə kömək göstərdiklərinə görə ermənilər məğlub olmuş Osmanlı imperiyasının torpaqlarında müstəqil dövlət yaratmaq haqqını qazanmışlar. Onlar həm Van gölü ətrafında məskunlaşdıqları torpaqlarda, həm də Rusiya-İran və Rusiya-Osmanlı müharibələri nəticəsində köçürüldükləri Azərbaycan torpaqlarında "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq xülyası ilə yaşayırdılar.

Ulu öndər bu məkrli siyasətin tarixini çox yaxşı bilirdi. 90-cı illərin ağır sınaqları yenidən geriyə baxmağa, 1918-1920-ci illərin təcrübəsindən-səhvlərindən və nailiyyətlərindən ibrət almağa vadar etdi. Fərmanda deyilirdi: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq tarixi boyu erməni silahlı quldur dəstələri İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində dinc azərbaycanlı əhaliyə divan tutur, yerli azərbaycanlıların sayını süni surətdə azaltmaq üçün hər cür vasitəyə əl atırdılar. Qafqazda bolşeviklərin hakimiyyətinin bərqərar olduğu ilk

günlərdən hələ 1918-ci ildə özünü mart qırğınları zamanı büruzə vermiş bolşe-vik-daşnak sövdələşməsi geniş vüsət aldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründəki sərhədlər alt-üst edilməyə başlandı. İlk olaraq əzəli Azərbaycan torpağı Zəngəzur mahalı Ermənistan SSR-in tərkibinə qatıldı. Əslində isə ermənilərin planları daha geniş idi və onların torpaq iddialarının əsas hədəfi məhz Naxçıvan idi. Onlar Zəngəzurun Ermənistana ilhaq edilməsini bu yolda atılmış mühüm addım hesab edirdilər. Beləliklə də, Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran Azərbaycan torpaqlarının - Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi Naxçıvanın muxtariyyət məsələsini zəruri etdi." [10]

Azərbaycan xalqının şərq xalqları tarixində yaratdığı ın ilk demokratik respublikası ağır və mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərirdi. Bir tərəfdən xarici qüvvələr, böyük dövlətlər Azərbaycanda müstəqil dövlətin yaranması ilə razılaşa bilməyərək cürbəcür vasitələrlə bu dövləti boğmağa çalışırdılar. Digər tərəfdən Rusiyada hakimiyyətə gəlmiş kommunist rejimi keçmiş Rusiya imperiyaının ərazisində öz hakimiyyətini tətbiq etmək istəyirdi.Azərbaycan üçün həmişə təhlükəli olan, torpaqlarımıza göz dikən erməni qəsbkarları, daşnaklar bu dövrdə Azərbaycana qarşı öz təcavüzkarlıq hərəkətlərini gücləndirmişdilər. Bununla yanaşı, Azərbaycanın daxili ictimai-siyasi vəziyyəti olduqca gərgin idi. Şübhəsiz ki, belə bir şəraitdə ilk demokratik respublikanın fəaliyyəti böyük çətinliklərlə üzləşirdi. Ulu öndər 1994-cü ildə 27 may tarixində Azərbaycan Respublikasının İstiqlal bayramına-Respublika gününə həsr olunmuş təntənəli yığıncağında çıxış edərkən demişdi: "Bəzən bu dövrə nəzər salarkən 1918-1920-ci illərdə gedən prosesləri xatırlayır, həmin proseslərin bir-birinə çox bənzədiyini görürsən. O vaxt da bir çox xarici qüvvələr Azərbaycana təzyiq göstərirdi. O zaman da Ermənistan Azərbaycanın torpaqlarını ələ keçirmək üçün təcavüzə başlamışdı, Azərbaycan xalqı öz torpaqlarını erməni qəsbkarlarından müdafiə edirdi. Həmin dövrdə də Azərbaycanın parçalamaq istəyirdilər. Məlumdur ki, 1918-20-ci illərdə Azərbaycanın parçalanması üçün bir neçə addım atılmışdı və parçalanma vəziyyəti yaranmışdı. İndi də, müstəqillik əldə edildikdən sonra bunlar təkrar olunur. Müstəqil Azərbaycan dövləti bir çox xarici qüvvələr tərəfindən təzyiq altındadır. Altı ildir ki, Azərbaycan xalqı torpaqlarımızı zəbt etmək niyyətndə olan Ermənistanın hərbi təzavüzünə məruz qalmışdır və öz ərazisini müdafiə edir." [12]

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində baş verən proseslərlə onun varisi olan müstəqil Azərbaycan Respublikasında gedən proseslər arasında bənzərlik həm də hakimiyyət dairəsində olmuşdur. 1998-ci ildə 26 may tarixində Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin 80 illik yubileyi münasibətilə Milli Məclisin təntənəli iclasında Heydər Əliyev bu məqamı dəyərləndirərək demişdir: "Bu gün çıxış edən deputatlar 1918-1920-ci illərdə Xalq Cümhuriyyətinin həyatında olmuş çə-

kişmələr, didişmələr, hakimiyyət mübarizəsi və şəxsi mənafeyə görə ümummilli mənafeyə zərbələr vurulması faktlarını da xatırlatdılar. Bu da həqiqətdir. Biz bütün keçmişdən ibrət götürməliyik. Keçmişin yaxşı cəhətlərindən, bu gün üçün xeyirli, yararlı tərəflərindən istifadə etməli, amma keçmişin zərərli tərəflərinin yenidən meydana gəlməsinə yol verməməliyik. Təəssüflər olsun ki, ötən altı il müddətində Azərbaycanın müstəqil yaşaması təxminən 1918-1920-ci illərdə baş vermiş hadisələrə bənzər hadisələrlə də müşayiət olunubdur." [13]

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranışı və elan olunması çox sivil şəkildə baş vermişdi. Milli Şuranın elan etdiyi "İstiqlal bəyannaməsi" demokratik prinsipləri özündə cəmləşdirmiş ən parlaq hüquqi sənəd idi. Bu baxımdan cümhuriyyətin dövlət xadimləri daxili və xarici siyasətin prinsiplərini dəqiqləşdirmiş, bu prinsiplərin çərçivəsindən çıxmamağa çalışmışlar. Bu, qədim dövlətçilik ənənələri olan Azərbaycana yaraşan bir mövqe idi. Demokratik, hüquqi, unitar, suveren dövlət olan müstəqil Azərbaycan Respublikası bu varisliyi layiqincə daşıyır. Milli Lider də "İstiqlal bəyannaməsi"ni yüksək qiymətləndirmişdi: "Azərbaycan Milli Şurasının qəbul etdiyi tarixi bəyannamə yeni yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasətinin başlıca prinsiplərini bütün dünyaya bildirdi. Bəyannamədə elan edilmiş prinsiplər - Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını müəyyən etmək, insanların hüquq bərabərliyinə hörmət, bütün xarici dövlətlərlə, habelə qonşu xalqlarla dinclik və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, bir-birinin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaq prinsipləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq nüfuzunu artırdı. 1920-ci ilin yanvarında Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi de-fakto tanındı." [7]

"İstiqlal bəyannaməsi" adi bir bəyanat deyildi. Onun elan olunması ilə xalqımızın milli azadlığı bütün dünyaya bəyan edildi. Bu XIX əsrdən başlamış mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərin Azərbaycan cəmiyyətində uğurlu nəticəsi idi. Yeni mühitdə formalaşan görkəmli ictimai və siyasi xadimlərimiz əsrin çağırış və tələblərinə layiqincə cavab verməyə qadir oldular. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini qurdular. 1998-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Heydər Əliyev demişdir: "Xalqımızın böyük insanları 1918-ci il may ayının 28-də Tiflisdə Azərbaycanın "İstiqlal bəyannaməsi"ni elan edərək respublikamızın müstəqilliyinin əsasını qoydular, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratdılar. Məlumdur ki, o vaxt əvvəlcə Milli Şura yaranmışdı və Milli Şuranın qərarı ilə də "İstiqlal bəyannaməsi" elan edilmişdi. Beləliklə, XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda xalqımız milli azadlığını bəyan etdi, öz milli dövlətini yaratmağa başladı." [3]

1918-ci il noyabrında 19-da M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilmiş iclasda Azərbaycan parlament tarixində çox mühüm qərar qəbul olundu. Ağır ictimai-

siyasi vəziyyətə baxmayaraq Xalq Cümhuriyyəti başçıları son dərəcə demokratik yol seçdilər. Qeyd olunan iclasda qərara alındı ki, Azərbaycanda yaşayan bütün millətlər, yəni azərbaycanlılarla yanaşı bütün qeyri millətlər parlamentdə təmsil olunsun. AMEA-nın müxbir üzvü Yaqub Mahmudovun "Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi" əsərində bu fakt belə izah olunub: "Azərbaycan Milli Şurası ölkə əhalisinin (2 mln. 270 min nəfər) hər 24 min nəfərinə 1 nəfər nümayəndə hesabı ilə 120 nəfərdən ibarət olmalı idi. Onlardan 80 nəfər müsəlmanları, 21 nəfər erməniləri, 10 nəfər rusları, 1 nəfər almanları və 1 nəfər yəhudiləri təmsil etməli idi. Sayları çox az olduğu üçün, parlament seçkilərində iştirak etmək hüquqları olmadığı halda, gürcülər və polyaklar da hərəsinə bir deputatla parlamentdə təmsil olunmalı idilər." [11,s.52]

Göstərilən faktlar onu göstərir ki, XXI əsrdə bir çox dövlətlərin nail ola bilmədiyi demokratik prinsipləri Azərbaycan dövlətçiliyi XX əsrin əvvəllərində həyata keçirmişdi. Düzdür, cümhuriyyətin xalqa, parlamentə bu cür yanaşması heç də birmənalı qarşılanmamışdı. Hətta parlamentin açılışında ermənilər və ruslar iştirak etməmişdilər. Şərqdə ilk demokratik dövlətin yaranışını böyük qısqanclıqla qarşılayan qonşu dövlətlər Azərbaycan daxilində öz fitnəkarlıqlarını davam etdirir, hər vəchlə onun məhvinə çalışırdılar. Heydər Əliyev tarixin bu məqamını belə dəyərləndirmişdi: "Tarixçilər yaxşı bilirlər ki, 23 ay ərzində bu dövlətin tərkibi beş dəfə dəyişib, bu dövlətdə, bu parlamentdə beş partiya iştirak edib: Musavat Partiyası, İttihad Partiyası, Əhrar Partiyası, Sosialist Partiyası, hətta Daşnaksütyun Partiyası. Bu parlament sistemi dövlətin yaşamasına imkan vermədi və ayrı-ayrı qruplar, partiyalar arasında gedən çəkişmələr, çarpışmalar, intriqalar öz-özlüyündə bu dövlətin adına ləkə vurdu. Mən bunu nə üçün deyirəm? Ona görə ki, biz bundan ibrət dərsi almalıyıq. Biz o dövrü, o demokratik hökumətin fəaliyyətini qiymətləndiririksə və belə bir mərhələnin tariximizdə olması ilə fəxr ediriksə, həmin prosseslərin qüsurlarını da bilməliyik ki, o səhvləri daha buraxmayaq."[1]

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa müddətdə və çətin şəraitdə böyük işlər görmüş, bu günkü müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün mühüm zəmin yaratmışdır. Azərbaycanın sərhədlərinin müəyyən edilməsi, dövlət atributlarının qəbul edilməsi, Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi, milli ordunun yaradılması və bu kimi digər tədbirlər dövlətçilik yolunda mühüm addımlar olmuşdur. Heydər Əliyev 2000-ci ildə yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə xalqa müraciət edən zaman Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nailiyyətlərinə dəyər verərək demişdir: "AXC demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində atdığı mühüm addımları başa çatdıra bilməsə də, onun qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın ta-

rixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində böyük rol oynamışdır. Ən əsası odur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az yaşasa da, xalqımızda azadlıq, müstəqillik fikirlərini daha da gücləndirmiş oldu...” [7]

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mürəkkəb daxili və xarici təzyiqlər şəraitində gördüyü ən vacib işlərdən biri ordu quruculuğu məsələsidir. Bu strukturun olmaması, hərbi kadr çatışmamazlığı və digər ciddi problemlər cümhuriyyətin rəhbərlərini qorxutmadı. Bu baxımdan qonşu Türkiyənin köməyi də danılmazdır. 1998-ci il 25 iyun tarixində Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılmasının 80 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimində Heydər Əliyev demişdir: “Biz 26 iyun gününü bayram elan etmişik. Bu, tam əsaslıdır, məqsədəuyğun, qanunauyğundur. Çünki 80 il bundan öncə məhz bu gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin - ölkəmizin müstəqilliyini elan edən xalq cümhuriyyətinin, müstəqil Azərbaycanı qurub-yaradan, hələ Gəncədə fəaliyyət göstərən hökumətin ilk addımlarından biri Azərbaycanın Milli Ordusunun yaranması haqqında verdiyi qərar olmuşdur. Həmin qərara, addıma böyük hörmət əlaməti olaraq biz 26 iyun gününü Azərbaycanın Silahlı Qüvvələri, ordusu günü elan etmişik.” [4]

Heydər Əliyev AXC-nin ordu quruculuğu işləriylə yaxından tanış idi. Çətin olduğu qədər şərəfli bir iş idi ordu quruculuğu. Çünki çar Rusiyasının müstəmləkə siyasətinin xüsusiyyətlərindən biri də türk-müsəlman xalqlarını hərbi xidmətdən yayındırmaqla baş verə biləcək milli azadlıq hərəkatının qarşısını almaq idi. Heydər Əliyev bu məqamı da nəzərindən qaçırmırdı: “Doğrudur, respublikamız çar Rusiyasının tərkibində olduğu zaman azərbaycanlıları, müsəlmanları orduya cəlb etmirdilər, ordudan azad edirdilər. Biz tarixi təhlil edərkən bunun nə qədər mənfi nəticələr verdiyini görürük. Millətimiz, xalqımız hərbi peşədən məhrum olmuşdu. Ancaq bununla yanaşı, o dövrdə hakim dairələrlə bağlı olan xan sülalələri övladlarını hərbi xidmətə göndərir, bunu özlərinə böyük şərəf hesab edirdilər.” [4]

Ordu quruculuğu məsələsinin nə qədər ağır bir proses olduğunu Heydər Əliyev çox gözəl bilirdi. Çünki eyni əsrin sonunda ölkənin ağır günlərində milli ordu yaratmaq, ordunun hərbi ehtiyatını təmin etmək, yüksək təcrübəli milli kadrları orduya cəlb etmək kimi problemlər Heydər Əliyevin də fəaliyyətində əsas məsələlərdən idi. Bu səbəbdən də o, ordu quruculuğu məsələsinin ağır və şərəfli yükünün məsuliyyətini dərk edərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordu quruculuğu tədbirlərini belə qiymətləndirirdi: “Bəli, bu gün məmnuniyyət hissi ilə qeyd etmək olar ki, 1918-ci ildə xalq cümhuriyyəti, Azərbaycanın XC-nin ilk demokratik hökuməti dövlət quruculuğu işini çox mürəkkəb və çətin bir dövrdə apardığı zaman Silahlı Qüvvələrin yaranmasına və ordu quruculuğuna

xüsusi əhəmiyyət vermiş, qayğı göstərmişdir. Xalq cümhuriyyətinin iki illik - iki il tam olmamışdır - tarixini bu gün vərəqləyərkən ordu quruculuğu sahəsində nə qədər dəyərli işlər görüldüyü doğrudan da böyük hörmət hissi doğurur.” [4]

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mədəni quruculuq siyasəti də tariximizə iz qoydu. Bakı Dövlət Universiteti cumhuriyyətdən yadigardır. 1919-cu ilin sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qəbul edilmiş qanun cumhuriyyətin xalq qarşısında ən ümdə xidməti oldu. Tez bir zamanda ölkədə milli kadr çatışmamazlığını həll etməyə səy göstərən hökumət başçıları yüzlərlə gəncin təhsil almaq üçün xaricə göndərilməsini təmin etmişdilər. Bu və digər tədbirlər o dövrün tələbi idi. Bu ənənə Heydər Əliyev tərəfindən hakimiyyətinin hər iki dövründə davam etdirilmişdi. 1999-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin 80 illik yubileyi təntənəli şəkildə qeyd olundu. Bir çox böyük elm və dövlət xadimləri yetişdirmiş BDU Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında, elmi potensialının formalaşmasında oynadığı roluna görə fərqlənir. Bu baxımdan BDU-nun rolunu yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyevin ünvanladığı təbrikdə deyilirdi: “Azərbaycan xalqının XX əsrin əvvəllərindən başlanmış kütləvi şəkildə maariflənməsi, savadlanması prosesində Bakı Dövlət Universitetinin açılması əlamətdar tarixi bir hadisə olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda ilk ali təhsil ocağının yaranması o dövrdə gedən tarixi proseslərdən doğan bir zərurət idi.” [13]

Bir çox tarixçiləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixini tədqiq etmiş və bu dövrün tarixi hadisələrini öz əsərlərində işıqlandırmışlar. Bütün dəyərləndirmələrin bir ortaq prinsipi var- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan tarixinin şanlı səhifəsidir. 1920-ci il aprel istilası baş verməsəydi cümhuriyyətin tutduğu yol uğurlu gələcəyi təmin etmiş olacaqdı. Professor Yaqub Mahmudovun “Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti” əsərində yazıldığı kimi- “Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti özünün siyasi quruluşuna, həyata keçirdiyi demokratik dövlət quruculuğu tədbirlərinə, həmçinin qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrə görə də Avropanın ənənəvi demokratik respublikalarından geri qalmırdı.” [11,s.63]

Cumhuriyyət 23 ay yaşaya bildi. Çox şərəfli bir tarix yazıldı. Enişli-yoxuşlu dövlətçilik yolunda ağır şərtlər altında qürur tarixi yazıldı. Bu tarix beş min il əvvəldən başlamış dövlətçilik ənənələrimizin, azadlıq mübarizəmizin məntiqi nəticəsi idi. 70 ildən sonra tarixi proseslər eyni nəticəyə gətirib çıxartdı. Cumhuriyyətin varisi – müstəqil Azərbaycan Respublikası yarandı. Eyni ağır ictimai-siyasi vəziyyət, eyni düşmən təcavüzü, eyni beynəlxalq durum müstəqilliyimizin bərpasını əngəlləyə bilmədi. Çünki Heydər Əliyev dərin zəkası ilə, uzaqgörən siyasəti ilə, liderlik qabiliyyəti ilə, möhkəm iradəsiylə, xalqın dəstəyi ilə bütün çətinliklərə

sinə gərdi və dövlətçiliyimizi qoruyub məhkəmləndirdi. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti 23 ay mövcud ola bildisə, onun varisi - müstəqil Azərbaycan Respublikası 20 ildən çoxdur ki, yüksələn xətlə inkişaf edir. Fikirlərimi ulu öndərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubiley tədbirindəki son sözləri ilə yekunlaşdırmaq istəyirəm: "Azərbaycan xalqını, Azərbaycanın bütün vətəndaşlarını əmin edirəm ki, biz bundan sonra da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sədaqətli varisləri olacağıq, xalqımızın milli azadlığını qoruyacağıq, saxlayacağıq. Biz Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini göz bəbəyimiz kimi qoruyacağıq və günü-gündən möhkəmləndirəcəyik, daha da yüksəklərə qaldıracağıq!" [3]

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşdə Heydər Əliyevin çıxışı//Bakı şəhəri, *21 sentyabr 1993-cü il*//Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 1-ci kitab.Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar/Bakı, Azərnəşr, 1997, səh.148
2. Respublika Ali Sovetində gənclərin nümayəndələri ilə görüşdə Heydər Əliyevin çıxışı//Bakı şəhəri,*22 sentyabr 1993-cü il*//Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 1-ci kitab.Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar/ Bakı, Azərnəşr, 1997, səh.164
3. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi//Respublika sarayı, *28 may 1998-ci il*//Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 15-ci kitab.Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar/ Bakı, Azərnəşr, 2005, səh.417
4. Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılmasının 80 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi//Bakı şəhəri, *25 iyun 1998-ci il*//Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 16-cı kitab.Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar/ Bakı, Azərnəşr, 2005, səh.81
5. 31 Mart azərbaycanlıların soyqırımı günü münasibətilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqına müraciəti// Bakı şəhəri, *30 mart 1999-ui il*//Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 19-cu kitab.Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar/Bakı, Azərnəşr, 2005, səh.385.
6. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Respublika gününə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitqi//Respublika sarayı, *27 may 2000-ci il*//prezident kitabxanası//www.preslib.az
7. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti //Bakı şəhəri, *29 dekabr 2000-ci il*//Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir.31-ci kitab.Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar/ Bakı, Azərnəşr, 2010, səh.283.
8. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı//Bakı şəhəri, *4 fevral 1999-cu il* № 89 //Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu 1999
9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild/baş red. Y. Mahmudov. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 440 s.

10. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir.10-cu kitab. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar/ Bakı, Azərnəşr, 1999.
11. Yaqub Mahmudov. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, Təhsil, 2002
12. Prezident kitabxanasının portalı – www.preslib.az
13. Heydər Əliyev irsini araşdırma mərkəzi/Beynəlxalq elektron kitabxana - www.aliyevheritage.org

L.A.Huseynova

APPROACH TO HEYDAR ALIYEV TO AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

SUMMARY

Bright page in the history of the state playing the role of an ideological movement was the major ideologies of the people. Estimates of Heydar Aliyev, who has the right to consider, he always put his own view of the basic criteria of the story. Heydar Aliyev always bothered subjective opinions of our history, distortions, writing problems idealization. Heydar Aliyev and the Soviet period involved in the problems of history and each time trying to write stories realnoy.

А.Л.Гусейнова

К ВОПРОСУ ОБ ОТНОШЕНИИ К ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В НАСЛЕДИЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Гейдар Алиев всегда имел собственный взгляд на исторические события. Он выступал против искажения или чрезмерной идеализации исторических событий или деятелей, призывая историков к объективной оценки прошлого.В данной статье рассматривается высказывания Гейдара Алиева в ходе различных своих выступлений об истории Азербайджанской Демократической Республики.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, müstəqillik, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti,

Ключевые слова: Гейдар Алиев, независимость, Азербайджанская Демократическая Республика

Key words: Heydar Aliyev, independence, Azerbaijan Democratic Republic

Məqalə t.ü.f.d. Ə.Qasımovun və t.ü.f.d. S.Qurbanovanın müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

NEFT STRATEGİYASININ TƏMƏL DAŞI – “ƏSRİN MÜQAVİLƏSİ”

Ərəstun MEHDİYEV
mehdiyevarastun@yahoo.com*

1980-ci illərin sonlarında Sovet İttifaqı rəhbərliyinin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasət xırda və orta sahibkarlığın inkişafına, daxili kapital yığımının genişlənməsinə şərait yaratmaqla yanaşı, xarici investisiyaların da müxtəlif sahələrə cəlb olunmasına yol açırdı. Böyük maliyyə vəsaitinə və yeni texnologiyalara ehtiyac duyan SSRİ iqtisadiyyatı xarici iş adamlarının maraq dairəsində idi. Tarixən ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən olmuş Azərbaycan Respublikasının Neft sənayesi, ağır tənəzzülə uğramasına baxmayaraq, yenidən Qərb şirkətlərinin diqqətini özünə çəkirdi.

1989-cu ildə Bakıya gəlmiş Böyük Britaniyanın “Remko” neft şirkətinin nümayəndəsi S.Remp Azərbaycan Respublikasının Neft sənayesinin vəziyyəti və inkişaf perspektivləri ilə tanış olduqdan sonra Qərb şirkətlərinin Xəzər neftinə marağı daha da artdı. O, Azərbaycan Respublikası ilə bağlı təəssüratlarından danışarkən qeyd edirdi: “1989-cu ildə “dəmir pərdənin” çökməsi ərəfəsində neft kompaniyalarının əksəriyyəti öz səylərini Qərbi Sibirə yönəltmişdi. Belə fikir gəzirdi ki, Azərbaycanın sərvətləri çoxdan tükənib. Azərbaycanlı mütəxəssislərlə görüşlərdə özüm üçün kəşf etdim ki, Xəzər dənizində işlənməmiş nəhəng ehtiyatlar mövcuddur” (21,145).

O dövrdə hələ SSRİ-nin tərkibində olan Azərbaycan Respublikası hökumətinin respublikaya xarici sərmayələrin cəlb olunması haqqında sərbəst danışıqlar aparmaq və qərar qəbul etmək səlahiyyəti yox idi. Həmin illərdə artıq respublikada dərinləşməkdə olan sosial-iqtisadi böhranı aradan qaldırmaq və hakimiyyətin mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədi güdən Azərbaycan Respublikası hökuməti Moskvadan Qərb şirkətləri ilə danışıqlara başlamağa razılıq ala bildi. Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Xəzərdəki neft yataqlarının birgə işlənməsinə dair danışıqlarda dünyanın nüfuzlu neft kompaniyaları – Böyük Britaniyanın “Britiş Petrolium”, Norveçin “Statoyl”, ABŞ-ın “Amoko” və “Yunokal” şirkətləri iştirak edirdi.

Tərəflər arasında danışıqlar 1991-ci ilin əvvəlində yekunlaşdı. SSRİ Neft və Qaz Sənayesi Nazirliyi və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1991-ci il 18 yanvar tarixli birgə qərarı ilə Xəzər dənizindəki “Azəri” yatağının kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə “Xəzərdənizneft” İstehsalat Birliyi ilə müştərək müəssisənin yaradılmasına dair tenderin keçirilməsi qərara alındı (25, 194).

Ərəstun Balaxan oğlu Mehdiyev – t.ü.f.d. Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

Tenderdə «BP", "Amoko" və "Yunokal" iştirak edirdi. Həmin ilin iyun ayında tenderə yekun vuruldu və "Amoko" tenderin qalibi oldu. Buna baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasında işləməyə maraq göstərən digər şirkətlərlə əlaqələr kəsilmədi. Müsabiqə komissiyasının yekun sənədinə görə, "Amoko" Azərbaycan Respublikası hökumətinin razılığı ilə digər şirkətləri də "Azəri" yatağında birgə işləməyə dəvət etmək hüququna malik idi. Buna görə də qarşılıqlı razılıq əsasında Avropa və ABŞ-ın "BP/Statoyl", "Yunokal", "MakDermott", "Remko" kompaniyaları "Azəri" layihəsində əməkdaşlığa cəlb olundular. Layihədə 45%-lik paya malik olan "Amoko" üstün mövqeyini qoruyurdu (25,195; 19, 132).

Göründüyü kimi, Qərb dövlətləri ilə iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə çalışan Azərbaycan Respublikası özünün siyasi maraqlarını da təmin etməyə səy göstərirdi. Belə ki, neft sənayesində əməkdaşlığa dair aparılan danışıqlarda ABŞ şirkətlərinin aparıcı rolunun saxlanılması ilə yanaşı, Avropanın nüfuzlu təmsilçisi Böyük Britaniya və habelə Norveç şirkətlərinə də yer ayrılırdı. Bu isə Qərb ölkələri ilə daha geniş iqtisadi və siyasi əlaqələrin yaradılmasına imkan verirdi. Lakin müstəqilliyin ilk illərində hökm sürən qeyri-sabit daxili vəziyyət Azərbaycan Respublikası hökumətinə danışıqları başa çatdırmağa mane oldu. 1992-ci ilin martında ölkədə siyasi hakimiyyətin dəyişməsi neft şirkətləri ilə danışıqlar prosesini ləngitsə də, ona son qoymadı. Çünki, əməkdaşlığın həyata keçirilməsində hər iki tərəf maraqlı idi.

İyun ayında Ə.Elçibəyin Prezident seçilməsindən sonra Qərb şirkətləri ilə danışıqlar yenidən intensivləşdi. İyulun 17-də Bakıda səfərdə olmuş BP-nin prezidenti Con Braun müqavilənin imzalanması və əməkdaşlığın perspektivlərinə dair ətraflı müzakirələr aparmışdı (15).

1992-ci il sentyabrın 7-də "BP/Statoyl" alyansı ilə imzalanmış sazişə görə "Dostluq" yatağının (sonradan "Çıraq" adlandırıldı) və "Şahdəniz" perspektivli sahəsinin işlənməsi hüququ şirkətlərə verildi. Həmin neft yataqlarının istismarına xüsusi hüquqlar aldığına görə "BP/Statoyl" Azərbaycan Respublikası hökumətinə 30 mln. dollar ödəməli idi (21, 147).

Sazişin imzalanması mərasimində Böyük Britaniyanın keçmiş Baş naziri M.Tetçer də iştirak etmişdir. (16) M.Tetçerin ilk dəfə olaraq Bakıya bu məqsədlə səfərə gəlişi Böyük Britaniya siyasi dairələrinin neft müqavilələrinin imzalanmasına böyük marağının təzahürü idi.

1992-ci ilin oktyabr ayında daha bir tanınmış şirkətlə – ABŞ təmsilçisi "Pennzoyl" ilə ARDNŞ arasında saziş imzalandı. Razılaşmaya əsasən, Azərbaycanın zəngin neft yatağı "Günəşli"nin birgə istismar hüququ Amerika şirkətinə verilirdi (21,148).

Bununla da Qərb ölkələrinin neft şirkətlərinin iştirakı ilə işlənməyə çıxarılmış dəniz neft yataqlarının çərçivəsi müəyyənləşdi. Danışıqların sonrakı gedişi məhz Azəri, Çıraq, Şahdəniz və Günəşli yataqlarının birgə işlənməsi məsələsini əhatə edirdi.

Layihənin daha səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi və maliyyə vasitələrinə qənaət edilməsi məqsədilə "Yunokal" şirkəti "Azəri", "Çıraq "və "Günəşli" yataqlarında tədqiqat işlərinin birləşdirilməsi təklifi ilə çıxış etdi. Bu ideya ARDNŞ tərəfindən bəyənildi və 1992-ci ilin noyabr ayında layihə iştirakçıları olan şirkətlərlə vahid infrastruktur – müştərək təchizat bazası, dəniz boru xətləri və terminalların birgə sistemi haqqında anlaşma memorandumu imzalandı.

Layihələrin birləşdirilməsi ilə bağlı danışıqlar 1993-cü ilin mayına qədər davam etdi. Nəhayət, iyunun 4-də ARDNŞ-in Direktorlar Şurasının iclasında xarici neft şirkətləri ilə yataqların işlənilməsinə dair layihələrin birləşdirilməsi barədə qərar qəbul olundu. İyunun 5-də birləşmə planı haqqında bəyannamə xarici neft şirkətlərinin nümayəndələrinə təqdim edildi. Bəyannamədə şirkətlərin layihədəki pay bölgüsü müəyyənləşdirilirdi. Təsdiq olunmuş işçi qrafikə uyğun olaraq iyunun sonuna qədər vahid müqavilənin layihəsi hazırlanmalı idi (22).

Razılaşmaya görə, layihədə ARDNŞ-in payı 30% təşkil edir, qalan 70% isə xarici neft şirkətləri arasında bölüşdürülürdü. (25, 199) Lakin Azərbaycan Respublikasının gəliri ARDNŞ-in layihədəki iştirak payı ilə məhdudlaşmırdı. Hazırlanmaqda olan layihənin şərtlərinə görə yataqlardan əldə olunan gəlirlərin 70%-dən çoxu neft ehtiyatlarının qanuni sahibi olan respublikamıza çatmalı idi (1; 4). Bununla belə, yüksək gəlir faizi hələ nəzərdə tutulan şərtlərin Azərbaycan Respublikası üçün əlverişli olduğunu deməyə əsas vermir. ARDNŞ-in o zamankı prezidenti N.Əliyevin fikrincə, müqavilənin əsas zəif cəhəti ondan ibarət idi ki, "layihənin səmərəliliyinə onun dəyərinə və pul göstəricilərinə görə qiymət verilirdi. Bu isə belə kapitaltutumlu və uzunmüddətli layihələrdə real mənzərəni xeyli təhrif edir" (9).

Belə ki, müqavilənin qüvvədə olduğu 25-30 il ərzində baş verən inflyasiya, neft, avadanlıq və s. qiyməti əldə olunan ümumi gəlirlərə ciddi təsir göstərir. Buna görə də həmin müddət ərzində gəlirlərin tərəflər arasında bölüşdürülməsi nisbəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yəni müqaviləyə əsasən gəlirlərin böyük hissəsini qazanmalı olan Azərbaycan Respublikası öz payını istismar müddətinin əvvəllərində deyil, sonrakı dövründə əldə edərdisə, həmin illərdəki inflyasiya ölkənin real qazancını xeyli aşağı salardı.

Bu baxımdan müqavilədən əldə edilən gəlirlərin pul ilə yox, neftin həcmi ilə ifadə olunması və bu qazancın mümkün qədər tez alınmağa başlanması ölkənin maraqlarına uyğundur. Müqavilə layihəsinin 1993-cü ilin iyun variantında Azərbaycan Respublikasının neftlə gəlir payı 62,7 faiz təşkil edirdi. Həm də xarici

şirkətlər öz gəlirlərinin çox hissəsini əvvəlki illərdə götürməli idilər (9). Buna görə də layihədə nəzərdə tutulan şərtlər Azərbaycanın mənafeləri üçün heç də əlverişli hesab edilə bilməzdi.

İyun ayında ölkədə cərəyan edən siyasi proseslər nəticəsində hakimiyyət dəyişikliyinin baş verməsi müqavilənin yekun variantının hazırlanmasına və imzalanmasına mane oldu. Baxmayaraq ki, sabiq Baş nazir P.Hüseynov istefa verdikdən beş gün sonra – iyunun 11-də müqavilənin imzalanmasına dair hökumətin razılaşma sənədinə imza atmışdı, iyunun 24-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti səlahiyyətlərini icra etməyə başlayan Heydər Əliyev xarici neft şirkətləri ilə danışıqların dayandırılması haqqında qərar qəbul etdi (2; 24). Qərarın qəbul olunmasının əsas səbəbi müqavilə layihəsində müəyyən çatışmazlıqların və Azərbaycan Respublikasının mənafelərinə cavab verməyən şərtlərin mövcudluğu ilə bağlı məlumatların daxil olması idi. Məsələnin araşdırılması və layihənin dərindən öyrənilməsi üçün vaxt tələb olunurdu.

Digər tərəfdən, həmin dövrdə Ermənistan silahlı qüvvələrinin Qarabağda yenidən intensiv hücumlara başlaması hərbi vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi. Belə durumda Heydər Əliyev Azərbaycan neftinə maraq göstərən Qərb dövlətlərinin diqqətini cəbhədə yaranmış vəziyyətə yönəltmək və təcavüzün dayandırılması üçün siyasi dəstək almağa çalışırdı.

Müqavilələrin hazırlanmasına dair danışıqların dayandırılması xarici neft şirkətləri və Qərb dövlətləri tərəfindən narahatlıqla qarşılandı. Onların nümayəndələri ilə keçirdiyi çoxsaylı görüşlərdə Heydər Əliyev danışıqların dayandırılmasının səbəblərini izah edərək "köhnə rəhbərliyin bu sahədə səriştəsizliyə və tələskənliyə yol verdiyini" bildirir, neft sərvətlərindən "ağılla istifadə edilməsinin" zəruriliyini qeyd edirdi (3).

Qərb dövlətləri öz mənafelərini ön plana çəkərək, müqavilələrin imzalanması prosesini sürətləndirməyə çalışırdılar. ABŞ-ın energetika nazirinin müavini U.Uayt Azərbaycan Respublikasına səfəri zamanı Heydər Əliyev ilə keçirdiyi görüşdə "müqaviləyə tezliklə qol çəkilməsi üçün xüsusi protokol gətirdiyini" və ölkəsinin Azərbaycan Respublikasında "strateji marağının olduğunu" bildirdi. Heydər Əliyev müqavilənin imzalanmasının əleyhinə olmadığını qeyd edərək, öz fikrini açıq və qəti şəkildə ifadə etdi: "Azərbaycanın da Amerikada strateji marağı vardır. Bizi daha çox strateji maraqların nə dərəcədə bir-birinə uyğun gəlməsi düşündürür" (5).

Göründüyü kimi, strateji məsələlərin həllində neft amili mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycan Respublikası dövləti özünün sosial-iqtisadi və siyasi mənafelərinin təmin olunmasında bu amilin üstünlüklərindən maksimum yararlanmağa səy göstərirdi.

Danışıqların davam etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası tərəfi beynəlxalq ekspertlər qrupu yaratdı. Qrupa ABŞ, Kanada və Avropa ölkələrindən mütəxəssislər cəlb edildi. Bakıda və Londonda neft şirkətləri ilə aparılmış danışıqlar noyabrda başa çatdı. Azərbaycan Respublikasını təmsil edən ekspert qrupu ilə Qərbin neft şirkətləri arasında müqavilənin yekun layihəsinin kommersiya və hüquqi şərtləri barədə protokol imzalandı. Yeni layihəyə yalnız "Azəri" və "Çıraq" yataqları daxil edilmişdi. "Günəşli" yatağı danışıqlar prosesindən çıxarılmışdı.

Müstəqil ekspertlər qrupuna rəhbərlik edən Marat Manafovun bildirdiyinə görə, müqavilə layihəsinin şərtləri Azərbaycan Respublikasının üçün çox sərfəli idi: gəlirlərin 80%-i Azərbaycan, 20%-i isə neft şirkətləri konsorsiumuna çatırdı. Bu gəlirlər pulla ifadə olunduqda, 118 milyard dolların 94 milyardı Azərbaycan Respublikasının, 24 milyardı isə xarici şirkətlərin payına düşürdü (4).

Müqavilənin tezliklə imzalanmasına böyük maraq göstərən xarici şirkətlər müstəqil ekspert qrupu ilə memorandum imzalayaraq, onun rəyini qəbul etdiklərini təsdiqləyir və eyni zamanda, bu layihənin də imzalanmayacağı təqdirdə Azərbaycan Respublikasının tərk edərək danışıqları dayandıracaqlarını bildirirdilər. Bununla da xarici şirkət nümayəndələri Azərbaycanın mövqeyinə təsir göstərməyə və müqavilənin imzalanması prosesini sürətləndirməyə səy göstərirdilər.

Yeni layihənin şərtləri Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən təhlil edilərək qiymətləndirildi. Müzakirələr zamanı məlum oldu ki, təqdim olunmuş layihə, müəlliflərin müsbət rəyinə baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasının mənafelərinə cavab vermir. Yenə də layihənin əhəmiyyəti tərəflərin gəlir payının maliyyə baxımından ümumi qiymətləndirilməsi ilə ölçülürdü. Bununla belə, gəlir neftinin bölüşdürülmə nisbətini müəyyən edən qrafik də xarici şirkətlərin maraqlarına uyğunlaşdırılmışdı.

ARDNŞ-in prezidenti Natiq Əliyev neft müqaviləsinin 1993-cü il noyabr variantından danışarkən qeyd edirdi ki, Azərbaycan Respublikasının payı neftlə qazancda əvvəlki varianta nisbətən daha az 53,42 faiz təşkil edirdi. Eyni zamanda, hasil olunan neftin bölüşdürülmə mexanizminə görə, xarici şirkətlər ilk dövrdə daha çox neft almalı idilər. Yəni ilk 10 ildə çıxarılacaq 98 mln. ton neftin yalnız 16 mln. tonu (16,3%-i) və ya gəlirli neftin 39 faizi Azərbaycana çatmalı idi (9).

Layihənin London variantını Azərbaycan Respublikasının mənafelərinə zidd hesab edən Prezident Heydər Əliyev onu da qəbul etmədi (14,12). Bundan sonra Dövlət Neft Şirkətinin Azərbaycan Respublikasının neft mütəxəssisləri və alimlərindən ibarət yaratdığı qrup məsələni yenidən öyrənərək, danışıqların

aparılması prinsiplərini müəyyənləşdirdi. Müzakirələrin yekunu olaraq ARDNŞ təkliflərini Prezident Heydər Əliyevə təqdim etdi.

Təklifləri təhlil edərək qiymətləndirdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 4 fevral 1994-cü il tarixində "Azərbaycan Respublikasında dəniz neft və qaz yataqlarının işlənilməsinin sürətləndirilməsi haqqında" sərəncam imzaladı (14,8). Sərəncamda qeyd olunurdu ki, xarici neft şirkətləri ilə aparılan danışıqların əsas istiqamətləri barədə ARDNŞ-in təklifləri bəyənilsin və Dövlət Neft Şirkətinə həmin şirkətlərlə birlikdə "Azəri" və "Çıraq" yataqlarının kəşfinə və işlənməsinə dair danışıqların aparılması, müqavilənin hazırlanması və bağlanması səlahiyyəti verilsin.

Beləliklə, danışıqların davam etdirilməsi bilavasitə ARDNŞ-ə həvalə olundu. Bununla da bu prosesin yeni mərhələsi başlandı. Danışıqların gedişi böyük gərginliklə müşayiət olunurdu. Qərbin neft şirkətləri daha əlverişli şərtlər əldə etməyə, Türkiyə firması isə öz iştirak payını artırmağa çalışır, nəticədə konsorsiumda mövqelərini bir qədər də möhkəmləndirməyə can atırdılar.

İran da danışıqlar prosesinə qoşulmağa və müqavilədən pay almağa iddialı idi. Lakin ABŞ – İran münasibətlərinin dərin ziddiyyətləri onların iqtisadi əməkdaşlığını istisna edərək, amerikalıların təmsil olunduğu konsorsiuma İran şirkətinin yolunu bağlayırdı. Buna görə də cənub qonşusu ilə münasibətlərin kəskinləşməsində maraqlı olmayan Azərbaycan İrana növbəti müqavilələrdə pay ayrılması məsələsinə baxılacağını bildirdi.

Rusiya da neft müqaviləsində iştirak etmək üçün böyük səy göstərirdi. 1993-cü ilin noyabrında ARDNŞ və "Lukoyl" arasında imzalanmış sənədlər əməkdaşlığın əsasını qoydu (21,154). Xəzərin hüquqi statusu məsələsindən istifadə edərək, Azərbaycan Respublikasına təzyiq göstərməyə çalışan Rusiya Federasiyası regionda neft hasilatı və nəqli sahəsində öz maraqlarını maksimum təmin etmək məqsədi güdürdü.

Rusiya Federasiyası tərəfi ilə aparılan danışıqların yekunu olaraq, nəhayət, 1994-cü il martın 22-də ARDNŞ konsorsiumdakı Qərb tərəfdaşlarına rəsmi surətdə bildirdi ki, "Lukoyl" şirkəti 10%-lik payla konsorsiuma daxil olmuşdur (6).

Qərbin neft şirkətləri ilə danışıqların növbəti mərhələsi Bakıda və İstanbulda davam etdirilmişdir. 1994-cü ilin iyun ayında mətbuata sızan xəbərlərdən məlum oldu ki, İstanbulda gedən danışıqlar tərəflər arasında razılıq əldə edilmədiyindən dayandırılmışdır. ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti İlham Əliyev mövqelərdə böyük fərqlərin olduğunu qeyd etmişdir. Əsasən müqavilənin kommersiya şərtləri barədə razılığa gəlmək mümkün olmamışdır. Tərəflərin başlıca fikir ayrılığı müqavilənin ilk illərində neft gəlirlərinin bölüşdürülməsi məsələsində özünü büruzə vermişdir.

Xarici neft şirkətlərinin mövqeyi bundan ibarət idi ki, Azərbaycan Respublikası öz payını yalnız Qərb tərəfdaşları layihəyə yatırdıqları 9 milyard dollara yaxın kapitalı əldə etdikdən sonra götürməlidir. Azərbaycan Respublikası tərəfi isə böyük sosial-iqtisadi problemlər qarşısında qaldığını vurğulayaraq layihədən mümkün qədər tez gəlir götürməyə çalışırdı. Danışıqlarda iştirak edən İlham Əliyev bildirirdi ki, "onun hökuməti Azərbaycanın payına düşən gəlirin tezliklə alınmasını təmin etməyən sazişi öz ölkəsində müdafiə edə bilməz" (7).

Beləliklə, danışıqlar prosesi gərgin müzakirələr və tərəflərin öz mövqelərini ardıcıl olaraq qorumağa çalışması şəraitində davam edirdi. Danışıqların uzanması neft müqaviləsinə dərin sosial-iqtisadi böhranın aradan qaldırılmasında və beynəlxalq siyasi mövqelərinin möhkəmlənməsində mühüm amil kimi baxan Azərbaycanın mənafelərinə uyğun deyildi. Lakin Azərbaycan Respublikası hökuməti bütün çətinliklərə baxmayaraq, neft müqaviləsinin daha əlverişli şərtlərlə bağlanması və ölkənin maraqlarının maksimum nəzərə alınması üçün qətiyyət göstərirdi.

Danışıqların gedişində layihənin kommersiya baxımından səmərəliliyini artırmaq üçün müxtəlif təkliflər nəzərdən keçirilir, çoxsaylı hesablamalar aparılırdı. Layihənin bütün tərəflər, xüsusən də Azərbaycan Respublikası üçün daha sərfəli variantı sazişin əhatə etdiyi sahənin neft ehtiyatlarının 50 milyon ton artırılması hesab edildi. Buna görə də layihə sahəsinin "Günəşli" yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsi hesabına genişləndirilməsi məqsədəuyğun sayıldı. Belə ki, Azərbaycan Respublikası rəhbərliyi "Günəşli"nin 200 metrdən artıq dərinlikdə yerləşən sahəsinin öz texnoloji imkanları ilə istismarının qeyri-mümkünlüyünü və danışıqların daha sərfəli şərtlərlə tezliklə başa çatdırılmasının zəruriliyini nəzərə alaraq, ehtiyatları 50 milyon ton qiymətləndirilən "Günəşli" yatağının dərin hissəsinin "Azəri" və "Çıraq" yataqlarına əlavə edilməsi barədə qərar qəbul etdi.

Əgər "Azəri" və "Çıraq" yataqlarının istismarı nəticəsində Azərbaycan Respublikasının gəliri 210 milyon ton neft (müqavilə üzrə gəlirli neftin 75%-i) olacaqdısa, "Günəşli"nin dərinlikdə yerləşən hissəsinin layihəyə əlavə olunan 50 milyon ton ehtiyatları bu payın 43 milyon ton artaraq 253 milyon tona (layihənin gəlirli neftinin 80%-nə) çatmasına şərait yaradırdı (9). Bununla da layihənin digər iqtisadi göstəriciləri üzrə səmərəliliyi yaxşılaşırdı. Azərbaycan Respublikasının ümumi payı artdıqca, müqavilənin ilk 15 illik dövründə onun əldə edəcəyi neftin həcmi də çoxalaraq 106 milyon tondan 128 milyon tona çatırdı. Yəni layihənin kommersiya şərtləri daha sərfəli olurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, müqavilənin İstanbulda razılaşdırılmış kommersiya şərtləri iştirakçıları qane etdiyinə görə, saziş imzalanana qədər bir daha dəyişdirilmədi (14,67).

Yaranmış fikir ayrılıqlarını dəf etdikdən sonra danışıqların İstanbul mərhələsi 1994-cü ilin iyul ayında başa çatdı. ARDNŞ-in hesabatını və Qərb neft şirkətləri nümayəndələrinin məlumatını öyrəndikdən sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev danışıqların nəticəsini müsbət qiymətləndirdi. Bununla da iyulun ortalarında Bakıda tərəflər arasında danışıqların İstanbul mərhələsinin sona çatması və müqavilə layihəsinin hazırlanmasına başlanması barədə protokol imzalandı (14,13-14).

Danışıqların gedişində prinsipial məsələlərə dair razılığın əldə edilməsi, nəhayət, yekun mərhələyə qədəm qoymağa – bilavasitə müqavilə layihəsinin mətni üzərində işə başlamağa imkan verdi. Qərb tərəfdaşlarının təklifi ilə ARDNŞ danışıqların bu mərhələsini ABŞ-ın Hyuston şəhərində apardı. İyulun 21-də başlanan danışıqlar prosesi 45 gün davam etdi (14,14).

Danışıqların Hyuston mərhələsi də gözlənildiyindən gərgin keçdi. Regiondakı geosiyasi mübarizənin təsiri özünü burada açıqlığı ilə göstərirdi. Rusiyanın konsorsiumda pay alaraq danışıqlarda iştirak etməsinə baxmayaraq, Xəzərin hüquqi statusu məsələsindən geosiyasi təsir vasitəsi kimi istifadə etmək səyləri Qərb şirkətlərini daha ehtiyatlı davranmağa şövq edirdi. Digər tərəfdən, bu, Azərbaycan Respublikasına təzyiq üçün onların manevr imkanlarını da artırırdı. Təsadüfi deyil ki, məhz Hyustonda xarici neft şirkətləri Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı müddəanın neft müqaviləsinə daxil olunmasına israr edirdilər. Bu müddəaya görə, neft müqaviləsi imzalansa da, Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsi həll olunduqdan sonra qüvvəyə minəcəkdi (18).

Əlbəttə, məsələnin bu cür qoyuluşu Azərbaycan Respublikasının maraqlarına zidd idi. Çünki, belə halda müqavilə uzun müddət həyata keçirilmədən kağız üzərində qalardı. Tarix də bu riskin real olduğunu təsdiq etdi. Belə ki, Azərbaycan Respublikası, Rusiya Federasiyası və Qazaxıstan Respublikası arasında Xəzər dənizinin dibinin bölüşdürülməsi haqqında yekun razılıq 2003-cü ildə əldə olunsa da, bütövlükdə Xəzərin statusu ilə bağlı müzakirələr hələ də davam etdirilir.

Yaranmış vəziyyət danışıqların dalana dirənməsinə səbəb ola bilərdi. Azərbaycan Respublikası nümayəndə heyəti bunun qarşısını almaq üçün intensiv surətdə çıxış yolları axtarırdı. Belə vəziyyətdə nümayəndə heyətinin üzvü, ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti İlham Əliyev Hyustondan Vaşinqtona səfər edərək, ABŞ energetika nazirinin müavini U.Uayt ilə məsələ barədə müzakirələr apardı. Azərbaycan Respublikasının konstruktiv mövqeyi konsorsiumda daha çox neft şirkəti ilə təmsil olunan ABŞ hökuməti tərəfindən qəbul olundu. Nəticədə Amerika hökumətinin tövsiyəsi ilə Qərb tərəfdaşları Xəzərin hüquqi statusu haqqında müddəanı müqavilə layihəsindən çıxardılar (18; 19, 145-146).

Beləliklə, Hyustonda aparılmış müzakirələr üç ildən artıq müddətdə davam edən danışıqları yekunlaşdırmağa imkan verdi. Tərəflər bütün prinsipial məsələləri razılaşdıraraq müqavilə layihəsini hazırlamağa nail oldular. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti danışıqların nəticəsi barədə ölkə Prezidentinə təqdim etdiyi məruzədə layihənin Azərbaycan Respublikası üçün iqtisadi baxımdan əlverişli və səmərəli olduğunu qeyd edirdi.

Dövlət Neft Şirkətinin xarici neft kompaniyaları ilə apardığı danışıqların nəticələrinə dair məruzəsini nəzərə alan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1994-cü il sentyabrın 14-də "Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft yataqlarının birgə işlənməsi haqqında xarici neft şirkətləri konsorsiumu ilə danışıqların yekunları barəsində" Fərman imzaladı. Sənəddə ARDNŞ-in məruzəsi və habelə Xəzərin Azərbaycan Respublikası sektorunda "Çıraq", "Azəri" yataqlarının və "Günəşli" yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənilməsi və hasil olunan neftin pay şəklində bölüşdürülməsi haqqında Dövlət Neft Şirkəti ilə "Amoko", "BP", "Statoyl", "Pennzoyl", "Remko", "Yunokal", "MakDermott", "Türkiyə Petrolleri", "Lukoyl" şirkətləri arasında sazişin layihəsi bəyənilir və ARDNŞ-in prezidenti Natiq Əliyevə həmin sazişi imzalamaq barədə tapşırıq verilirdi (14, 9-11).

Fərmanı imzaladıqdan iki gün sonra, yəni sentyabrın 16-da Prezident Heydər Əliyev brifinq keçirərək, sentyabrın 20-də Bakının "Gülüstan" sarayında neft müqaviləsinin imzalanacağını bəyan etdi (14,14).

Beynəlxalq aləmdə və Azərbaycan Respublikasında diqqətlə izlənən danışıqlar prosesinin yekunlarına dair bu qərar böyük maraqla qarşılandı. Danışıqların uzanması və razılaşdırılmış layihənin şərtləri barədə müxtəlif rəylər və mülahizələr səsləndirilirdi. Azərbaycan dövlətinin məsələ ilə bağlı mövqeyini ifadə edən Heydər Əliyev müqavilə layihəsinin Azərbaycan Respublikasının bütün arzularını əks etdirmədiyini və bu əməkdaşlıqdan daha çox mənfəət götürmək istəyinin olduğunu bildirərək, bununla belə, müştərək işin qarşılıqlı mənfəət prinsipinə əsaslandığını vurğuladı. Onun fikrincə, bu baxımdan layihə bütün iştirakçıların, xüsusən Azərbaycan Respublikası tərəfinin iqtisadi mənafelərini uzunmüddətli perspektiv üçün təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft müqaviləsinin hazırlanması prosesində Azərbaycan nəinki öz iqtisadi, həm də siyasi maraqlarını qorumağa və beynəlxalq mövqelərini möhkəmləndirməyə səy göstərmişdir. Müqavilədə ABŞ, Qərbi Avropa, habelə qonşu Rusiya və Türkiyə dövlətləri şirkətlərinin iştirak etməsi Xəzər hövzəsində cərəyan edən gərgin geosiyasi mübarizənin Azərbaycan Respublikası tərəfindən tarazlaşdırılmasının təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir.

Amma Azərbaycan Respublikasında neft hasilatı sahəsində əməkdaşlığa maraq göstərən və bu sazişdən pay almaq istəyən ölkələrin sayı daha çox idi. Əgər xarici neft şirkətləri konsorsiumu ilə danışıqların yekunları haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 sentyabr 1994-cü il tarixli Fərmanı ilə müqavilədə beş xarici ölkəni təmsil edən doqquz neft şirkətinin iştirakı təsdiq olunmuşdusa, cəmi bir neçə gün ərzində, yəni sentyabrın 20-də müqavilənin imzalanması mərasiminə qədər daha bir ölkə – müsəlman Şərqinin aparıcı dövləti olan Səudiyyə Ərəbistanının təmsilçisi "Delta – Nimir" şirkəti müqaviləyə qoşuldu. Bu şirkət "Yunokal"ın payının 15%-ni alaraq, konsorsiumda 1,68%-lik iştirak payı ilə yer tutdu (14,11; 21, 159).

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası dünya dövlətləri ilə iqtisadi əməkdaşlığın inkişafında maraqlı olduğunu nümayiş etdirirdi. Danışıqların gərgin müzakirələrlə müşayiət olunmasına baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası ABŞ və digər Qərb dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsinə hazırlığını konkret addımlarla göstərirdi. Bunun bariz nümunəsi kimi hələ konsorsium ilə danışıqların davam etdiyi dövrdə ARDNŞ və ABŞ-ın neft kompaniyalarından biri arasında neft sənayesində əməkdaşlığa dair digər müqavilənin paralel olaraq hazırlanması və imzalanmasını qeyd etmək olar.

Məhz həmin dövrdə – 1994-cü il avqustun 10-da ARDNŞ-in birinci vitse-prezidenti İlham Əliyev ABŞ-da bu ölkənin "Yunayted BMB Qrupp" şirkəti ilə bir neçə yüz milyon barrel gücündə olan iki neft yatağının birgə işlənməsinə və istismarına dair müqavilə imzaladı (8). Uzadılması mümkünlüyü ilə 20 il müddətinə nəzərdə tutulmuş bu sənəd Azərbaycanın ABŞ şirkəti ilə imzaladığı ilk neft müqaviləsi idi. Bu addım Azərbaycanın öz neft yataqlarını Qərb sərmayədarları ilə müştərək surətdə istismar etməyə açıq olduğunu və daha irihəcmli müqavilələr çərçivəsində əməkdaşlığa maraq göstərdiyini təsdiq edirdi.

Xarici neft şirkətləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq xəttini ardıcıl davam etdirən Azərbaycan Respublikası, nəhayət, 1994-cü il sentyabrın 20-də ölkənin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynamış tarixi hadisənin şahidi oldu. Həmin gün Bakıda "Gülüstan" sarayında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Türkiyə, Rusiya və Səudiyyə Ərəbistanını təmsil edən on neft şirkəti – "Amoko", "BP", "Pennzoyl", "Yunokal", "Statoyl", "MakDermott", "Remko", "Türkiyə Petrolleri", "Lukoyl" və "Delta-Nimir" arasında "Azəri", "Çıraq" yataqlarının və "Günəşli" yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənilməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında Saziş imzalandı (14, 30-43).

Sazişə görə, neft şirkətlərinin pay bölgüsü aşağıdakı kimi müəyyənləşdirildi: ARDNŞ – 20%, "BP" – 17,1267%, "Amoko" – 17,01%, "Lukoyl" – 10%, "Pen-

nzoyl" – 9,8175%, "Yunokal" – 9,52%, "Statoyl" – 8,5633%, "MakDermott" – 2,45%, "Remko" – 2,08%, "TPAO" – 1,75%, "Delta – Nimir" – 1,68% (21, 176).

Müqavilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edildikdən sonra 1994-cü il dekabrın 12-də qüvvəyə mindi. Bundan sonra onun həyata keçirilməsi üçün ardıcıl tədbirlər görülməyə başlandı.

Layihənin iqtisadi göstəriciləri sırasında ilk növbədə yataqlardakı neft ehtiyatlarının 511 milyon ton həcmində qiymətləndirildiyini qeyd etmək lazımdır. Hasil olunan neftin 253 milyon tonu Azərbaycan Respublikasına məxsus olacaqdır. 64 milyon ton xarici neft şirkətlərinə çatacaq, 194 milyon ton isə kapital və istismar xərclərinin ödənilməsinə sərf olunacaqdır. Yəni mənfəət neftinin 80%-i Azərbaycan Respublikasının, 20%-i isə xarici şirkətlərin payı olacaqdır (14, 78-79; 21, 175).

Nəzərə almaq lazımdır ki, müqavilədə Azərbaycan Respublikasının gəlirləri üç mənbədən formalaşır: 1) Təbii ehtiyatların mülkiyyətçisi hüququnda əldə edilən gəlir; 2) Yataqların işlənməsinə sərmayə yatırılmasında iştiraka görə qazanılan gəlir (ARDNŞ layihədə 20%-lik pay bölgüsü ilə iştirak edərək kapital yatırmalı idi); 3) Ölkə büdcəsinə daxil olması nəzərdə tutulan konsorsiumun gəlirlərinin 25%-i həcmində vergi ayırmaları (14, 9-10).

Bundan başqa, neft hasilatı prosesində çıxarılacaq 55 milyard kubmetr səmt qazı təmənnasız olaraq Azərbaycan Respublikasına verilməli idi. Eyni zamanda, müqavilə sahəsində ehtiyatları 90 milyard kubmetr qiymətləndirilən sərbəst qaz yataqlarının istismarı da Azərbaycan Respublikasının müstəsna hüquqlarına aid edilirdi. Həmin qaz ehtiyatlarının istismarı üçün Azərbaycan Respublikası şirkətlərlə ayrıca müqavilə imzalaya bilərdi.

Layihənin təbii qaz ilə bağlı şərtləri sazişin Azərbaycan Respublikası üçün iqtisadi əhəmiyyətini daha da artırırdı. Çünki sənədin 1993-cü ilin iyun variantında neftlə çıxarılan səmt qazı indikindən fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasına satılmalı idi.

Xarici şirkətlərin Azərbaycan Respublikasına ödəyəcəyi bonusun məbləği əvvəlki kimi, 300 milyon dollar həcmində müəyyən edilmişdi. Lakin onun ödənilmə şərtləri və müddəti daha sərfəli və əlverişli şəkildə razılaşdırılmışdı. İmzalanmış müqaviləyə görə, bonusun 50%-i Sazişin qüvvəyə minməsindən 30 gün sonra, 25%-i hasilatın orta sutkalıq debiti 40.000 barrelə çatdıqda və nəhayət, qalan 25%-i isə ixracat boru kəməri ilə neft nəql edilməyə başlayandan sonra ödənilməli idi (9; 14, 79).

Yataqların işlənilməsi üçün o zamankı qiymətlərlə 7,5 milyard dollar kapital qoyuluşu nəzərdə tutulurdu. Sərmayənin 80%-ni xarici şirkətlər, qalan hissəsini isə müqavilədə 20% paya malik ARDNŞ qoymalı idi.

Hesablamalara görə, layihənin həyata keçirilməsindən Azərbaycan Respublikasının mənfəəti o vaxtkı qiymətlərlə 34 milyard dollar, xarici şirkətlərinki isə 8 milyard dollar təşkil edəcəkdi (21, 175). Eyni zamanda, ARDNŞ-in prezidenti Natiq Əliyevin qeyd etdiyi kimi, 30 il müddətində inflyasiya nəzərə alınmaqla, layihədən əldə olunan ümumi gəlir 157 milyard dollar qiymətləndirilirdi. Kapital, istismar və nəqliyyat xərcləri çıxılandan sonra yerdə qalan məbləğin 81,7 milyard dolları Azərbaycan Respublikasına 19,5 milyard dolları xarici şirkətlərə çatmalı idi (9).

30 il müddətinə imzalanmış saziş əsasən üç mərhələdə həyata keçirilməlidir. Birinci mərhələ (qiymətləndirmə dövrü) sənədin qüvvəyə minməsindən sonra 18 aylıq dövrü əhatə edir. Həmin müddət ərzində minimum proqram çərçivəsində təsdiqlənmiş məcburi işlərin görülməsi nəzərdə tutulurdu. Buraya üç qiymətləndirmə quyusunun qazılmasından tutmuş modernləşdirilmiş “Çıraq-1” platformasından ilkin neftin hasil olunmasınadək bir sıra işlər daxil idi.

İkinci mərhələ yataqların tammiqyaslı istismarına başlanması ilə bağlıdır. Bu mərhələdə Sazişin parlamentdə təsdiq edilməsindən sonra 48 ay ərzində ilk məhsuldar quyunun istifadəyə verilməsi ilə yataqların geniş işlənməsinə başlanması planlaşdırılırdı. Nəhayət, üçüncü mərhələdə layihənin qüvvəyə minməsindən 54 ay sonra konsorsiumun hasil etdiyi neftin əsas ixrac boru kəməri ilə dünya bazarlarına nəql olunmasına başlanması nəzərdə tutulurdu (14, 78).

Beləliklə, müqavilədə həyata keçirilməsi zəruri hesab edilən bütün işlərin ardıcıllıqla müəyyən edilməsi layihənin uğurla yerinə yetirilməsinə zəmin yaradıldı.

Layihənin icrasına nəzarəti təmin etmək üçün Rəhbər Komitə formalaşdırılmalı idi. Rəhbər Komitəyə sədr Azərbaycan Respublikası, katib isə podratçı tərəfindən təyin olunurdu.

Sazişin şərtlərinə görə xarici şirkətlər müqavilədəki paylarını tam və ya qismən sərbəst şəkildə özlərinin ortaq şirkətlərinə vermək hüququna malikdirlər. Amma şirkətlər hər hansı payı üçüncü tərəfə vermək üçün mütləq ARDNŞ-in razılığını almalıdır. Bu müddəa Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən layihədə arzuolunmaz tərəflərin iştirakının qarşısını almağa imkan verir.

Müqavilə imzalandıqdan sonra beynəlxalq aləmdə ona diqqət daha da artdı. Dünyanın bir sıra nüfuzlu neft şirkətləri layihədə pay əldə etməyə böyük maraq göstərirdilər. Bu diqqət Azərbaycan nefti ətrafında cərəyan edən qlobal iqtisadi və geosiyasi maraqların təzahürü kimi özünü göstərirdi.

1995-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan Respublikasının layihədəki 20 faizlik investisiya payını maliyyələşdirməsi ilə bağlı çətinliklər meydana çıxan zaman tanınmış xarici neft şirkətləri konsorsiuma qoşulmağa dair müxtəlif təkliflərlə çıxış etdilər. Aprelin əvvəlində Azərbaycan Respublikası hökuməti malik oldu-

ğu 20 faizlik payın 5 faizini "Türkiyə Petrolleri Anonim Ortaqlığı" şirkətinə, 5 faizini isə ABŞ-ın "Eksson" şirkətinə verdiyini bəyan etdi. Bu qərarın qəbul olunmasında təkcə iqtisadi amillər deyil, həm də siyasi məqamlar rol oynamışdı. Belə ki, Prezident Heydər Əliyev TPAO və "Eksson" şirkətlərinin rəhbərləri ilə görüşü zamanı xüsusi olaraq vurğulamışdı ki, Türkiyə Cümhuriyyəti və ABŞ-ın yüksək rəsmi dairələri Azərbaycan Respublikası rəhbərliyinə müraciət edərək həmin şirkətlərin uğurlu fəaliyyətinə dair zəmanət vermişlər (10).

Danışıqların yekunu olaraq hazırlanmış ilk sənəd 1995-ci il aprelin 12-də Bakıda Prezident Heydər Əliyevin və Türkiyənin Baş naziri Tansu Çillərin iştirakı ilə ARDNŞ və TPAO arasında imzalandı. Sazişə görə ARDNŞ müqavilədəki payının 5 faizini türk şirkətinə verdi. Bununla da TPAO-nun müqavilədəki payı 6,75 faizə çatdı (11).

Bu sazişin Azərbaycan Respublikası üçün mühüm cəhəti ondan ibarət idi ki, TPAO ARDNŞ-in müqavilədə özündə saxladığı iştirak payının 5 faizini maliyyələşdirməyi öhdəsinə götürürdü. ARDNŞ isə bunun əvəzini gələcəkdə müqaviləyə uyğun olaraq ödəməli idi (13, 54-55).

Azərbaycan Respublikasının ilk neft konsorsiumundakı payının daha 5 faizinin isə ABŞ-ın "Eksson" şirkətinə verilməsi haqqında saziş aprelin 19-da Bakıda "Gülüstan" sarayında imzalandı. ABŞ tərəfindən mərasimdə energetika nazirinin birinci müavini U.Uayt və konqresmen Q.Laflin iştirak edirdilər (12).

Sazişin şərtlərinə görə, "Eksson" şirkəti də ARDNŞ-in müqavilədəki iştirak payının 5 faizini maliyyələşdirməyi öz üzərinə götürürdü. (14, 88-89)

Bununla da ARDNŞ-in konsorsiumda əlində saxladığı 10 faizlik iştirak payının maliyyələşdirilməsi məsələsi öz həllini tapdı. Eyni zamanda, ilk konsorsiumdakı ABŞ şirkətlərinin sayı beşə çatdı.

Sonrakı illərdə layihə yenə də xarici neft şirkətlərinin maraq dairəsində idi. 1996-cı ildə Yaponiyanın "İtoçu" şirkətinin "MakDermot"un payını alaraq konsorsiuma qoşulması iştirakçı dövlətlərin coğrafiyasını daha da genişləndirdi (13, 311; 17). 2000-ci ildə "Remko" şirkəti layihədəki 2,0825 faizlik payını 150 milyon dollara ABŞ-ın üç şirkətinə satdı. "Amerada Hess" onun 1,0413 faizlik payını alaraq "Delta" ilə "Delta Hess" alyansında birləşdi. "Remko"nun payının qalan hissəsini isə "Devon Enerji" şirkəti (0,8087 faiz) və "Yunokal" (0,2325 faiz) əldə etdilər (20).

Beləliklə, konsorsiumun tərkibinin formalaşması prosesi davam edirdi. Bu proses neft şirkətlərinin sırf kommersiya maraqları ilə yanaşı, bir sıra dövlətlərin geosiyasi maraqlarının gerçəkləşdirilməsi ilə müşayiət olunurdu.

Konsorsium iştirakçılarının kommersiya maraqlarına uyğun olaraq səhm paketlərinin alqı-satqısı və layihəyə yeni şirkətlərin qoşulması nəticəsində sonra-

lar da pay bölgüsündə yeni dəyişikliklər baş verirdi. 2011-ci ildə yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edən ARDNŞ özünün formalaşmış maliyyə ehtiyatlarına söykənərək müqavilədəki iştirak payını artırmağa nail oldu. Belə ki, "BP" ilə danışıqların yekununa əsasən, ARDNŞ Böyük Britaniya Şirkətinin "Devon Enerji"dən aldığı payın bir hissəsini əldə edərək, öz iştirak payını 1,6461% artırıb 11,6461%-ə çatdırmışdır. "Devon Enerji" malik olduğu 5,63%-lik payını 2010-cu ildə "Əsrin müqaviləsi"ndəki tərəfdaşlarına – "BP"-yə (3,29%), "Şevron"a (0,99%), "İnpeks"ə (0,96%) və "İtoçu"ya (0,38%) satmışdı. Beləliklə, 2011-ci ildə baş verən sonuncu dəyişiklikdən sonra "Əsrin müqaviləsi"ndə iştirakçıların pay bölgüsü aşağıdakı kimi formalaşmışdır: "BP" – 35,83%, ARDNŞ – 11,65%, "Şevron" – 11,27%, "İnpeks" – 10,96%, "Statoyl" – 8,56%, "Eksson" – 8%, TPAO – 6,75%, "İtoçu" – 4,3% və "Hess" – 2,72% (23; 26).

Azərbaycan Respublikasının həyata keçirməyə başladığı neft strategiyasının təməl daşını qoyan müqavilə ölkənin iqtisadi, sosial, siyasi həyatında ciddi dəyişikliklərə yol açması və beynəlxalq mövqelərinin möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik idi. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ Prezidenti B.Klinton sənədin imzalanması münasibətilə göndərdiyi təbrikdə bildirirdi ki, "Birləşmiş Ştatlar tarixdə bu növ sazişlər arasında ən böyüyü olan bu müqaviləni alqışlayır" (14, 68). Təsadüfi deyil ki, dünyanın bir sıra aparıcı dövlətlərinin nüfuzlu neft şirkətlərinin iştirakına, kapital qoyuluşunun böyük həcminə və bütövlükdə ciddi geosiyasi çəkisinə görə, layihə tezliklə beynəlxalq siyasi və iqtisadi dairələrdə "Əsrin müqaviləsi" adını aldı.

Müqavilənin imzalanması ölkənin iqtisadi həyatında aparıcı yer tutan neft-qaz sənayesinin dirçəlişinə və davamlı inkişafına yeni perspektivlər açırdı. Bununla yanaşı, saziş neft sənayesi ilə bağlı olan digər sənaye sahələrinə, habelə infrastruktura investisiya qoyuluşuna güclü stimul verir və onların inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradırdı. Dünya təcrübəsinə görə, neft sənayesinə qoyulan bir dollar iqtisadiyyatın başqa sahələrinə əlavə təqribən üç dollar sərmayə cəlb olunmasını şərtləndirir.

Xarici investisiyanın köməyi ilə yenidən qurulan neft-qaz sənayesi Azərbaycanın dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiya olunmasına təkan verərək, bazar iqtisadi münasibətlərinə keçidin sürətlənməsi prosesində mühüm amilə çevrildi.

Müqavilə çərçivəsində həyata keçirilən işlər ölkəyə müasir texnika və texnologiyaların gətirilməsini, müxtəlif sahələrdə geniş tətbiq olunmasını təmin etmək baxımından əhəmiyyətli sayılırdı.

Ölkə iqtisadiyyatına irihəcmli investisiya axınına yol açan layihə Azərbaycanın sosial simasının da nəzərəçarpacaq şəkildə dəyişməsinə təsir etməli idi. Nəinki neft-qaz sənayesində, eləcə də digər sənaye və infrastruktur sahələrində

çoxsaylı iş yerlərinin yaradılması labüd idi. Bu isə iqtisadi böhranın doğurduğu kütləvi işsizliyin azalmasına, əhalinin məşğulluq probleminin tədricən həll olunmasına və sosial-rifah halının yüksəlməsinə şərait yaratmaqla, cəmiyyətdəki sosial gərginliyin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynaya bilərdi.

Nəhəng müqavilənin imzalanması ilə Azərbaycan Respublikası hökuməti taleyüklü iqtisadi və siyasi qərarların qəbul edilməsinə qadir olduğunu nümayiş etdirdi və ölkədaxili siyasi sabitliyin möhkəmlənməsinə ciddi töhfə verdi. Bu addımla da ölkə ictimaiyyətinin diqqətini və bütün potensialını yeni sosial-iqtisadi bazanın yaradılmasına, müstəqil dövlətçiliyin möhkəmlənməsinə yönəlmiş quruculuq fəaliyyətinə istiqamətləndirdi. Inkişaf və sosial rifahla bağlı ümidlərin möhkəmlənməsi isə ölkədə ictimai-siyasi atmosferin sağlamlaşmasına, qarşıdurma əhval-ruhiyyəsinin və psixoloji gərginliyin tədricən aradan qalxmasına, sabit inkişafa olan inamın artmasına xidmət edirdi.

Xarici şirkətlər konsorsiumu ilə sazişi imzalamaqla Azərbaycan Respublikası siyasi müstəqilliyini və öz resurslarının tam sahibi olduğunu göstərdi. Eyni zamanda o, iqtisadiyyatın xarici investisiyalar üçün açıq olmasını təsdiq etməklə, dünya ölkələri ilə qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlıq yolu seçdiyini sübut edirdi. Bu addım müstəqilliyə yeni qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq imicinin formalaşması və mövqelərinin möhkəmlənməsi baxımından əhəmiyyətli hesab olunmalıdır.

Hələ müstəqil dövlət kimi beynəlxalq arenaya çıxmamış hərbi təcavüzə məruz qalaraq, ərazilərinin bir hissəsini itirməsi Azərbaycan Respublikası qarşısında ərazi bütövlüyünün bərpası yolunda dünya birliyinin ədalətli mövqeyinin formalaşdırılmasını əsas vəzifələrdən biri kimi qoyurdu. Bu baxımdan müqavilə konsorsiumda təmsil olunmuş ölkələr – ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı və nəhayət, Yaponiya ilə münasibətlərin inkişafına geniş yol açırdı.

Azərbaycan Respublikası həmin ölkələr ilə maraqların uzlaşdırılmasına birtərəfli qaydada ümid bəsləmirdi. Eyni fikirlər müqavilənin imzalanması münasibətilə konsorsiuma daxil olan ölkələrin rəhbərlərindən və hökumət üzvlərindən alınmış təbrik məktublarında da ifadə olunurdu. Belə ki, ABŞ Prezidenti B.Klinton müqavilənin ölkələr arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrinin möhkəmlənməsinə xidmət edəcəyini bildirərək qeyd edirdi ki, "Azərbaycan neftinin işlənməsi Dağlıq Qarabağ regionunun daxilində və onun ətrafında uzun müddət sürən münaqişənin həll olunması ilə yanaşı, Azərbaycan xalqı üçün sabitlik, iqtisadi inkişaf və firavanlıq gətirilməsində mühüm rol oynaya bilər" (14, 68).

Konsorsiuma daxil olan Böyük Britaniyanın Baş naziri Con Meycorun təbrik məktubunda isə müqavilə iki dövlət arasındakı əlaqələrin inkişafında yeni

mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirilirdi. Baş nazir göstərirdi ki, Birləşmiş Krallıq Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması, "bölgənin bütün xalqlarının təhlükəsizlik və tərəqqinin bəhrəsini görməsi şərti ilə ədalətli və möhkəm sülhün bərqərar olmasında fəal rol oynamağa hazırdır" (14, 69).

Beləliklə, "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi və siyasi tərəqqisində, xarici ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrinin qurulması və inkişafında, habelə dünya birliyi ölkələri sırasında mövqelərinin möhkəmləndirilməsində mühüm amil kimi çıxış edir.

Ölkədaxili mürəkkəb ictimai-siyasi və iqtisadi kataklizmlərlə, Ermənistanın hərbi təcavüzü, dünyanın güc mərkəzlərinin gərgin geosiyasi mübarizəsi ilə müşayiət olunan və xarici neft şirkətləri ilə üç ildən artıq davam edən danışıqlar iddialı dövlətlərlə qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığa və Azərbaycan Respublikasının milli mənafelərinə söykənən sazişin imzalanması ilə sona çatdı. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi tənəzzül və siyasi böhrandan milli dirçəliş yoluna çıxmaq fürsəti qazandı. Bu fürsətdən lazımınca bəhrələnmək üçün qarşıda gərgin və məqsədyönlü fəaliyyət dövrü dururdu.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan" qəzeti, 9 yanvar 1993
2. "Azərbaycan" qəzeti, 23 iyul 1993
3. "Azərbaycan" qəzeti, 10 avqust 1993
4. "Azərbaycan" qəzeti, 2 noyabr 1993
5. "Azərbaycan" qəzeti, 19 noyabr 1993
6. "Azərbaycan" qəzeti, 24 mart 1994
7. "Azərbaycan" qəzeti, 28 iyun 1994
8. "Azərbaycan" qəzeti, 17 avqust 1994
9. "Azərbaycan" qəzeti, 22 oktyabr 1994
10. "Azərbaycan" qəzeti, 4 aprel 1995
11. "Azərbaycan" qəzeti, 13 aprel 1995
12. "Azərbaycan" qəzeti, 20 aprel 1995
13. Əliyev Heydər. Azərbaycan nefti dünya siyasətində, IV kitab, Bakı, 1997
14. Əsrin müqaviləsi, Bakı, 1996
15. "Həyat" qəzeti, 18 iyul 1992
16. "Xalq qəzeti", 9 sentyabr 1992
17. "Xalq qəzeti", 12 mart 1996
18. "Xalq qəzeti", 21 sentyabr 1999
19. Xoşbəxt Yusifzadə. Ömrümün illəri və izləri. Bakı, 2004
20. "525-ci qəzet", 26 oktyabr 2000
21. Алиев Илхам. Каспийская нефть Азербайджана. Москва, 2003
22. "Бакинский рабочий", 8 июня 1993 г.
23. "Бакинский рабочий", 16 июля 2011 г.
24. "Известия", 4 августа 1993 г

25. Полухов Элхан. «Контракт века». (Проблема в исторической ретроспективе). «Azərbaycan neftinin dünəni, bu günü və sabahı». Bakı,1997
26. “ Зеркало”, 16 июля 2011 г.

A.B.Mekhtiev

BOOKMARK OF THE BASE OF OIL STRATEGY - «THE CONTRACT OF A CENTURY»

SUMMARY

In the late eighties of the XX century the petroleum industry of Azerbaijan worried deep financial and economic crisis. Despite it on the eve of disintegration of Soviet Union oil resources of the Azerbaijan sector of Caspian sea drew attention of the western oil companies. At the initiative of the head of British company "Ремко" who have arrived to Baku in 1989, «ВР», «Статойл», «АМОКО», «Юнокал» have started to carry on negotiations with the Azerbaijan government for working out of oil pools on Caspian sea.

After finding of independence by Azerbaijan negotiations with the western transnational companies proceeded. However, the new political crisis which has come in June, 1993 has suspended negotiating process. Gay gift Aliyev who has come to the country leaders during that difficult period, defending political and economic interests of Azerbaijan, achieved more favourable conditions during the conclusion of the oil contract.

At last, on September, 20th , 1994 the oil agreement with 10 foreign companies from 6 countries, the received name «Contract of a century» has been signed. The prisoner for 30 years the contract has put in pawn a basis of new oil strategy of Azerbaijan which promoted by attraction of foreign capitals and high technology introduction, to petroleum industry development that opened wide prospects for social and economic growth and strengthening of a world situation of republic.

А. Б.Мехтиев

ЗАКЛАДКА ФУНДАМЕНТА НЕФТЯНОЙ СТРАТЕГИИ-«КОНТРАКТ ВЕКА»

РЕЗЮМЕ

В конце 80-х годов ХХ века нефтяная промышленность Азербайджана переживала глубокий финансово-экономический кризис. Несмотря на это накануне распада Советского Союза нефтяные ресурсы азербайджанского сектора Каспия привлекали внимание западных нефтяных компаний. По инициативе руководителя британской компании «Ремко», прибывшего в Баку в 1989 г., «ВР», «Статойл», «АМОКО», «Юнокал» начали вести переговоры с азербайджанским правительством о разработке нефтяных залежей на Каспии.

После восстановления независимости Азербайджаном переговоры с западными транснациональными компаниями продолжались. Однако, новый политический кризис в июне 1993 г. приостановил этот процесс. Гейдар Алиев, пришедший к руководству страны в тот сложный период, отстаивая политические и экономические интересы Азербайджанской Республики, добивался более выгодных условий во время заключения нефтяного контракта.

Наконец, 20 сентября 1994 г. было подписано нефтяное соглашение с 10 зарубежными компаниями из 6-ти стран, получившее название «Контракт века». Заключенный на 30 лет договор заложил основу новой нефтяной стратегии Азербайджанской Республики, которая способствовала путем привлечения иностранного капитала и внедрения передовой технологии развитию нефтяной промышленности и открывала широкие перспективы для социально-экономического роста и укрепления международного положения страны.

Açar sözlər: neft, müqavilə, xarici şirkətlər, saziş, ölkə
Ключевые слова: нефть, договор, зарубежные фирмы, соглашение, страна
Keywords: oil, the contract, foreign firms, the agreement, the country

Məqalə t.ü.f.d. Ə.Qasımovun və t.ü.f.d. A.Balayevin müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

"ƏSRİN MÜQAVİLƏSİ"NİN İMZALANMASI VƏ ABŞ-IN MÖVQEYİ

Əsmər NƏSİBOVA[*]

"Soyuq müharibə"nin sona çatması ilə dünyada başlamış olan kardinal dəyişikliklər, beynəlxalq münasibətlərin istiqamətlərinin müəyyən olunmasında iqtisadi amillərin, o cümlədən neft amilinin böyük yeri, geosiyasətin və geoiqtisadiyyatın neftlə zəngin bölgələr, o cümlədən Qafqaz üçün oynadığı rol 1991-1993-cü illərdə hələ xarici siyasət prioritetləri, xarici siyasət strategiyası müəyyən olunmayan, iqtisadiyyatı tam tənəzzül yaşayan Azərbaycan Respublikası üçün də keçərli idi. ABŞ-ın, Rusiya Federasiyasının, İranın və Türkiyənin ciddi rəqabətinin getdiyi Avrasiya məkanında Qafqaz mərkəzi rollardan birini oynayırdı və bu bölgənin iri dövləti sayılan Azərbaycanın siyasətindən bir çox məqam asılı idi. Xüsusilə də bu, neft ehtiyatları ilə zəngin olan respublikanın enerji siyasətinə aid idi.

1992-1993-cü illərdə müstəqilliyinin "eyforiyası"nı yaşayan Azərbaycan Respublikası rəhbərliyi SSRİ-dən ona "miras" qalmış iqtisadi problemlərin nə qədər ağır olduğunu təsəvvür etmirdi: onilliklər ərzində müttəfiq respublikaların bir-birinə məcburi iqtisadi bağlarla bağlanmış, sərt təsərrüfat ixtisaslaşmasının aparıldığı Sovetlərin dağılması ilə, yeni dövlətlərin qarşısında iqtisadiyyatın böhrandan çıxarılması, müasir texnologiyaların və sosialist iqtisadiyyatı üçün yad olan investisiyaların cəlb edilməsi məsələsi də ortaya çıxdı. Konkret neft sənayesinə gəlincə, onun dirçəldilməsi yalnız iri vəsait deyil, həm də güclü strategiyanın işlənib hazırlanmasını tələb edirdi.

Məsələ burasındadır ki, müasir dünyanın infrastrukturu, onunla əlaqədar isə həm də siyasi həyatı bu və ya digər dərəcədə neftə bağlıdır. Bu gün dünyada istehsal olunan enerji ehtiyatlarının əsas mənbəyi neftdir və bu enerjinin 48 %-ni neft təşkil edir (19, s.23). Lakin neft bərpa edilməyən ehtiyatlara aiddir, başqa sözlə desək, tükənəndir. Dünyanın neft ehtiyatları hazırda təxminən 210 milyard ton (1200 milyard barrel) təşkil edir. Mütəxəssislərin 2006-cı ildə aparılan hesablamalarına görə neft ehtiyatlarının ən tez tükənmə müddəti ABŞ və Çində 11 il, ən son tükənmə müddəti isə Venesueladadır 194 il .Neft enerji mənbəyi olmaqla yanaşı, emal sənayesində də aparıcı xammaldır: kimya və neft-kimya sənayesində ondan sintetik kauçukların, plastmas və plassifikatorların, həmçinin boyaların alınmasında xammal kimi istifadə olunur. Neftin üstün keyfiyyətlərindən biri də onun nəqlinin, qaz və daş kömürlə müqayisədə daha asan başa gəlməsidir (24).

---

[*] Əsmər Şükür qızı Nəsibova – AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aspirantı

Başqa sözlə desək, iqtisadi diplomatiyanın beynəlxalq münasibətlərdə əsas vasitə olaraq seçildiyi müasir dünyada neft amili həm onun istehsalçıları, həm də istehlakçıları üçün böyük önəm daşıyır. Müstəqilliyinin ilk illərini yaşayan Azərbaycan Respublikasının bu amili layiq olduğu səviyyədə saxlaması, daha doğrusu, ondan həm iqtisadiyyatının dirçəldilməsində, sosial problemlərinin həllində istifadə etməsi, həm də xarici siyasətə güclü vasitə olaraq cəlb etməsi əhəmiyyətli məsələ idi. Lakin bu ehtiyatların mövcudluğu, heç də həmin problemlərin özü-özülüyündə dərhal həlli demək deyildi. Neft ehtiyatları Azərbaycan Respublikası üçün neqativ təsirlərə də malik ola bilərdi: bu ehtiyatlar Rusiyanın sovet dönəmində olduğu kimi, nəzarətində saxlanması və ya iri siyasi və iqtisadi dividendlər vermədən, Qərb ölkələrinin şirkətləri tərəfindən amansız istismarı halında Azərbaycan üçün böyük poblemlərə yol aça bilərdi.

Cədvəl 1

1990-1994-cü illərdə Azərbaycanda aparılan neft qazma işləri (milyon tonla)

İllər	**Sənaye qazması**	**Quruda**	**Dənizdə**	**Kəşfiyyat qazması**	**Quruda**	**Dənizdə**
1990	427,3	244	183	88	47,1	40,9
1991	383,3	215	168	43	22,2	20,8
1992	386,6	235	152	41,6	19,8	21,8
1993	316,8	216	101	24,7	9,4	15,3
1994	162,4	114	48,5	5,7	2,8	2,9

Qeyd: Cədvəl aşağıdakı mənbənin materialları əsasında hazırlanmışdır: 16, s.137-138, cədvəl 1.10

Təsadüfi deyil ki, bütün bu sadaladığımız amillərin nəzərə alınmadığı 1991-1993-cü illərdə Azərbaycanda neft hasilatı acınacaqlı vəziyyətə düşmüşdü (bax: cədvəl 1). Hasilatın cədvəldən də görünən bu dövrdəki aşağı səviyyəsi, başlıca olaraq, mövcud yataqların sovet dönəmində amansızlıqla, intensiv şəkildə istismarı, yeni yataqların istifadəsi üçün maliyyə imkanlarının olmaması, texnikanın və texnologiyanın köhnəlməsi sayılırdı (16, s.138-139). Bu problemlərin sürətli həlli üçün xarici sərmayənin neft sənayesinə cəlb edilməsi də vacib şərtlərdən biri idi. Amma Azərbaycan Respublikasının bu sahədə də təcrübəsi, demək olar ki, yox dərəcədə idi.

Doğrudur, hələ 1980-ci illərin sonlarında Şotlandiyanın "Remco" şirkəti Azərbaycan nefti ilə yaxından maraqlanmağa başlamışdı: şirkətin sədri S.Rempin Bakıya gəlişi də faktdır (16, s.145). "British Petroleum"un mütəxəssislərinə də Xəzərin neft ehtiyatları haqqında ətraflı məlumatları elə S.Remp vermişdi və

Azərbaycan Respublikası neft sənayesinə xarici sərmayənin cəlb edilməsi üçün imkanlar açılmışdı. “Remco” şirkətinin Azərbaycan SSR hökuməti ilə apardığı danışıqlar sayəsində artıq 1990-cı ilə doğru digər məşhur şirkətlərlə - “AMOCO”, “Biritish Petroleum/Statoil”, “Unocal” ilə də əlaqələr yaradılmışdı. SSRİ Neft və Qaz sənayesi Nazirliyiyin və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 18 yanvar 1991-ci il tarixli 25/25 saylı birgə qərarı ilə “Azəri” yatağının “Xəzərdənizneft” istehsalat birliyi ilə birgə kəşfiyyatı və tədqiqi üzrə tenderin keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu (12). Tenderi 1991-ci ilin iyununda “AMOCO” şirkəti qazanmışdı və digər neft şirkətlərini də həmin layihədə iştiraka dəvət etmişdi (16, s.146).

Lakin, ölkədə yaranmış qeyri-sabit siyasi durum, idarəçilikdə dəyişikliklər bu layihənin müvəqqəti dayanmasına gətirib çıxardı. Danışıqlar yalnız 1992-ci ilin payızında, respublikada hakimiyyət dəyişikliyindən sonra bərpa edildi. 1992-ci il sentyabrın 7-də Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə “BP/Statoil” şirkətlər alyansı ilə müqavilə imzalandı və alyansa “Dostluq” (sonralar adı dəyişdirilib “Çıraq” adlandırıldı) yatağının tədqiqi və “Şahdəniz” yatağının öyrənilməsi üzrə eksklüziv hüquqlar verildi. Alyans bu hüquq müqabilində 30 milyon dollar ödəməyi öhdəsinə götürürdü (16, s.147).

1993-cü ilin martında “BP/State Oil” şirkətlər alyansı ilə ARDNŞ arasında “Çıraq” və “Şahdəniz” yataqlarının birgə öyrənilməsi və işlənməsi üzrə ikinci preliminar müqavilə imzalandı. Həmin ilin oktyabrında ARDNŞ ilə digər iri neft şirkəti olan “Pennzoil” arasında üçüncü müqavilənin imzalanması baş tutdu: müqaviləyə görə, xarici şirkətə “Günəşli” yatağının işlənməsində iştirak etmək hüququ verilirdi (16, s.148). Xarici sərmayəçilərə dörd iri neft yatağı təklif olunurdu: “Azəri”, “Şahdəniz”, “Çıraq” və “Günəşli” (16, s.148). Bundan sonra “xarici, ilk növbədə amerikan və ingilis şirkətlərinin Azərbaycanın neft biznesinə nüfuz etməsi başlayır” (16, s.148).

Qeyd edək ki, həmin ildə ARDNŞ və xarici şirkət rəhbərlərinin arasında təklif olunan sahələrin genişləndirilməsi və layihə üzvlərinin sayının artırılması haqqında danışıqlar da gedirdi. Elə bu danışıqların nəticəsi olaraq müqavilə iştirakçıları arasında 1992-ci ilin noyabrında beş “vahid təchizat bazası, vahid boru kəmərləri və terminallar sistemi haqqında qarşılıqlı anlaşma memorandumu” imzalandı (16, s.148). Bunun ardınca Azərbaycan Respublikası tərəfi BP, AMOCO və Pennzoil şirkətlərinə hər üç layihəni vahid idarəçilikdə birləşdirmək arzusunda olduğunu xəbər verdi; lakin adı çəkilən şirkətlər birbaşa bildirməsələr də, bu təklifi xeyli ehtiyatla qarşıladılar (bax: 16, s.148).

Xeyli danışıqlardan sonra, yalnız 1993-cü ilin mayında şirkətlər üç yataqda aparılacaq işlərin vahid proqramı haqqında altıncı memorandumu imzaladılar

(16, s.149). Layihədə iştirak edən xarici şirkətlərin sırasına bu zaman "Remco" (Pennzoil ilə birgə), "MacDermott" və "Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı" (TPAO) da qatılmışdı. 5 iyun 1993-cü ildə ARDNŞ-ın Direktorlar şurası üç yataqda - "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarında aparılan işlərin birləşdirilməsi haqqında bəyannamə qəbul etdi; xarici şirkətlərin də qəbul etdiyi yeni şərtlərə müvafiq olaraq, ümumi payın 70 %-i ARDNŞ-a verilirdi, 30 %-i isə digər iştirakçılar arasında bölüşdürülürdü (23). Müqavilənin qəti olaraq imzalanması müddəti artıq bəlli olsa da (21 iyul 1993-cü il), ölkədəki mürəkkəb siyasi vəziyyət – faktiki vətəndaş müharibəsi bu prosesi yarımçıq qoydu.

Şübhəsizdir ki, adı çəkilən müqavilənin imzalanmasının səbəbi yalnız bir hadisə - ölkədə hakimiyyət uğrunda müxtəlif qruplaşmaların mübarizəsi və vətəndaş müharibəsi ilə müşayiət olunan mürəkkəb siyasi vəziyyət ilə izah oluna bilməz. Bununla əlaqədar, Prezident İlham Əliyevin 2003-cü ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycanın Xəzər nefti" ("Каспийская нефть Азербайджана") adlı kitabında çox ətraflı təhlillərə rast gəlmək olar. Müəllif müqavilənin 1992-ci və hətta 1993-cü ildə imzalanmamasının səbəblərini, daha doğrusu, buna mane olan amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- ABŞ Konqresi tərəfindən 1992-ci ilin dekabrında "Azadlığı Müdafiə Aktı" Qanununa "907-ci düzəliş"in qəbul edilməsi;
- Yataqlarda aparılan işlərin birləşdirilməsi ideyasına marağın durmadan artması;
- Layihənin hazırlanması üzərində çalışan azərbaycanlı mütəxəssislərin iqtisadi təhlillərinin zəif səviyyəsi;
- Ölkə rəhbərliyinin xarici siyasətdə yol verdiyi böyük səhvlər, o cümlədən, Rusiya və İranla onsuz da ağır olan münasibətlərin gərginləşməsinə rəvac verməsi (16, s.150-151).

Neft sənayesindəki məhz bu şərtlərin ağırlığı altında Azərbaycan Respublikasının yeni rəhbərliyi – Heydər Əliyev hökuməti düşünüşlmüş neft strategiyasını qurmalı, Azərbaycanı düşmüş olduğu ağır hərbi-siyasi vəziyyətdən qurtarmaqla yanaşı, onun iqtisadiyyatını tam məhv olmaqdan xilas etməli idi. Neft sənayesinin inkişafını ayrıca təsəvvür etmək (necə ki, bunu əvvəlki hökumət düşünürdü) böyük bir yanlışlıq olardı; ölkənin neft sənayesi ümumi iqtisadi inkişaf konsepsiyası çərçivəsinə salınmalı idi.

1993-cü ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən Heydər Əliyev xarici siyasətin milli maraqlar çərçivəsində qurulmasının önəmli olduğunu, ölkənin gələcəyi üçün təməl rolu oynadığını təcrübəli dövlət xadimi olaraq tam anlayırdı: enerji sahəsində digər dövlətlərlə, o cümlədən ABŞ-la əməkdaşlıq da bu təməl prinsiplərə dayaqqlanmalı idi. Ona görə də imzalanması

21 iyul 1993-cü il olaraq nəzərdə tutulmuş neft müqaviləsinin yenidən işlənməsi, Azərbaycan Respublikası üçün sərfəli tərəflərinin diqqətlə öyrənilməsi, ziyanlı tərəflərinin isə minimuma endirilməsi lazım idi. Ölkədəki bu ərəfədə yaranmış ağır siyasi durum, Ermənistanın işğalçılıq aktlarının genişlənməsi də neft strategiyasında hər hansı yanlışlığa yol verilməsini imkansız edirdi. Məhz bu amillərdən çıxış edərək Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası üçün əlverişsiz olan və ölkənin iqtisadiyyatını xarici sərmayədən tam asılı salacaq neft müqaviləsinin imzalanmasından imtina etməli, sonra sözün əsl mənasında Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının formalaşması prosesi başladı. İlk olaraq əvvəlki illərdə xarici siyasət sahəsində buraxılmış səhvlərin vurduğu ziyanın aradan qaldırılması zəruri oldu. Neft strategiyası da ölkənin strateji maraqlarını əks etdirən xarici siyasət kursunun tərkibində formalaşdırıldı. İrəlidə duran vəzifələrin ən çətini "müxtəlif dövlətlərin bütövlükdə Qafqaz regionu və bilavasitə Azərbaycan Respublikası üzərində köklənmiş imperiya ambisiyaları, ərazi iddiaları, iqtisadi maraq və nüfuz dairəsi uğrunda mübarizəsinin reallıqlarını, onların kəsişən və toqquşan maraqlarını dəqiq müəyyənləşdirmək, çevik manevrlər və xüsusi taktiki gedişlərlə Azərbaycnaın dövlətçilik mənafelərini maksimum qorumaq" idi (11, s.228).

Bu vəzifələrin öhdəsindən gəlmək, xarici şirkətlərin böyük maraqla və bəzən hətta hövsələsizliklə gözlədikləri neft müqaviləsinin imzalanmasını daha artıq gecikdirməmək üçün ABŞ-la və Qərbi Avropa ölkələri ilə əlaqələr xeyli genişləndirildi, eyni zamanda Rusiya və İranla münasibətlərdəki gərginliklər aradan qaldırıldı. Adları çəkilən dövlətlərlə Azərbaycan Respublikasının həm ayrı-ayrılıqda, həm də birgə münasibətlərini qurmaq üçün başlıca strategiya da müəyyənləşdirildi.

1993-cü ilin sentyabrında Heydər Əliyev Moskvaya rəsmi səfər etdi, iki ölkə arasında münasibətlərin normallaşdırılması istiqamətində görüləcək işlər müzakirə edildi. Bu danışıqların qanunauyğun nəticəsi olaraq 1993-cü il sentyabrın 24-də Azərbaycan Respublikasının MDB-yə üzvlüyü bərpa oldu (1). Bu birliyə yenidən üzv olması, əslində yalnız Rusiya ilə münasibətlərin daha sıx çərçivəyə düşməsinə imkan yaratmırdı; birlik üzvü olan digər dövlətlərlə, o cümlədən Orta Asiyanın türk respublikaları ilə əvvəlki rejimin dövründə Azərbaycanın korlanmış münasibətlərinin neqativ təsirinin aradan qaldırılması da bu hadisələrlə sıx bağlı idi (10, 2001).

1993-cü ilin sonu - 1994-cü ilin birinci yarısında prezident Heydər Əliyevin Avropa ölkələrinə də rəsmi səfərləri baş tutdu. 1993-cü ilin dekabrında prezidentin Fransaya rəsmi səfəri gedişində Azərbaycan Respublikası ilə Fransa Respublikası arasında "Dostluq, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq haqqında" müqa-

vilə imzalandı. 1994-cü ilin feavralında Heydər Əliyev Böyük Britaniyaya rəsmi səfər etdi və iki ölkə arasında "Dostluq və Əməkdaşlıq haqqında" Birgə Bəyannamə və başqa ikitərəfli sənədlər imzalandı. Hər iki rəsmi səfər və imzalanan sənədlər Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə inteqrasiyası yolunda böyük addımlar oldu (15, c.185; 11, s.338).

Azərbaycan Respublikasının ABŞ-la münasibətləri respublikanın xarici siyasətinin başlıca prioritetlərindən sayıldığından, həm də neft müqaviləsini imzalayacaq şirkətlərin bir qismi amerikan şirkətləri olduğundan, Heydər Əliyevin xarici siyasət strategiyasında bu məsələ xüsusi yer tuturdu. ABŞ-la münasibətlərin normallaşdırılması, xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində bu iri dövlətin təsir resurslarından istifadə etmək siyasətinə üstünlük verilməsi Heydər Əliyevin Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri olduğu zamandan başlamışdı. Bu siyasətini davam etdirən Heydər Əliyev artıq 1993-cü ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Sədri olaraq ABŞ prezidenti B.Klintona, vitse-prezident A.Qora və ABŞ Konqresinin spikeri T.Foliyə məktub göndərərək məlum "907-ci düzəliş"in qeyri-obyektiv olduğunu əsaslandırmış və bu düzəlişin ləğvi üçün tədbirlər görülməsini xahiş etmişdi (11, s.288). Heydər Əliyevə ABŞ dövlət katibinin yeni müstəqil dövlətlər üzrə müşaviri S.Talbott vasitəsilə çatdırdığı cavab məktubunda prezident B.Klinton həm Yerevan hökumətinə ciddi təzyiqlər göstəriləcəyi, həm də məlum "907-ci düzəliş"in qüvvədə qalması halında belə Azərbaycana qeyri-hökumət təşkilatları xətti ilə yardım göstəriləcəyi ilə bağlı məlumat verirdi (11, 288).

Növbəti ilin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan-ABŞ münasibətləri yüksələn xətt üzrə inkişaf etməyə başlayır: hər iki tərəf bir-biri ilə bağlı maraq və mövqelərini dəqiq müəyyənləşdirir və qarşılıqlı əlaqələrin əsas konturları cızılır. Bu, öz əksini müxtəlif rəsmi görüşlər zamanı əldə olunan razılaşmalarda da tapır. 1994-cü ilin iyununda Heydər Əliyev Türkiyəyə rəsmi səfəri zamanı ABŞ dövlət katibi U.Kristofer ilə görüş keçirir və görüşdə iki ölkə arasındakı münasibətlərin strateji tərəfləri müzakirə olunur (11, s.291). Həmin ilin sentyabrında Bakıda Heydər Əliyevlə ABŞ prezidentinin şəxsi nümayəndəsi M.Olbraytla görüşündə də dövlətlərarası münasibətlərin perspektivləri müzakirə edilir (11, s.291). Bu müzakirələr Heydər Əliyevin 1994-cü ilin sentyabrında Qahirədə ABŞ-ın vitse-prezidenti A.Qorla və Nyu-Yorkda prezident B.Klintonla görüşlərində daha geniş şəkildə davam etdirilir (11, s.291-292). Başqa sözlə desək, çox qısa bir zaman kəsiyində (hərfən bir neçə ayın içində) Azərbaycan Respublikasının ABŞ-ın Qafqaz bölgəsində strateji tərəfdaşı qisminə daxil olması imkanları açılır.

ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri ilə əlaqələrin yeni səviyyəsinin daha bir nümunəsi və ölkənin xarici siyasətinin daha bir uğuru Azərbaycanın 1994-cü il

mayın 4-də NATO-nun "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramına qoşulması oldu (11, s.510). İşğalçı Ermənistanla sərhəd olan, bu respublika tərəfindən torpaqlarının bir hissəsinin ələ keçirildiyi Azərbaycan üçün, heç şübhəsiz, Proqram çox böyük siyasi və hərbi əhəmiyyət kəsb edirdi. Üstəlik, xarici dövlətlərin, o cümlədən NATO üzvü olan ölkələrin şirkətləri ilə neft müqaviləsi imzalamağa hazırlaşan Azərbaycan üçün bu hərbi əməkdaşlıq həm də böyük təminatın təzahürü idi.

Xarici siyasətdəki intensiv fəaliyyətlə eyni vaxtda, neft sənayesinin idarəçiliyi sahəsində də iri miqyaslı tədbirlər həyata keçirilir. Prezidentin 1994-cü il 10 yanvar tarixli 50 saylı sərəncamı ilə ARDNŞ-ın yeni idarəçilik strukturu yaradılır (23). İstehsalat birlikləri – "Azneft", "Azəriqaz", "Azərkimya", "Geologiya və mühəndis geologiyası" İB, trestlər və istehsal hüququ olan müəssisələr, həmçinin fərdi struktur vahidləri ARDNŞ-ın strukturuna daxil edilir. ARDNŞ-ın respublika qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş başlıca fəaliyyət sahələri ayrılır. Neft müqaviləsini bütün detalları ilə öyrənmək üçün ARDNŞ-ın aparıcı mütəxəssislərindən ibarət qrup yaradılır, 1994-cü ilin mayında İlham Əliyev həmin qrupun işinə cəlb edilir (16, s.153). Qrup ona verilmiş çox qısa müddətdən (1994-cü ilin fevralından iyununadək) səmərəli istifadə edir və xarici şirkətlərlə əlaqələrin bütün tərəflərini, o cüməlxdən neqativ tərəflərini üzə çıxarır. Hyustonda və İstanbulda layihə iştirakçıları ilə görüşlər və müşavirələr keçirilir (bu barədə ətraflı bax: 16, s.158-160). Yalnız bundan sonra ARDNŞ-ın xarici şirkətlərlə danışıqları bərpa edilir.

Beləliklə, ağır siyasi, hərbi təlatümlərdən çıxmış, vətəndaş qarşıdurmasının bütün ağırlıqlarını çəkmiş Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının möhkəm təminatı qoyulmuş oldu.

20 sentyabr 1994-cü ildə Bakıda "Gülüstan" sarayında ARDNŞ ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, Yunanıstanın neft şirkətlərinini daxil olduğu konsorsium arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq" yataqlarının və "Günəşli" yatağının bir hissəsinin birgə işlədilməsi və hasil olunan neftin pay şəklində bölüşdürülməsi haqqında 30 il müddətinə saziş bağlandı (7, s.404; 16, s.160). Saziş "Əsrin müqaviləsi" adını aldı. Müqavilənin imzalanmasında Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev, Böyük Birtaniyanın energetika naziri T.Eqqar, "AMOKO" şirkətinin prezidenti V.Larri, BP-nin prezidenti C.Braun, "Statoil" şirkətinin rəhbəri Y.Nik, "Lukoyl"un prezidenti V.Ələkbərov, "MacDermott" şirkətinin rəhbəri V.Vitis, "Pennzoil" şirkətinin prezidenti T.Hamilton, "Remco"nun prezidenti S.Remko, TPAO-nun rəhbəri S.Səncər, "Unocal" şirkətinin rəhbəri C.Amel və "Delta İnternational" şirkətinin prezidenti Fateh əl-Əlbi iştirak etdi. Heydər Əliyev imzalanma mərasimində tarixi bir çıxış etdi (çıxışın tam mətni

üçün bax: 16, s.160-172). Qeyd edək ki, Müqaviləni imzalayan xarici şirkətlərin sırasına (BP, AMOCO, Lukoil, Statoil, Pennzoil, Remco, Unocal, Delta İnternational, TPAO) sonradan İtochu (Yaponiya), Exxon Mobil və Amerada Hess (ABŞ) korporasiyaları da qatıldı (3; 6).

Müqavilənin şərtlərinə müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasına 300 milyon ABŞ dolları həcmində bonus ayrılırdı ki, onun da 80 milyonu həmin müddətə qədər artıq ödənmişdi, digər bir qismi isə (70 milyon ABŞ dolları) müqavilənin respublika parlamenti tərəfindən ratifikasiya edilməsindən sonra ödənməli idi; daha 75 milyon dollar neftin gündəlik hasilatı 40.000 barrel təşkil edəcəyi halında, qalan 75 milyon isə neftin boru kəməri ilə ötürülməsi zamanı verilməli idi (16, s.176). Müqavilədə, həmçinin göstərilirdi ki, neft boru kəməri 54 ay müddətində çəkilməlidir.

"Əsrin müqaviləsi"nin bağlanması "XX yüzilliyin tarixində əhəmiyyətli hadisə oldu" (16, s.160), "Azərbaycanın neft sənayesi tarixində tamamilə yeni bir era başlandı" (11, s.664). 12 dekabr 1994-cü ildə müqavilə Azərbaycan Milli Məcilisi tərəfindən ratifikasiya edildi və Prezident Heydər Əliyevin müvafiq əmrindən sonra qanuni qüvvəyə mindi.

"Əsrin müqaviləsi"inin imzalanmasından az sonra onun reallaşdırılması işini həyata keçirəcək yeni idarə – Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ/ AIOC - Azerbayjan International Operating Company) yaradıldı və onun tərkibinə respublika hökumətinin və bütün şirkətlərin nümayəndələri daxil oldu, Şirkətin Şura sədri BP-nin Azərbaycan ofisinin rəhbəri T.Adams seçildi (16, s.180).

Növbəti bir neçə ildə "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində çox gərgin işlər həyata keçirildi və bu layihənin davamı olaraq dünyanın 16 dövlətinə məxsus 36 şirkətlə 26 yeni neft müqaviləsi imzalandı (11, s.666). Bunları qısa şəkildə aşağıdakı kimi icmal etmək olar:

1. "Qarabağ" strukturunda kəşfiyyat aparılması və yataqların istismarı haqqında 10 noyabr 1995-ci il tarixli müqavilə. ARDNŞ ilə LukAcip (Rusiya-İtaliya), Pennzoil (ABŞ), Lukoil (Rusiya) və Acip (İtaliya) arasında imzalanan müqavilə Milli Məclis tərəfindən 1996-cı il fevralın 23-də ratifikasiya edildi (2).
2. "Şahdəniz" yatağının birgə işlədilməsi haqqında 4 iyun 1996-cı ildə imzalanmış müqavilə aşağıdakı şirkətlər arasında bağlandı: ARDNŞ, Statoil, BP/AMOCO, "TotalFina Elf", "Acip", Lukoil, TPAO. Müqavilə Milli Məclis tərəfindən 17 oktyabr 1996-cı ildə ratifikasiya edildi (16, s.221).
3. "Dan Ulduzu" və "Əşrəfi" yataqlarının birgə işlədilməsi üzrə 1996-cı il dekabrın 14-də bağlanmış müqavilədə ARDNŞ, BP, Unocal, İtochu, Delta

Hess (Səudiyyə Ərəbistanı) iştirak edirdi (4). Müqavilə Milli Məclis tərəfindən 7 mart 1997-ci ildə ratifikasiya edildi (16, s.258).

4. "Lənkəran Dəniz" və "Talış Dəniz" yataqlarının birgə istismarı haqqında müqavilə 13 yanvar 1997-ci ildə Parisdə imzalandı ("Azərbaycan", 15.01.1997) və Milli Məclis tərəfindən 30 iyun 1997-ci ildə ratifikasiya edildi (16, s.258).
5. "Yalama-Samur D-222" yatağının birgə işlənməsi haqqında ARDNŞ Lukoil ilə 4 iyul 1997-ci ildə Moskvada müqavilə imzaladı və müqavilə Milli Məclis tərəfindən 10 dekabr 1997-ci ildə ratifikasiya edildi (16, s.258).
6. "Naxçıvan D-3", "Abşeron", "Oğuz" yataqlarında birgə iş haqqında ARDNŞ ilə Exxon arasında Vaşinqtonda 1997-ci il avqustin 1-də müvafiq olaraq üç müqavilə imzalandı və hər üç müqavilə Milli Məclis tərəfindən 5 dekabr 1998-ci ildə ratifikasiya edildi (8, v.49-50; 16, s.258).
7. "Kürdaşı" və "Cənub-Qərbi Qobustan" yataqlarının birgə işlənməsi haqqında ARDNŞ-n xarici şirkətlərlə 2 iyun 1998-ci ildə Bakıda bağladığı müqavilə Milli Məclis tərəfindən müvafiq olaraq 30 iyul və 23 noyabr 1998-ci ildə ratifikasiya edildi (9, v.51;16, s.258).
8. 21 iyul 1998-ci ildə "İnam", Araz", "Alov", "Şərq", "Muradxanlı" yataqlarının birgə işlənməsi haqqında Londonda ARDNŞ və BP, Shell, Statoil, TPAO, Exxon Mobil, Ramco, Albert Energy şirkətləri arasında üç müqavilə imzalandı. Müqavilələr müvafiq olaraq 1998-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Milli Məclis tərəfindən ratifikasiya edildi (9, v.51; 16, s.258).
9. ARDNŞ ilə Çin Xalq Respublikasının PetroChina şirkəti arasında "Kürsəngi" və "Qarabağlı" yataqlarının birgə işlənməsi haqqında Bakıda 15 dekabr 1998-ci ildə imzalanan müqavilə Milli Məclis tərəfindən 16 aprel 1999-cu ildə ratifikasiya edilmişdir (16, s.258).
10. 1999-cu il aprelin 27-də Vaşinqtonda ARDNŞ ilə amerikan şirkətləri arasında üç müqavilə imzalandı: 1) "Zəfər" və "Məşəl" yataqlarının birgə istismarı; 2) "Savalan", "Dalğa" və "Lerik-Dəniz Cənub" yataqlarının birgə istismarı; 3) "Padar" yatağının birgə istismarı haqqında müqavilələr 2000-ci ilin aprel-iyun ayları ərzində Milli Məclis tərəfindən ratifikasiya edildi (16, s.258).
11. Yenə Vaşinqtonda, 2000-ci il sentyabrın 12-də "Mişov-Dağ" və "Kələməddin" yataqlarının birgə işlənməsinə dair ARDNŞ-ın amerikan şirkətləri ilə müqaviləsi imzalandı və həmin ilin oktyabrında müqavilə Milli Məclis tərəfindən ratifikasiya edildi (16, s.258).

2001-2003-cü illərdə ARDNŞ ilə xarici şirkətlər arasında daha bir neçə müqavilə imzalandı: bunlar *"Zığ", "Hövsan"* və *"Pirsaat"* yataqlarının birgə işlənməsinə dair müqavilələr olmuşdur (16, s.258).

Adları çəkilən neft müqavilələri çərçivəsində Azərbaycan Respublikasına 60 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyulması nəzərdə tutulmuş, bu müddətdə xarici şirkətlər ilkin işlərin aparılması üçün 6 milyard dollara qədər sərmayə qoymuşlar (13).

"Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması təkcə iqtisadi hadisə deyildi : bu müqavilə, Qafqaz bölgəsində strateji maraqları olan ABŞ-ın və digər iri dövlətlərin kəskin mübarizəsi və rəqabəti şəraitində Azərbaycan Respublikası rəhbərliyinin çox mürəkkəb və ağır əməyinin, ehtiyatlı, amma eyni zamanda, bacarıqlı siyasətinin məhsulu sayılmalıdır. Heydər Əliyevin neft strategiyası belə bir prioritet məsələyə söykənmişdi ki, ölkənin neft ehtiyatlarının xarici ölkələrə ixracı, əvvəlki rəhbərliyin düşündüyü kimi, texniki bir iş deyildir; bu məsələ daha çox siyasi və diplomatik hadisədir,neft strategiyası iri dövlətlərin elə özləri qədər iri miqyaslı mübarizəsində bölgə dövlətinin (yəni Azərbaycanın) öz suverenliyini, qüdrətini saxlamasına xidmət etməlidir. Amerika Birləşmiş Ştatları kimi dövlətlə münasibətləri yeni səviyyəyə çıxarmaq, əvvəlki illərdə buraxılan səhvləri təkrar etmədən, bu səhvlərin ağır nəticələrini aradan qaldırmaq yeni neft strategiyasının tərkibinə daxil olan məsələ idi.

"Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasının mənfəətləri də birtərəfli xarakter daşımırdı. Təbiidir ki, bu layihədə faktiki olaraq 40 % pay almış ABŞ-ın rəhbərliyi prezident Heydər Əliyev kimi bacarıqlı bir dövlət xadiminin aparmış olduğu məqsədyönlü siyasət sayəsində çox tezliklə Azərbaycan Respublikasını bölgədə strateji əhəmiyyətli dövlətə çevirəcəyini anlayırdı. Bu prosesin sürətlə gedəcəyi də artıq bəlli olurdu. O səbəbdən, hələ 1994-cü ildə B.Klinton administrasiyası Xəzər siyasətini işləyib hazırlamaq məqsədilə xüsusi işçi qrup təşkil etmişdi və onun tərkibinə Dövlət Departamentinin, Energetika Nazirliyinin, Ticarət Nazirliyinin, MKİ-nin və Milli Təhlükəsizlik Şurasının nümayəndələri daxil edilmişdi. Elə həmin ildə ABŞ Konqresi "enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsini ölkənini xarici siyasətinin başlıca prioritetlərindən olduğunu" da vurğulamışdı (bax: 21, s.209; 20, s.74). Təsadüfi deyil ki, ABŞ-ın enerji strategiyasını işləyib hazırlayan siyasi elitanın bir çox nümayəndəsi – Z.Bjezinski (AMOCO-nun konsultantı), B.Skoukroft (Pennzoil-un konsultantı), D.Beyker (Azərbaycanda fəaliyyət göstərən beynəlxalq neft konsorsiumunun hüquqi nümayəndəliyinin – "Beyker and Botts"un rəhbəri), A.Hartman (Türkmənistan neftinin nəqli məsələləri ilə məşğul olan şirkətin direktorlar şurasının sədri) həm də bu sahənin praktikləri idi (21, s.224).

Məhz 1994-cü ildən başlayaraq ABŞ Qafqazda Rusiyamərkəzçi siyasətdən uzaqlaşaraq, bölgə respublikalarının (oxu: Azərbaycanın) siyasi və iqtisadi müstəqilliyinin passiv deyil, fəal şəkildə dəstəkləməsi xəttini götürür. 1995-

1997-ci illərdə iki ölkə arasında əlaqələr yüksələn xəttlə inkişaf edir. 1995-ci ilin mayında Heydər Əliyevin Moskvada prezident B.Klintonla və Londonda vitse-prezident A.Qor ilə görüşləri baş tutur; həmin ilin oktyabrında Nyu-Yorkda BMT Baş Məclisinin iclasında hər iki ölkənin prezidentləri arasında yeni görüş olur (11, s.294-295). 1995-1996-cı illərdə politoloq Z.Bjezinski, senator R.Şelbi, konqresmen Q.Lafli, ABŞ-ın yeni müstəqil dövlətlər üzrə xüsusi müşaviri, səfir C.Kollinz Azərbaycan Prezidenti tərəfindən qəbul edilir (11, s.295-299). Bu görüşlərdə dünyada və bölgədə gedən ciddi və çox mürəkkəb proseslər, enerji siyasəti, ikitərfli və çoxtərəfli münasibətlər, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli yolları, Azərbaycanda aparılan dövlət quruculuğu və iqitsadi siyasətin istiqamətləri və b. məsələlər müzakirə olunmuşdur.

Şübhəsiz, istər prezidentlər səviyyəsində, istərsə də parlament səviyyəsində aparılan danışıqlar və müzakirələr iki ölkə arasında münasibətlərin strateji tərəfdaşlıq çərçivəsinə daxil omasına böyük təkan vermiş olur. 1996-cı ilin yanvarında konqresmen C.Vilsonun təşəbbüsü və rəsmi dairələrin bir çox nümayəndələrinin dəstəyi ilə ABŞ Konqresində "Azərbaycana birbaşa humanitar yardım göstərilməsi haqqında" Qanun layihəsi bəyənilir və erməni lobbisinin bütün maneələrinə baxmayaraq, prezident B.Klinton tərəfindən imzalanır (11, s.296-297).

1997-ci il ABŞ-ın Qafqazda siyasətinin yeni mərhələsi olur: Vaşinqton "Xəzər dənizinin geostrateji əhəmiyyətini reallaşdırmaq xətti götürür və xarici siyasətini də buna müvafiq qurur" (22, s.23). Təsadüfi deyil ki, məhz həmin il iyulun 27-dən avqustun 7-dək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev ABŞ Prezidenti B.Klintonun dəvəti ilə ABŞ-da rəsmi səfərdə olur və avqustun 1-də iki ölkə arasında münasibətlərin başlıca prinsiplərini və istiqamətlərini müəyyən edən sənəd – "ABŞ-Azərbaycan münasibətləri haqqında" Prezidentlərin birgə bəyanatı imzalanır (14). Bəyanatda ABŞ Azərbaycan Respublikasını özünün stratji tərəfdaşı elan etdi.

1993-cü ilin ortalarından başlayaraq 2000-ci ilədək olan mərhələdə Azərbaycan Respublikasının ABŞ-la münasibətlərindəki bütün ziddiyyətlər aradan qaldırıldı və münasibətlərin növbəti illərdə strateji tərəfdaşlıq səviyyəsində qurulması üçün hüquqi-normativ baza yaradıldı.

Konkret olaraq "Əsrin müqaviləsi" ilə bağlı ABŞ-ın mənfəətlərinə gəlincə, onlar strateji əhəmiyyət kəsb edir: müqavilələrdə özünə 40 %-lik iştirakı təmin edən Birləşmiş Ştatlar "bir neçə onillik üçün əhəmiyyətli neft zonasına nəzarət imkanı əldə etdi" (16, s.354), üstəlik, enerji diplomatiyasından istifadə etməklə o, Azərbaycanla, Gürcüstanla, Qazaxıstanla və Türkiyə ilə hərtərəfli əlaqələrini də möhkəmlətməyə nail oldu. Rusiya mətbuatında, siyasi ədəbiyyatında və hətta rəsmi dairələrində "Əsrin müqaviləsi"ndə ABŞ-ın gözlədiklərinin heç də hamı-

sının təmin olunmadığı, onun Qafqaz siyasətinin fiaskoya uğradığı haqqında rast gəlinən xeyli sayda yazılara və xəbərlərə gəlincə (məsələn, bax: 17; 18; 20; 21 və s.), bunlar imperiyapərəst dairələrin "məyusluğu"ndan və sayıqlamalarından başqa bir şey deyildir.

Birləşmiş Ştatların Qafqaz bölgəsində maraqlarının nəinki azalmadığı, əksinə, "Əsrin müqaviləsi"ndən sonra daha da artması öz təsdiqini ABŞ Dövlət Departamentinin 1997-ci il üçün "Xəzər hövzəsinin Enerji inkişafı" adlı hesabatında tapdı. Hesabatda ABŞ hökuməti Qafqaz bölgəsindəki siyasətini təkcə enerji məsələləri ilə deyil, həm də siyasi və hərbi sabitliyin də təmin edilməsi istiqamətləri ilə də tənzimləməyi planlaşdırırdı. Bunun üçün regional münaqişələrin həlli, bölgə ilə bağlı ambisiyaları olan bir qisim dövlətlərin izolyasiyası və və bölgə dövlətlərinin müstəqilliyinin və suverenliyinin təmininə yardım da nəzərdə tutulurdu (bu barədə ətraflı bax: 11, s.670-671).

ABŞ-ın Qafqazda fəal iştirakının daha bir əhəmiyyətli məqamı – NATO-nun şərqə genişlənməsi sayıla bilər. Cənubi Qafqaz respublikalarının bu təşkilatda bu və ya digər dərəcədə iştirakı, əslində, təkcə həmin respublikaların suverenliyinin müdafiəsinə xidmət etməklə kifayətlənmir; bu istiqamət həm də ABŞ-ın və NATO üzvü olan, həm də "Əsrin müqaviləsi"ndə iştirak etmiş dövlətlərin enerji maraqlarının da qorunmasına təminat verir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti və onun tərkib hissəsi olaraq Heydər Əliyevin neft strategiyası 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq həm bölgənin təhlükəsizliyi, həm də iri dövlətlərin bu bölgədəki maraqlarının toqquşaraq münaqişə halına girməməsi üçün sülh və əmin-amanlığın təminatçısı olaraq çıxış edir.

Beləliklə, "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması və sonrakı ilk illər üçün ABŞ-ın Qafqazdakı strategiyasının təkamülü göstərir ki, 1990-cı illərin ortalarında Vaşinqton bölgədə özü üçün yeni vasitələr tapmağı başardı. 1990-cı illərin əvvəlləri ilə müqayisədə, Vaşinqton Qafqaza nüfuz etmənin elə mexanizmlərini işləyib hazırladı ki, bunlar fövqəldövlətə həm münaqişəli məsələlərin həllində iştirak etmək, həm də energetika sahəsinin inkişaf etdirmək imkanları açdı (21, s.226). Yeni vasitələrin məhz hansından istifadə olunması isə bölgə dövlətlərindəki konkret şəraitdən asılı olaraq dəyişməyə başladı.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan" qəzeti, 30.11.1993
2. "Azərbaycan" qəzeti, 11.11.1995
3. "Azərbaycan" qəzeti, 16.10.1996
4. "Azərbaycan" qəzeti, 17.12.1996
5. "Azərbaycan" qəzeti, 15.01.1997
6. "Azərbaycan" qəzeti, 21.09.1999

7. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. VII cild. Bakı, "Elm", 2003 – 676 s.
8. ARDNŞA, Kollegiyanın materialları, 2000-ci il, v.49-50
9. ARDNŞA, Kollegiyanın materialları, 2000-ci il, v.51
10. Əliyev Heydər. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciət // Respublika", 30.12.2001
11. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, "Azərbaycan" nəş-tı, 2005 – 752 s.
12. "Kommunist" qəzeti, 18.01.1991
13. "Respublika" qəzeti, 27.05.2001
14. "Xalq qəzeti" qəzeti 28.08.1997
15. Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных региональных организаций. Баку, 1999
16. Алиев Ильхам. Каспийская нефть Азербайджана. Москва, «Известия», 2003 – 712 с.
17. Делягин М.Г. Юго-Восточная Европа и Кавказ: некоторые проблемы интеграции // Средиземноморье – Черноморье – Каспий: между Большой Европой и Большим Ближним Востоком. Москва, Издательский дом «Граница», 2006 – с.22-42
18. Денисов А., Савкин Н., Холоден П. Геополитическое измерение // Южный Кавказ: тенденции и проблемы развития (1992-2008 гг.). Москва, 2008 – с.24-54
19. Донна Либ, Стивен Либ. Фактор нефти: как защитить себя и получить прибыль в период грядущего энергетического кризиса. Москва, «Вильямс», 2006 – 320 с.
20. Жизнин С.З. Энергетическая дипломатия США // США и Канада. Москва, 2000, 2 – с.72-94
21. Жильцов С.С. Геополитика Каспийского региона. Москва, «Международные отношения», 2003 – 401 с.
22. MacDougall J. A New Stage in US-Caspian Sea Basin Relations // Central Asia, 1997, 5 (11) – pp. 34-46
23. http://www.socar.az
24. http://library.fentu.ru/book/inig/Istoria_neft_gas/23_.html

A.Sh.Nasibova

CONCLUSION THE "CONTACT OF THE CENTRY AND U.S. POLICY SUMMARY

Ongoing since the late 1980's negatiations with oil companies with an interest in Azeri oil to the spring of 1993 came to an end. At that time,Azerbaijan was close to signing suchan agreement, wich not only took into account the interests of the people, but also causedenormous damage to the economy. Only a return to power of Heydar Aliyev, according to the will of the people was the begining of momentous changes in political and economic life of Azerbaijan.Discussions and negotiations on the oil agreement actually started from scratch and finally, after a difficult negation process had reached an agreement which meets the interests of Azerbaijan. September 20, 1994 in Baku, an agreement was reached between Western oil companies and independent Azerbaijan.The agreement, later earned the title "Contact of the Centry", is clear evidence of implementation of the new oil strategy ,developed an outstanding politician Heydar Aliyev, and part of economic development of independent Azerbaijan. Thanks to the "Contact of the Centry", U.S. got a strategic advantage in the struggle for The Caucasus region, and its advantages are not only economically but also politically. Azerbaijan has become a strategic partner in the region. Well thought-out by Heydar Aliyev of Azerbaijan oil strategy

has turned into a state that Has mastered the enormous energy potential of the Caspian Sea and put a qualitatively new Economic model of development regions, improve political and economic ties between Europe and Asia.

А.Ш.Насибова

ПОДПИСАНИЕ «КОНТРАКТА ВЕКА» И ПОЗИЦИЯ США

РЕЗЮМЕ

Ведущиеся с конца 1980-х годов переговоры с нефтяными компаниями, проявляющими интерес к азербайджанской нефти, к весне 1993 года подходили к завершению. В тот период Азербайджан был близок к подписанию такого соглашения, который не только не учитывал интересы народа, но и нанес бы огромный ущерб экономике страны.

Лишь возвращение по воле народа к власти Гейдара Алиева положило начало судьбоносным изменениям в политической и экономической жизни Азербайджанской Республики,. Обсуждения, переговоры по нефтяным соглашениям фактически начались с нуля и, наконец, после трудного процесса переговоров было достигнуто соглашение, полностью отвечающее интересам страны.

20 сентября 1994 года в Баку было заключено соглашение между западными нефтяными компаниями и правительством Азербайджанской Республики. Соглашение, впоследствии заслуженно названное «Контрактом века», было наглядным свидетельством претворения в жизнь новой нефтяной стратегии, разработанной президентом Гейдаром Алиевым и составлявшей новую концепцию экономического развития независимого Азербайджана.

США благодаря «Контракту века» получили стратегическое преимущество в борьбе за Кавказский регион и выгоды как в экономическом, так и в политическом отношении. Азербайджанская Республика, стала стратегическим партнером США в регионе.

Глубоко продуманная Гейдаром Алиевым нефтяная стратегия превратила страну в государство, который освоил громадный энергетический потенциал Каспийского моря и создал качественно новую экономическую модель развития региона, расширившим политические и экономические связи между Европой и Азией.

Açar sözlər: neft, siyasət, dövlət, hökümət, strateqiya

Ключевые слова: нефть, политика, государство, правительство, стратегия

Keywords: oil, a policy, the state, the government, strategy

Məqalə t.ü.f.d. C.Ə.Bəhramovun və t.ü.f.d. A.M.Balayevin müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

MİRZƏ BALA MƏMMƏDZADƏNİN AZƏRBAYCAN MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK İDEOLOGİYASI HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏRİ

Rafail ƏHMƏDLİ*

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda başlayan yeniləşmə və milliyyətçilik hərəkatları Azərbaycanın müstəqillik tarixində yeni bir dövrün başlanğıcı olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanın istər cənubunda, istərsə də şimalında baş verən siyasi və tarixi hadisələr Azərbaycan ideoloji tarixi və dünyagörüşünün də dönüş nöqtəsi olmuşdur.

Azərbaycan xalqında təmelləşən və uğrunda bütün milləti belə ölümə sövq edən «Dövlətçilik fikrinin» mənbəyini hər şeydən əvvəl mədəni inkişaf nəticəsində «milliyət» halından «millət» halına gəlməsində aramağın lazım olduğunu bildirən milli ideoloq Mirzə Bala Avropadan Azərbaycana bir sıra ictimai, iqtisadi fikirlərin gəlməsini qəbul etməklə bərabər, göstərir ki: «Dövlət fikri Azərbaycan üçün yeni və yabançı bir fikir deyil. Çünki Azərbaycan Türkü əsrlər boyu eyni ərazi üzərində müstəqil, müəzzəm və qüdrətli dövlətlər qurmuş və hakimiyyət həyatı yaşamış bir millətdir» [1,72].

Azərbaycan Türkünün xarakterik xüsusiyyətlərini şərh edən Mirzə Bala göstərir ki, bu xarakterik xüsusiyyət «hər Türk üçün müştərək bir səciyyə olan hürriyyətə məftunluq, hakimiyyət və istiqlal qürurundan ibarətdir. Türk heç bir zaman məhkum və əsir olmamışdır. Onun üçündür ki, məhkum bulunduğu son əsrlər ərzində daima məğrur, təkəbbürlü olmuş, hür və sərbəst olmağa can atmışdır. Bu onun daima müstəqil, hakim kimi yaşamış olduğunun nişanəsidir»[2,73].

Tarixən Azərbaycanda mövcud olmuş müstəqil dövlətlərin qısa xülasəsini şərh edən Mirzə Bala qeyd edir ki, «Azərbaycanda dövlət fikri bu torpaqlara türklərlə bərabər gəlmiş, onlarla bərabər yaşamış, bərabər təkamül və inkişaf edərək çağdaş bir şəkil almışdır». Dövlət haqqında öz fikirlərini şərh edən müəllif göstərir ki, təbiidir ki, dövlət fikri müxtəlif təkamül və inkişaf yollarından keçmişdir. Siseronun anladığı və anlatdığı dövlətlə bugünün dövlət tərifi bir deyildir. Birincidə ərazi, əhali və hökümət kimi üç əsas ünsürdən birincisini (yəni ərazini-R.Ə.) görmədiyimiz halda sonuncular bu üç ünsürdən biri olmadığı təqdirdə dövlət təsəvvür edə bilmirlər. Hətta müasir dövlət tərifində əhalinin bir millət olması, yəni ən təbii dövlətin «Milli Dövlət» olması fikri hakim olmağa başladığı halda belə indi bu fikri Avropada inkar edənlər mövcuddur. Bu da çox təbiidir. Çünki millətlər müxtəlif ictimai və iqtisadi mərhələ keçmişdilər»[1,73-74] .

Rafail Ayvaz oğlu Əhmədli – f.ü.e.d.Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında AAK-nın şöbə müdiri

Azərbaycanın istiqlal günü olan 28 May xalqımızın «ən xoşbəxt və ən şanlı günü», «milli doğum günü», «dövlət oluş günü» adlandarın Mirzə Bala Məmmədzadə göstərir ki, bir cəmiyyətin müştərək istəyi ilə, müştərək qərar və iradəsi ilə, kollektiv əzmi nəticəsində dövlət olmaq demək, o cəmiyyətin, sözün tam mənası ilə Millət halına gəlmiş, yetkinləşmiş olması deməkdir. Çünki, Millət ancaq Milli Dövlət qurduğu və Milli Dövlət qurmaq üçün çarpışdığı zaman Millət olur. Çünki Millət, varlığını qorumaq və gələcəyini əmniyyət altına almaq üçün dövlət halında təşəkkül edər. Dövlət halında təşəkkül etməyən və yaxud dövlət qurmaq üçün çarpışmayan milli cəmiyyətlər belə hələ Millət olmamışlar deməkdir. Millət isə Milliyyətin inkişafı nəticəsində doğulur. Milliyyəti isə dil, ədəbiyyat, tarix, adət-ənənə, din, mədəniyyət və yurd kimi ünsürlərin varlığı və birliyi təşkil edir. Öz milli simasını, milli xüsusiyyətlərini qorumaqla millətlər nəticə etibarilə Milli Hakimiyyət əldə etməyə doğru yürüyürlər. Bu baxımdan siyasi və dövlət milliyyətçiliyinin əsasını və təməlini təşkil edən milli milliyyətçiliyimizin yol başçıları şanlı bir iş görmüşlər (seçmələr müəllifindir) [2,195].

Azərbaycan dövlətçilik tarixini şərh edən Mirzə Bala Məmmədzadə göstərir ki, miladdan 4 əsr əvvəl Makedoniyalı İsgəndərin böyük imperatorluğu içində və o imperatorluğun çöküşündən sonra onun yıxıntıları üzərində bir «Midiya Atropaten» (yəni, Cənubi Azərbaycan), onun şimalında, indiki Qafqaz Azərbaycanında bir «Albaniya», Ərəb xilafətinin çöküşündən sonra «Midiya Atropateni»in yerində Qarabağ, Naxçıvan, Erivan və Muğanı da içinə alan Azərbaycan, Albaniyanın yerində Aran və Şirvan, Səlcuqlu İmperatorluğunun çöküşündən sonra Atabəylərin qurduğu Aran və Şirvanı da içinə alan «Türk- İslam Azərbaycan dövləti», daha sonra Azərbaycanın İlxanilər, Teymurlu İmperatorluğundan sonra Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu, daha sonra Səfəvi, Əfşar dövlətləri, Nadir şahın ölümündən sonra isə yaranan xanlıqların mövcudluğu onu deməyə əsas verir ki, tarix uzunu Azərbaycan daima bir dövlət olaraq yaşamışdır. Təəssüflər olsun ki, Nadir şahın ölümündən sonra şiddətli qardaş qırğınları milləti parçalamış, xanların dikbaşlığı və şüursuzluğu üzündən Azərbaycan 19-cu əsrin əvvəllərndən başlayaraq Rusiya tərəfindən 30 il müddətində istila edilmişdi. Buna baxmayaraq XIX əsrin ortalarından başlayan milli oyanış həmləsi sonda «bizi 28 May Dövlət Oluş Gününə qovuşdurmuşdur. Və bu saysız xanlıqlar yerinə bütün və parçalanmaz bir yurd üzərində milliyyətini, birliyini, mənliyini, müdrik yetişmiş bir millətin kollektiv iradə və əzmi nəticəsində müasir və demokratik bir Cumhuriyyət qurulmuşdur» (seçmələr müəllifindir) [2,196 -197].

28 May Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti gününün bayram edilməsini yasaqlayan Moskva Azərbaycanın Rusiyadan ayrılmasını bir «cinayət» hesab etmiş, bunu hüquqi cəhətdən əsaslandırmağa çalışmış və iddia etmişdi ki, 28 mayda

Azərbaycan istiqlalını elan edən Azərbaycan xalqı deyil, bir ovuc xan-bəy sinfi olmuşdur. Buna cavab olaraq Mirzə Bala göstərmişdi ki, Azərbaycan istiqlalını yoxsul və zəngin, qadın və kişi bütün millətin sərbəst, demokratik və gizli səs vermə yolu ilə seçdiyi millət vəkilləri tərəfindən yaradılan Milli Şura tərəfindən elan edilmiş və bu istiqlal elanı millət tərəfindən sevinclə qarşılanmışdır. Azərbaycan istiqlalının Azərbaycan Türkünün kollektiv istəyindən doğduğunu 27 aprel 1920-ci ildə baş verən istilanın doğurduğu xalq reaksiyası isbat etmirmi? Bu istilaya qarşı başlayan ümumi üsyan və davam edən 15 illik qanlı savaş, verilən on minlərlə qurbanlar, zindanları, Sibirləri, Solovkiləri dolduran qəhrəmanlar, yüz minləri keçən gözü yaşlı analar, bacılar, gəlinlər, adaxlılar… bunlar kafi deyilmi? Bolşeviklər nə deyirlərsə desinlər 28 may bizim Dövlət Oluş Günümüzdür və elə olaraq da qalacaqdır. Bütün millət bu günü hörmətlə anır, içəridə, zindanlarda, Sibirdə, Solovkidə, gizli dairələrdə, xaricdə isə düşmən tərəfindən 3-4 qitəyə səpələnmiş mühacirət arasında bu gün də müqəddəs bayram kimi xatırlanır. Bu gün millət vahid bir orqanizma kimi hərəkət edir. Bu gün hər kəsi eyni şeyi düşünür, eyni həcəyanı, eyni duyğunu duyur. Bu gün Azərbaycan türkü eyni ruhu daşıdığını, eyni məfkurəyə tapındığını elan etməkdədir. Bu gün millət milli dilə, milli yurda, milli mədəniyyətə, milli vicdana, milli imana daha sıx bağlanacağına and içir. Çünki o, bu yollarla istiqlalına qovuşmuşdur. 28 maya biz bu müqəddəsliyi qorumaqla erməyə müvəffəq olduq və ona yenə bunları qorumaqla qovuşa biləcəyik (seçmələr müəllifindir)[2,197-198].

İstiqlal tariximizin ən böyük ən şərəfli günlərindən biri də 15 sentyabr 1918-ci ildə Bakının birləşmiş Azərbaycan-Türkiyə ordusu tərəfindən düşmənlərdən azad edilməsi günüdür. Bu günlə bağlı Mirzə Bala bir çox bir-birindən dəyərli məqalələr yazmışdır. Bakının düşmənlərdən təmizlənməsi və onun əsil sahibi olan Azərbaycan Türklərinin əlinə keçməsini Yaxın və Orta Şərqin tarixində yeni bir dövr açdığını qeyd edən Mirzə Bala göstərir ki, Bakının düşmənlərdən alınması Azərbaycan istiqlalının istiqlalını təmin etmiş, qonşu Qafqaz Cumhuriyyətlərindən Gürcüstanın bolşevik istilasına uğramasının qarşısını almış və Şimali Qafqazın qurtulmasına yol açmışdı. Bakının axıdılan Türk qanı bahasına Azərbaycanın faydasına olan həlli yalnız Azərbaycan və Qafqaz baxımından deyil, bütün Türk və müsəlman aləminin mənfəətləri baxımından da yararlı idi. Çünki Bakı yalnız sonsuz və bitməz-tükənməz sərvətlri etibarilə deyil, mövcud olduğu coğrafi möbvqeyi baxımından da dünya əhəmiyyətlidir. Qərbi Şərqlə birləşdirən tarixi ticarət yolları üzərində yerləşən Bakı Xəzər dənizinə hakim bir qala və bu dənizin biricik limanı (o dövrdə Bakı Xəzər dənizindəki tək liman şəhəri idi R.Ə.), ticarət və tranzit mərkəzidir. İranın və Türküstanın dünya ilə olan münasibəti Bakı vasitəsilə yapılır. Bakı kimindirsə, Xəzər dənizi də onundur.

Xəzər dənizi isə Trürküstanla İdil-Uralı Azərbaycanla birləşdirən bir körpüdür. Bu baxımdan Bakı məsələsinin həlli ilə Türklük məsələsinin həlli üçün də yol açılmış olurdu (seçmələr müəllifindir)[3,9-12].

Mirzə Bala Məmmədzadə hələ 9 avqust 1919-cu ildə Xəzər dənizinin xalqımızın həyatında oynadığı rolu yüksək qiymətləndirərək göstərmişdi ki, bizim həyatımız, səadətimiz və tərəqqimiz bir çox cəhətlərdən Xəzərin əlimizdə olmasından asılıdır. Əks təqdirdə Xəzər dənizinin bizimlə düşmən bir əldə olması bütün tərəqqimizi və istiqlaliyyətimizi böyük bir təhlükə altına almış olar. Bunu bilmək üçün Azərbaycanın coğrafi durumu nəzərə alınmalıdır. Belə ki, Şərq sahilimizi başdan-başa Xəzər dənizi yuyur. Vətənimizin paytaxtı Xəzər sahilində yerləşir. Məmləkətimizin sərvəti və dövləti Xəzər dənizi sahilindədir. Yurdumuzun varidatının bir hissəsi xəzər dənizi üzərində üzməkdədir. Xəzər iki dünyanın arasındadır. Bundan istifadə edərək Azərbaycan Xəzər dənizi vasitəsilə Avropa, Türküstan, Şimali Qafqaz və İran kimi məmləkətlərlə ticarət yapır. Çıxardığı nefti, cövhəri, benzini və Avropadan aldığı hazır malları Xəzər vasitəsilə alıb satır. Xəzər dənizi indi deyil, ta qədimdən də bir Türk dənizi olaraq Türk gəmilərinin seyrinə meydan olmuşdu. Xəzər ticarət gəmiləri İdildən (indiki adı Volqa) keçərək Xəzər vasitəsilə İran Azərbaycanı (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur), Türküstan məmləkətləri ilə münasibət yapar və ətrafların sərvətini toplayıb Xəzəristana qayıdardı. Xəzər dənizi dörd bir tərəfdən Türk torpağı ilə bürünmüş, Şərqdə Türküstan, Qazaxıstan, Şimaldan İdil Tatar yurdu yəni keçmiş Qızıl Orda Xaqanlığı, sabiq Altın Orda Xaqanlığı, Batı, Toxtamış xaqanlar səltənəti, cənubunda və qərbində Dağıstan və Azərbaycan durmaqdadır. Bu cür sərt coğrafi nöqteyi- nəzərindən Xəzər hələ də bir türk dənizidir və Türk xalqını həmişə rabitə və münasibətdə saxlayacaq asan və təbii bir yoldur. Xəzəri bürüyən Türk elləri, Türk torpaqları bu dəniz vasitəsilə əsarətə düşmüşdülər. Yırtıcı «mədə»nilər dəfələrlə paytaxtımızın qalasına yaxınlaşmış, fəqət qalanın açarlarını ala bilməmiş, əvəzində orada məzara gömülmüşlər. Fəqət Xəzər onların əlinə keçincə məmləkətimiz təhdid altına düşmüşdü. Yurdumuzda əsir durumuna düşmüşdük. Çünki Türklər quruda nə qədər qəhrəmandırlarsa, dənizdə də o qədər acizdirlər. O vaxtın Xəzər boyu türkləri dənizdən xəbərsiz idilər. Fəqət indi Xəzər sahilində Azərbaycan kimi bir Cənnət yarada bilmişik. Məmləkətimizi məktəblər, mədənlər və dəmir yolları ilə bəzəmiş, məmləkətimizin və xalqımızın hürriyyətini, vətənimizin sərvət və sabitliyini, hökümətimizin davam və hakimiyyətini mühafizə etmək üçün qurudan müstəbidlərə, imperalistlərə qarşı qüvvətli bir ordu vücuda gətirə bilmişik. Fəqət dəniz- o gözəl Xəzər hələ əsarətdə inləyir. Əsarəti ilə bərabər bizim mövcudiyyətimizi də qurğular altında saxlayır. Çünki dəniz başqalarının əlindədir. Bu vaxta kimi yenə bitərəf bir əldə idi, indi isə bizə qarşı ədavət bəsləyən, bizi bir an əvvəl

yox etməyə çalışan çar həsrətkeşləri xunxar Denikinlərə təslim edilir. Halbuki Xəzər dənizi keçmişdə və indi də yalnız bir Türk dənizi olduğundan Azərbaycana təslim olması lazım gəldiyindən başqa onu bir qorxulu hala salan flotlar və gəmilər də bizimdir. «Ərdəhanlar», «Qarslar» və bunlara oxşar gəmilər Türk xalqının zəhmətilə yapılmış, Türk sərvəti ilə təmin edilmiş, turk pulu ilə bəslənmiş, Türk yurdunda saxlanır. Bütün bunlar haqq verir ki, bu dəniz flotonu və hakimiyyətini tələb edərək öz əlimizə alaq. Çünki Xəzər bir Türk dənizi olaraq qalacaqdır (seçmələr müəllifindir)[4].

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin təhdid altında olduğunu dərindən dərk edən Mirzə Bala «İstiqlal» qəzetinin 23 aprel 1920-ci il sayında yazırdı ki, bir aydan sonra Azərbaycan istiqlalının ikinci ili tamam olacaq. Bir il on bir ay bundan öncə 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Mili Şurası Azərbaycanı müstəqil bir Xalq Cumhuriyyəti elan etmişdir. Bu böyük tarixi həqiqətdən sonra təşkil edilən hökümətlər Bakı uğrunda aparılan mübarizələr və axıdılan qanların hamısı Milli Şuranın elan etdiyi və qəbul etdirdiyi bu əsaslı prinsiplər üzərində qurulmuşdur. Bu iki il içərisində Milli Şuranın bu prinsipləri artıq xalqın yeganə və ümumi arzu və qayəsi şəklini almış olduğundan millət hər bir vaxtda vahid bir orqanizm kimi bir dəfə cahana elan və qəbul etdirmiş istiqlalın müdafiə və qorumağa səy göstərmişdir. İstiqlalımız ilə əlaqədar olan o böyük günləri millət qətiyyən unutmayacaqdır. Çünki o şərəfə millət ağır zəhmət, böyük fədakarlıqdan, saysız qurbanlardan sonra nail olmuşdur. Bu yolda hökümət millətdən qüvvət, camaatdan ümid almışdır. Bundan sonra da Azərbaycan üzərinə nə kimi qorxular gəlir-gəlsin şanlı istiqlalımızı nə kimi qüvvələr qoruxudur- qorxutsun bu bizim xarici və daxili siyasətimizi bir dəfə elan etdiyimiz o müqəddəs prinsiplərimizi dəyişməməlidir. Hər hansı bir hökümət iş başına gəlir- gəlsin, hər hansı bir cərəyan məmləkət taleyini əlinə alır- alsın, istiqlal və Xalq Cumhuriyyəti prinsiplərindən ayrı bulunmamalıdır. Bilməlidir ki, millətin istiqbalı, məmləkətin nicatı ancaq bu prinsiplər üzərində təmin oluna bilər. Qurtuluşumuzu ancaq bu yol ilə əldə edə bilərik. İstiqlal və Xalq Cumhuriyyəti. Bu iki əsaslı prinsipləri müdafiə etməyəcək və bu barədə millət və Parlament qarşısında yəmin etməyəcək hökümətə, hansı firqədən olur-olsun, kimin tərəfindən təşkil olunur- olunsun, bir dəfə bilməlidir ki, nə millət, nə də bu prinsipləri elan və müdafiə etmiş firqəmiz etimad etməyəcək və elə bir hökümətə daxil olmayacaqdır. Biz belə bir hökümətin meydana gələcəyinə inanmırıq. Bu hal millətin arzusuna, istiqlal uğrunda verdiyimiz şəhidlərin ruhuna qarşı xəyanətdən başqa bir şey olmaz. Bu hərəkət ya qorxaqlıq, ya da millət arasında nifaq və ittifaq salmaqdan başqa ayrı bir məqsəd ilə icra edilməz. Yeni təşkil ediləcək kabinənin əsas məqsədi Azərbaycanın istiqlalı olmalıdır. Bunlarla bərabər istər daxildə,

istərsə də xaricdə istiqlalımızı yıxmaq istəyən qüvvələrə qarşı hökümət laqeyd deyil, ciddi və qəti tərpənməlidir. Zamanın ciddiyyəti, halın mühümlüyü bu barədə daha cəld və qəti tərpənməyi tələb edir. Millət gözləyir ki, «İstiqlalı göz bəbəyi kimi müdafiə edəcəyəm» deyəcək hökümətinə «Var quvvəmlə arxanca gedəcəyəm» deyə cavab versin (seçmələr müəllifindir)[5].

Böyük ideoloq M.B.Məmmədzadənin XX əsrin birinci yarısında uzaqgörənliklə yazdığı bir sıra ideoloji-siyasi fikirləri bu günümüzdə də sanki gözümüz önündə canlanır. İstiqlal günü olan 28 Mayı xalqımızın "ən xoşbəxt və ən şanlı günü" adlandırdığı gün bu günümüzdə dövlətimizin, xalqımızın rəsmı və əziz bayramlarından biridir. Mütəfəkkirin hər hansı bir hökumət iş başına gəlir-gəlsin, hər hansı bir cərəyan məmləkət taleyini əlinə alır-alsın,istiqlal və Xalq Cumhuriyyəti prinsiplərindən ayrı bulunmamalıdır fikirləri dövrümüzdə xalqımızın və hakimiyyətimizin həyat fəlsəfəsinə cevrilib. Xəzər dənizi haqqında düşücələri isə öz əhəmiyyəti və mahiyyəti ilə daha çox diqqətimizi cəlb edir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədzadə M.B. Azərbaycan dövləti «Odlar Yurd» dərgisi, yıl:3, sayı:3 (28), 28 mayıs, 1931.
2. Məmmədzadə M.B Devlet oluş günümüz, «Kurtuluş» dergisi, №7-8, Berlin 1935.
3. Məmmədzadə M.B Baku məsələsi, «Kurtuluş» dergisi, yıl:3, sayı:24, Berlin 1936.
4. Məmmədzadə M.B Xəzər Türklərinin dənizidir, «İstiqlal», qəzeti, 9 avqust, 1919
5. Məmmədzadə M.B «Zaman və xətti-hərəkət», «İstiqlal» qəzeti, 23 nisan, 1920

R.A. Akhmadli

OUTLOOK MIRZA BALA MAMMEDZADE ABOUTE OF THE OUR NATIONAL STATEHOOD IDEOLOGISTS

SUMMARY

Thisarticle analyzes the reflections on the state mmedzade Mirza Bala, who played an indispensable role in the formation and ideologts of the наліз statehood of Azerbaijan and making it a permae. The author analyzed the principle positions M.B.Mammedzade on the grouse ideological line, wich leading people to progress, based on the depth of history, national traditions and inexhaustible intellectual resources, has received significant results for the modern philosophical and political studies.

Р.А. Ахмедли

РАЗМЫШЛЕНИЯ МИРЗЫ БАЛЫ МАММЕДЗАДЕ ОБ ИДЕЛОГИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена нализу взглядов о национальной государственности Мирза Балы Маммедзаде, сыгравшего большую роль в формировании идеологии национальной государственности Азербайджана. Автор анализировал взгляды М.Б.Маммедзаде об этапах формирования национальной государственной идеологии, основанной на глубоком знание истории, национальной культуры и традиций народа.

LƏNKƏRAN XANLIĞININ ƏHALİSİ I RUSİYA- QACARLAR İRANI MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ

İradə MƏMMƏDOVA

XIX əsrin əvvəllərində baş verən I Rusiya-Qacarlar İranı müharibəsi (1804-1813) dövründə Lənkəran xanlığında** əhalinin vəziyyətinə mənfi təsir göstərən bir çox amillər mövcud idi. Lənkəran xanlığının ərazisinin I Rusiya-Qacarlar İranı müharibəsinin gedişində döyüş meydanına çevrilməsi, Rusiyanın burada həyata keçirdiyi ağır müstəmləkə siyasəti, Gülüstan müqaviləsinin şərtlərinə görə xanlığın ərazisinə daxil olan Gərgənrud, Nəmin və Zuvandın Qacarlar İranına keçməsi, eyni zamanda Lənkəran xanlığının Ərdəbil və Ənzəli tərəfdən Qacarlar İranı ilə olan sərhədlərinin uzun müddət dəqiqləşdirilməməsi, həmçinin bu müqavilənin imzalanmasından sonra xanlığın ərazisinin 3 dəfə azalması, Rusiya idarəçiliyini qəbul etmək istəməyən xanların və əhalinin Qacarlar İranın ərazisinə köçmələri, müharibə zamanı əhalinin qırılması, xanlığın əhalisinin qonşu xanlıqların ərazilərinə miqrasiyası əhalinin sayının azalmasına, sakinlərinin güzəranının pisləşməsinə gətirib çıxardı, həmçinin xanlığın əhalisinin iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərmiş oldu.

1804-cü ilin mayında Qacarlar İranı hökmdarı Fətəli şahın rus qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarılması tələbinin rədd olunması və iyulun 10-da Rusiya ilə Qacarlar İranı arasında diplomatik əlaqələrin kəsilməsi 10 il davam etmiş rus-İran müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu [2, s. 20-21].

I Rusiya-Qacarlar İranı müharibəsinin gedişində əhalinin əsir alınıb bir ərazidən digər əraziyə köçürülməsi halları da baş verirdi. Məsələn, 1806-cı ildə Qacarlar İranı qoşunu Şamaxıya girib geri çəkilərkən altı min əsir aparmışdı. Bu zaman qacarlar iki min ailəni Lənkəran xanı Mir Mustafa xana təhvil vermişdilər. Bu hadisə ilə bağlı olaraq rus qoşunlarının Qafqazdakı yeni baş komandanı general Qudoviç (o, 1806-cı ildə baş komandan təyin edilmişdi-İ.M.) Mir Mustafa xandan 2 min ailəni geri qaytarmağı və Sisianovun "qatili" Hüsenyqulu xanı ruslara təhvil verməyi tələb etsə də xan buna əməl etməmişdi [1, sən. 670].

1809-cu ilin əvvəllərində Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdi. 1809-cu ilin uyulunda Qacarlar dövləti qoşun yığmağa və hərbi hazırlıqlar görməyə başladı [2, sən. 1059]. Hərbi hazırlıqlardan sonra

---

* İradə Malik qızı Məmmədova – t.ü.f.d. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi

** 1747-ci ildə müstəqil xanlığın əsasını qoymuş Seyid Camaləddin (Qara xan – 1747-1786-cı illər) Səfəvi nəslinə mənsub Mir Abbas xanın oğlu idi. I Rusiya-Qacarlar İranı müharibəsi dövründə Lənkəran xanlığının hakimi Qara xanın oğlu Mir Mustafa xan (1786-1814-cü illər) olmuşdur.

Fətəli şah Dağıstana, Quba xanı Şeyxəli xana, Lənkəran xanı Mir Mustafa xana, osetiyalılara, İmeretiya çarı Solomona və Gürcüstanla qonşu türk paşalıqlarına fərman göndərərək birlikdə Rusiyaya qarşı hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyə dəvət etdi [2, sən. 1062].

I Rusiya-Qacarlar İranı müharibəsinin gedişində hücüma məruz qalan Lənkəran xanı əhalini daha təhlükəsiz yerlərə köçürürdü. 1809-cu ilin avqustun əvvəlində Qacarlar şahının sərdarı Fərəcullah xan nəsəqçibaşının 10000 nəfərlik qoşunla Ərdəbil yaxınlığında duraraq, Lənkəran xanlığına hücuma hazırlaşdığını eşidən Mir Mustafa xan qoşunlarını, kənxuda, bəylər və Astara çayından şimal tərəfə olan bütün əhalini (3 min ailə) daha etibarlı sığınacaq olan Qamışavana köçürmüşdü [2, sən. 874; sən. 764].

Bir çox hallarda Qacarlar İranı dövləti ona tabe olmayan xanların təbəələrini öz tərəfinə çəkirdi. Məsələn, 1809-cu ildə Lənkəran xanı Mir Mustafa xanın Fətəli şahın ona boyun əymək təklifinə rədd cavabı verdikdən sonra Qacarlar İranı dövləti xandan narazı olan bəyləri öz tərəfinə çəkməyə başladı. Belə ki, Qacarlar İranı ilə sərhəddə olan ərazilərin əhalisinin az hissəsi, bir neçə bəylərlə birlikdə Mir Mustafa xana tabe olmaqdan boyun qaçıraraq Qacarlar İranı tərəfinə keçdilər [2, sən. 877]. Lənkəran xanından ayrılan adamların sayı 2 mindən çox olduğu üçün bu Mir Mustafa xanın vəziyyətini pisləşdirmişdi.

I Rusiya-Qacarlar İranı müharibəsi dövründə qacar qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınan Lənkəran xanlığının əhalisinin acınacaqlı vəziyyətə düşdüyü arxiv sənədlərindən məlum olur. Belə ki, 1809-cu ilin hərbi əməliyyatları iyulda iki Qacarlar İranı qoşununun Qarabağ və Pəmbəkə yürüşləri ilə eyni zamanda başladı. Avqust ayında Gəncəyə hücüm edən Abbas Mirzə döyüşə girmədən, bir neçə yaşayış məskənini talan edərək Arazın o biri tayına çəkildi. 1809-cu ilin sentyabrında isə Lənkəran xanlığını tabe etmək üçün 13 min qoşun göndərildi [2, sən. 876]. Qacarlar İranı qoşunları üç istiqamətdə Lənkəran xanlığına hücüm etdilər [2, sən. 879]. Muğan tərəfdən Fərəcullah xan 6 minlik, Gilan tərəfdən Məhəmməd Rza xan 5 minlik qoşunla Lənkərana doğru hərəkət etdi. Mirzə Büzürgün 2 minlik korpusu da bunlara qoşuldu. Əvvəlcə Mir Mustafa xan Muğan tərəfə yönələrək 6 minlik qoşuna qarşı çıxdı və Qacarlar İranı hərbi korpusunun birinci bölməsini 2 və ya 3 mil geri çəkilməyə məcbur etdi. Lənkəran şəhəri boşaldılmış, əhali və xanın ailəsi ərazisi yalnız 7 verst olan yarımadaya çəkilmişdi [2, sən.876].

12 minlik Qacarlar İranı qoşunu hər iki tərəfdən Mir Mustafa xana hücüm etdiyindən xanın qoşunu az olduğu üçün onlara qarşı dura bilmədi. Ona görə də Mir Mustafa xan Muğandakı düşərgəsini tərk etdi, Lənkərana gələrək burada 8 minlik Gilan və Kəskər qoşunu ilə döyüşə girdi. Qoşunun sayı az olduğundan

heç bir tərəfdən köməyi olmayan Mir Mustafa xan Qamışavanda sığınacaq tapdı [2, sən. 869]. Qamışavan hər tərəfdən dəniz və bataqlıqla əhatə olunmuşdu, yalnız bir tərəfdən – quru hissədən Lənkərana bitişirdi [5, s. 92]. Yalnız Çelyayevin rəhbərlik etdiyi hərbi gəmi dəniz tərəfdən Qacarlar İranı gəmilərinin gəlişinə, Ənzəli tərəfdən gələn 50 kirjimin Lənkərana desant çıxarmasına əngəl törədə bilirdi.

Sentyabrın 16-da Mir Mustafa xanı hücüm mövqeyindən geri çəkilməyə məcbur edən qacarlar bir neçə dəstəyə bölünərək qoşunun bir hissəsini xanı tutmaq üçün orada qoydular və Lənkərana doğru iqtiqamətləndilər. Qacarlar İranı hərbi qüvvələri 4 saat ərzində Lənkəranı yandıraraq, şəhəri külə döndərdilər. Bütün hadisələr meşənin arxasında baş verdiyindən Çelyayevin başçılıq etdiyi hərbi gəmi heç vəchlə qacarlara maneə ola və hadisələrə qarışa bilmədi [2, sən. 880]. Bu məlumatdan göründüyü kimi, Qacarlar İranı qoşunlarının Lənkəranı yandırması əhalinin ev-eşiyinin yandırılması, onların təsərrüfatlarının məhv edilməsi, tacir və sənətkarların dükan və əmlaklarına ziyan vurulması demək idi. Bütün bunlar təbii ki, əhalinin iqtisadi vəziyyətinə təsir edirdi.

Əhalinin düşdüyü dəhşətli mənzərənin təsvirini Rusiya qoşunlarının kapitan-leytenantı Çelyayev öz raportunda vermişdir. Kapitan-leytenant Çelyayev bütün əhalinin öz mal-qarası ilə pis hava şəraitində daldanacaq yeri olmayan bir mil uzunluğundakı yarımadaya, heç bir yaşayış üçün və mal-qara üçün yem ehtiyatı olmadan sığınmasını, onların vəziyyətinin daş ürəkli hər kəsi riqqətə gətirə biləcəyini yuxarı dairələrə təsvir edərək, xanın çıxılmaz vəziyyətə düşdüyünü xəbər verirdi. Kapitan-leytenant Çelyayev yazırdı: "Əgər kömək olmasa xan mühasirəyə davam gətirə bilməyəcək, belə halda Rusiya həm bu xanlığın verdiyi mənfəətdən, həm də etibarlı təbəəsindən məhum olaraq, qınağ sahibi olacaqdır". Çelyayev davam etdirərək bildirirdi: "Əgər xana ailəsi ilə birlikdə gəmidə yer verəriksə, onda Rusiya təbəəsi olan 3000 yaxşı əsgər düşmənə çevrilər. Onda xanlığı müharibə ilə geri almalı olarıq. Müharibə isə itkisiz olmur; əgər xanı əhali ilə birlikdə Sarı adasına köçürsək, ada bu qədər adamı tutmaz. Həmçinin orada həm adamlar, həm də mal-qara üçün ərzaq yoxdur" [2, sən.880; 13, s. 45-46]. Lakin, Mir Mustafa xan və Çelyayevin müraciətindən sonra da çar hökuməti piyada qoşunla köməklik göstərmədi. General Tormasovun 1809-cu il sentyabrın 24-də qraf Rumyantsevə yazdıqlarından belə nəticəyə gəlmək olurdu ki, Qacarlar İranı ilə müharibə etmək üçün lazımı qüvvələr yoxdur və şah Lənkəran xanlığını öz mülkü hesab etdiyindən, çar hökuməti onunla münaqişəyə girərək, xanlığa acıq-aşkar silahlı kömək edə bilməzdi [2, sən. 881].

Buradan belə nəticə çaxarmaq olar ki, Lənkəran xanlığını acıq-aşkar müdafiə etmək Rusiya dövlətinin maraqlarına uyğun gəlmirdi, bu xanlığa görə

sülh danışıqlarını pozmaq istəmirdi və Lənkəran xanlığının əhalisinin düşdüyü vəziyyət onu narahat etmirdi. Bununla belə, Arazın o biri tayındakı torpaqlara iddiası olduğu üçün güclənənədək Lənkəran xanlığına gizli olaraq kömək etməyə çalışırdı.

Qacarlar İranı Şah hökuməti Rusiyaya sülh təklif etdikdən sonra öz qoşunlarını Rusiya sərhəddindən geri çəkməyə başladı. Bununla bağlı general Tormasov general-leytenant Repinə bildirirdi: "Əgər Mir Mustafa xan çıxılmaz vəziyyətə düşərsə və taborları heç bir təhlükə gözləməzsə, onda Sevastopol alayından 2 tabor ayıra bilər [2, sən. 882]". Lakin, Repin cavabında indiki vəziyyətdə 2 tabor deyil, yalnız 100 nəfər ayıra biləcəklərini yazdı. Həmçinin o, xanın özünün ona indiki yerində 3 ay davam gətirə biləcəyini yazdığını bildirirdi [2, sən. 883]. 2, 7, 10 oktyabrda qacarlar xanın yeganə dayaq nöqtəsi olan sığınacağı tutmağa çalışdılar. Həm dəniz tərəfdən edilən artilleriya atəşi, həm də xanın müqavimət göstərməsi Qacarlar İranı qoşunlarını geri çəkilməyə məcbur etdi [2, sən.884].

Kapitan-leytenant Çelyayev 1809-cu il 15 oktybar tarixli məlumatında bildirirdi: "Düşmən qüvvələri xanlığın ən əlçatmaz yerlərində belə öz istədikləri kimi yerləşmişlər. Xan isə əvvəlki inamını itirmişdir. Ərzaq ehtiyatı tükənmiş və yəqin ki, gələn ayın ortalarına kimi ancaq çatar. Əhalinin əsas əmlakı olan malqara yem olmadığından qırılmışdır" [2, sən.884; 13, s. 47].

General Tormasovun kapitan-leytenant Çelyayevə yazdığı 1809-cu il 20 noyabr göstərişindən onun Lənkəran xanlığına münasibəti aydın görünür: "Lənkəran xanlığı heç vaxt birbaşa Rusiya imperiyasının himayəsində olmamışdır. Ona görə də siz xanlığın müdafiəsindən çox, orada eskadra və taborunun təhlükəsizliyini təmin etməyin qayğısına qalmalısınız [2, sən. 887]".

Mir Mustafa xan Qacarlar İranı qoşunları düşərgəsinin baş komandanına göndərilən şah fərmanı və məktublarını ələ keçirərək, bu məktubların məzmunundan başa düşdü ki, qacar qoşunları Lənkəran xanlığını belə vəziyyətdə yanvar ayınadək saxlayacaqdır [2, sən. 887; 8, s. 247]. Bu isə evsiz və ərzaqsız qalan əhalini dəhşətli vəziyyətə sala bilərdi. Ona görə də Mir Mustafa xan qoca, qadın, uşaqlar ayaq altında qalmasın deyə Fərəcullah xanın yanına adam göndərib, ondan imdad dilədi. Bu danışıqlarda Mir Mustafa xanın əmisi Əmirgünə bəyin müsbət rolu oldu [4, ş. XVI-1070, inv.5208; 13, s. 49]. Lənkəran xanı Əmirgünə bəyin vasitəsilə sülh bağlayaraq düşmənçiliyi "bitərəf"etdi [5, s.162; 14, s. 98].

Qacar qoşunlarının Lənkəran xanlığının ərazisini tərk etməsinə baxmayaraq, Mir Mustafa xanın qacar tərəfinə keçmiş təbəələrinin ona tabe olmaması digər sakinlərin də vəziyyətinə təsir edirdi [2, sən. 888].

Bu hadisədən sonra Qacarlar İranı Mir Mustafa xana münasibətdə başqa siyasət yeritməyə başladı. Qacarlar İranı şahı Lənkəran xanlığının bir çox bəylərinə xan tutulu verməklə, onları öz mülklərində xan elan etdi və onları Mir Mustafa xana qarşı qaldırdı [2, sən.1092; 13, s. 52-53]. Bunu Ləmbton da təsdiq edirdi: "Əvvəlki sülalərdə olduğu kimi Qacarların hakimiyyəti dövründə də tayfaların birinin gücləndirilməsi, digərinin zəiflədilməsi üçün yerdəyişmə siyasətindən istifadə olunurdu. Məsələn, Fətəli şah Talışda Mir Mustafa xanın ailəsini zəiflətmək üçün bütün Talışı orada qalan başlıca ailələr arasında bölmüş, İran tərəfdarı olan bəylərin təsirini gücləndirmək üçün onları xan elan etmişdi [11, s.140; 13, s. 52-53]".

Bir çox hallarda qacarlara üstünlük verən əhali Mir Mustafa xana qarşı üsyan qaldırırdılar. 1810-cu ilin martın 28-də Mir Mustafa xanın leytenant Neklyudovla görüşündəki danışıqdan xanlığın ərazisində baş verən hadisələrdən, həmçinin əhalinin vəziyyətindən xəbərdar olmaq mümkündür. Belə ki, Lənkəran xanı üçün çətin olan məqamda xanın qohumu olan Qızılağac bəyi və bir sıra məmurları ondan tamamilə ayrılmaq fikrinə düşdüyündən, onlara tabe olan kəndlilər qiyama hazırlaşırdılar. Xanlığın bütün əhalisinin qiyam edəcəyindən qorxan Mir Mustafa xan, leytenant Neklyudovun girov göndərmək xahişinə baxmayaraq, Əmirqulu bəyi Tehrana göndərmək fikrinə gəldi. Buna baxmayaraq Mir Mustafa xandan ayrılan təbəələri o dərəcədə hədlərini aşdılar ki, hətta xana sadiq qalan məmurları öldürmək və qarət etmək üçün Lənkəranın yaxınlığınadək gəldilər. Bundan başqa astaralılar da qiyama meyilli olub, Qacarlar İranı qoşunları görünən kimi xandan ayrılmağa hazır idilər [2, sən. 898]. Əslində demək olmaz ki, əhali xana xəyanət etməyə hazır idi. Sadəcə olaraq, keçən il qacarlar xanlığa hücüm edərkən, rus məmurları onlara lazımı köməklik göstərmədiyindən və əhalinin əmlakı talan edildiyindən, sakinlər daha rus məmurlarına inanmır və öz mülklərinin qarət olunmasını istəmirdilər. Digər tərəfdən, ehtimal ki, Mir Mustafa xan üzdə əhali ilə razılaşmadığını ruslara nümayiş etdirsə də, həqirətdə əhalinin fikri ilə razı idi. Mir Mustafa xan da Rusiyanın ona kömək edəcəyinə o qədər də inanmırdı və xan artıq bir dəfə çar hökümətinin öz maraqlarını müdafiə edərək, sülh danışıqlarını pozmamaq üçün onu çıxılmaz vəziyyətdə qoymasını unutmamışdı. Belə olmasa idi, xan qohumu Əmirqulu bəyi əmanat kimi şah sarayına göndərməzdi. Bununla belə, Mir Mustafa xan Qacarlar İranına da etibar etmirdi. Qacar şahının imkan düşən kimi onu xanlıqdan məhrum edəcəyini də yaxşı bilirdi.

1810-cu ilin aprelində Əsgəranda Rusiya ilə Qacarlar İranı arasında başlanan danışıqlar [17, s. 160] zamanı Rusiya Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını, Qacarlar İranı isə Lənkəran xanlığını tələb etdi.

1810-cu ilin iyununda qacar qoşunları Qarabağa, Gəncəyə və Pəmbəkə doğru irəlilədi və Mehridə möhkəmləndi. Belə bir vəziyyətdə Lənkəran xanlığının əhalisi Qacarlar İranı tərəfinə keçməyə meyilli idi. Xan həm iranlıların yeni talançı yürüşlərindən qorxduğu üçün, həm də öz təbəələrindən çəkindiyi üçün divanxanada Qacarların tərəfini saxladığını nümayiş etdirmişdi [2, sən.901].

1813-cü ilin mayında qacarlar bir neçə min süvari toplayaraq Muğan düzünə doğru hərəkət etdilər və burada yaşayan Mir Mustafa xana məxsus 150-dək tərəkəmə ailəsini özləri ilə apardılar. Həm xanın, həm də rusların dəstələri gəlib çıxanda artıq gec idi. Qorxuya düşmüş Qızılağac sakinləri sahilboyu qamışlıqda gizlənməli olmuşdular. Digər tərəfdən Şamaxı xanı Dilağardca kəndi sakinlərini öz tərəfinə keçməsinə nail olmuşdu. Bu da xanlığın sərhədlərinin qorunmasını çətinləşdirirdi [3, sən. 724].

1813-cü ilin oktyabrın 12/24-də Qarabağın Gülüstan kəndində Qacarlar İranı ilə Rusiya arasında bağlanan müqaviləyə görə Qacarlar İranı Şərqi Gürcüstanı, Dağıstan, Qarabağ, Gəncə, Şəki, Şamaxı, Dərbənd, Quba, Bakı xanlıqları və Lənkəran xanlığının bir hissəsi Rusiya ilhaqını qəbul və təsdiq etdi [14, s. 99; 9, s.229; 16, s. 643-644; 18, s. 126; 6, s.294]. Bu müqavilənin ikinci bəndində bildirilirdi: "Talış mülkləri müharibənin gedişində bir əldən digərinə keçdiyi üçün bu xanlığın Ərdəbil və Ənzəli tərəfdən sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi traktatın bağlanması və ratifikasiyasından sonra hər iki tərəfin seçdiyi komissiyalar tərəfindən təyin ediləcək. Bunun üçün hər iki tərəfin baş komandanları bu vaxtadək hər iki tərəfə doğrudan da mənsub olan torpaq, kənd və dərələrin, çay, dağ, göl, bataqlıq, yarğan və s. ətraflı təsvirini verməli idilər [7, s. 209-210; 13, s. 106]". Yalnız bundan sonra sərhədlər təyin ediləcəkdi. Leqkobıtovun məlumatına görə, Gülüstan müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Lənkəran xanlığına məxsus olan Gərgənrud, Nəmin, Zuvand Qacarlar İranına keçmiş oldu [15, s.175-176; 10, v.6; 12, s. 110]. Göründüyü kimi, Gülüstan müqaviləsindən sonra Lənkəran xanlığı ərazisinin bir hissəsini itirmişdi və bu eyni zamanda əhalinin sayının azalması demək idi. Gülüstan müqaviləsinin imzalanmasından sonra Lənkəran xanlığının və əhalisinin vəziyyəti haqqında məlumatı kapitan Vesyolovun general Rtişşevə verdiyi 1814-cü il 16 fevral tarixli raportundan bəlli olur [3, sən. 728]. Raporta görə, Gülüstan müqaviləsinin imzalanmasından sonra Lənkəran xanlığının ərazisi əvvəlkinə nisbətən 3 dəfə azalmışdı. Əvvəllər geniş əraziyə malik olan xanlıq dörd hissəyə bölünmüşdü: 2 əsas hissə, həmişə qacar hücümüna qarşı dayaq nöqtəsi olan Nəmin və Gərgənrud 1812-ci ilin hərbi əməliyyatları zamanı Qacarlar İranının işğalı altına keçmiş və sonra da onun hakimiyyəti altında qalmışdı. Üçüncü hissəsinin əhalisi Muğan tərəfdən qacar qoşunu hücüm edərkən şamaxılı Mustafa xanın təhriki ilə Şamaxı və Salyana

qaçmış və orada məskunlaşmışdı. Dördüncü hissə isə xanlıqda qalmışdı. Lakin, onlar da vəziyyətdən asılı olaraq qonşu ərazilərə qaça bilərdilər. Ona görə də kapitan Vesyolov kəndlərini itirmiş bəylərin nazını çəkərək, əhalinin əvvəlki ərazilərinə qaytarılacaqlarını və möhkəm sərhədlə müdafiə olunacaqlarını söz versə də, buna baxmayaraq əhalinin qonşu ərazilərə axını çoxalırdı. Belə olduqda kapitan Vesyolov fevralın 11-də general Rtişşevə məktub yazaraq Şamaxı və Salyanda olan ailələrin geri qaytarılmasını, Gərgənrud və Nəminin digər ayrılan kəndlərlə birlikdə xanlığa qatılmasını və sərhədlərin dəqiqləşdirilməsini xahiş edirdi. Kapitan Vesyolov yuxarı dairələri əks halda Lənkəran xanlığının tamamilə boşalacağı ilə hədələyirdi [3, sən.728; 12, s. 111-112].

1814-cü ildə Lənkəran xanlığının bəzi bəylərinin təbəələri ilə birlikdə Qacarlar İranına qaçması faktları da mövcuddur. Belə ki, 1814-cü ilin mayında əvvəllər xana sadiq olan, xan tərəfindən Lənkəran düşərgəsinin yaxınlığında yerləşdirilən və ona az imtiyazlar verilməsindən narazı qalan Nəmin sakini Mansur bəy ona məxsus 12 ailə ilə birlikdə gecə vaxtı öz əmlakını və xan ilxısından 20 at götürərək qaçmışdı. Onun qaçmasında qacar casuslarının da rolu az olmamışdı. Bundan xəbər tutan Mir Mustafa xan pis hava şəraitində, güclü yağışa baxmayaraq Nəmin yolu ilə onları təqib etsə də, sərhədə yaxınlaşan xan orada qaçqınları gözləyən silahlı nəminliləri gördüyündən yoluna davam edib, heç bir tədbir görə bilmədi. Rusiya ilə Qacarlar İranı arasında Lənkəran xanlığı tərəfindən sərhədlər dəqiqləşdirilmədiyindən bu ərazinin ona və ya başqa xana məxsus olduğunu bilməyən Mir Mustafa xan geriyə Lənkərana qayıtmalı olur [3, sən. 728; 13, s. 108].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hərbi əməliyyatlar bitdikdən sonra bəzi xanlar öz xanlıqlarına daxil olan əhalinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər görmüşdülüər. Buna misal olaraq Lənkəran xanı Mir Mustafa xanı göstərmək olar. Mir Mustafa xan təbəələrinin qayğısına qalaraq, xanlığa daxil olan mülklərinin azalmasına baxmayaraq, ərzağa ehtiyacı olan kasıbların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər gördü. Sərhəddə yerləşən əraziləri idarə edən bəyləri mükafatlandırdı. Bu bəylərin kəndləri qacar qoşununun hücümü zamanı qarət olunmuş, əhalisi aparılmış və nəticədə sərhədlər təyin olunmadığından xana sadiq olan bəylər isə öz sahələrindən məhrum olaraq heç nəsiz qalmışdılar və Mir Mustafa xanın hesabına yaşayırdılar. Buna baxmayaraq Mir Mustafa xan onlara nə qədər kömək edirdisə də, ərazisi az qaldığından bəylərin və təbəələrinin ehtiyaclarını ödəyə bilmirdi. Çünki hər bəy ona tapşırılan sahəni idarə etdiyi vaxtlar firavanlıq içərisində yaşamağa adət etdiyindən həmişə belə yaşamağa can atırdı. Lənkəran xanlığının hər bir sakininin isə öz torpaq sahəsi olanda, burada möhkəm ev tikir, təhlükəsiz olaraq torpağı becərir və ailəsini yaxşı

dolandırırdı. Lakin, bundan məhrum olan təbəələr yazın gəlişi ilə hansı ərazidə əkinçilik və maldarlıqla məşğul olacaqlarını bilmədiklərindən, torpağı lazım olan şəkildə becərmirdilər. Onlar sərhədlər dəqiqləşdirildikdən sonra yerlərini dəyişə biləcəklərini bildiklərindən sərf etdikləri əməyin itmiş olacağını düşünürdülər. Digər tərəfdən Mir Mustafa xanın qonşuları hər vasitə ilə onları öz tərəfinə çəkərək, xanın tabeliyindən çıxmağa sövq edirdilər [3, sən.728; 13, s. 108-109]. Göründüyü kimi, sərhədlərin dəqiqləşdirilməməsi Lənkəran xanlığında əhalinin vəziyyətinə mənfi təsir göstərmiş, əkinçilik və maldarlığa ziyan vurmuş, ərzaq ehtiyatının eləcə də əhalinin sayının azalmasına səbəb olmuşdu.

Beləliklə, I Rusiya-Qacarlar İranı müharibəsi zamanı Rusiya imperiyası ilə Qacarlar İranı arasında sərdəddə yerləşən Lənkəran xanlığının ərazisi rus və Qacarlar İranı ordularının arasında gedən hərbi əməliyyatların meydanına çevrildiyindən, həmçinin bu müharibənin nəticəsi olaraq bağlanmış 1813-cü il Gülüstan müqaviləsinə görə mülklərinin bir hissəsini itirərək ərazisi 3 dəfə azaldığından, xana tabe olan xan, bəy və əhalinin qacarlara meyilli olub xana qarşı üsyan etdiklərindən, həmçinin qonşu dövlətlərin xanlığa etdikləri dağıdıcı yürüşlər ümümilikdə xanlığın iqtisadiyyatına ağır zərbə vurmuş, eləcə də əkinçilik təsərrüfatlarına, heyvandarlığa, sənətkarlıq və ticarətə böyük siyan dəymiş, əhalinin vəziyyəti pisləşmiş, sakinlər bir yerdən başqa yerlərə köçürülmüş və ya özləri yaşadıqları əraziləri tərk etmək məcburiyyətində qalmış, qırğınlara məruz qalmış, kəndlər, şəhərlər və yaşayış məntəqələri yandırılmışdır.

Qaynaqlar və ədəbiyyat

1. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК), т. III, Тифлис, 1869.
2. АКАК, т. IV, Тифлис, 1870.
3. АКАК, т.V, Тифлис, 1873.
4. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun Elmi arxivi, şifr XVI – 1070, inv. 5208 – عبدالرزاق دنبلی، ماثر سلطانیه، تبریز، ۱۲۴۱.
5. Бакыханов А.А. Гюлистани-Ирам, В., 1991.
6. Дело Закавказское 1804-1813. Новая история, Петроград, 1919.
7. Договоры России с Востоком. Политические и торговые (собрал и издал Т.Юзефович), Санкт-Петербург, 1869.
8. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. т.V, СПб., 1887.
9. Иванов М.С. История Ирана (с древнейших времен до конца XVIII в), Москва, 1977.
10. Краткое военное обозрение Талышинского ханства (составил подполковник Иванов), 1816 ноябрь, //РГВИА, ф. ВУА, д.19229.

11. Lambton A.K. Landlord and peasant in Persia, London, Oxford. University Press, 1969.
12. Memmedova İ.M. Rusya ile İran arasında Azerbaycan (Lenkeran hanlığı). İstanbul, 2011.
13. Məmmədova İ.M. Lənkəran xanlığı Birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə, B., 2007.
14. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Cahangir Zeynaloğlu. B., 1992.
15. ОРВЗ (в статическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях), ч.I-III, Санкт-Петербург, 1836
16. Полный Сборник Законов России (ПСЗРИ). т. XXXII.
17. Потто В.А. Утверждение русского владычества на Кавказе, т. I, Тифлис, 1901.
18. Сборник Материалов для Описания Местностей и Племен Кавказа (СМОМПК). Вып.46, Махачкала, 1929.

İradə Məmmədova

LƏNKƏRAN XANLIĞININ ƏHALİSİI
I RUSİYA- QACARLAR İRANI MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ

Xülasə

Məqalədə XIX əsrin əvvəllərində baş verən Birinci rus-iran müharibəsi (1804-1813) dövründə Lənkəran xanlığında əhalinin vəziyyəti və ona mənfi təsir göstərən bir çox amillər araşdırılmışdır. Məqalədə müəllif Lənkəran xanlığının ərazisinin Birinci Rusiya-İran müharibəsinin gedişində döyüş meydanına çevrilməsinin, Rusiyanın burada həyata keçirdiyi müstəmləkə siyasətinin, Gülüstan müqaviləsinin şərtlərinə görə xanlığın ərazisinə daxil olan Gərgənrud, Nəmin və Zuvandın Qacarlar İranına keçməsinin, eyni zamanda Lənkəran xanlığının Ərdəbil və Ənzəli tərəfdən Qacarlar İranı ilə olan sərhədlərinin uzun müddət dəqiqləşdirilməməsinin, həmçinin bu müqavilənin imzalanmasından sonra xanlığın ərazisinin 3 dəfə azalmasının, Rusiya idarəçiliyini qəbul etmək istəməyən xanların və əhalinin Qacarlar İranın ərazisinə köçmələrinin, müharibə zamanı əhalinin qırılması və xanlığın əhalisinin qonşu xanlıqların ərazilərinə miqrasiyasının Lənkəran xanlığında əhalinin sayının azalmasına, sakinlərinin güzəranının pisləşməsinə gətirib çıxardığı, həmçinin xanlığın əhalisinin iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərdiyi qənaətinə gəlir.

Ирада Мамедова

НАСЕЛЕНИЕ ЛЯНКЯРАНСКОГО ХАНСТВА
ВО ВРЕМЯ I РУССКО-ИРАНСКОЙ ВОЙНЫ

Резюме

В статье исследуется положение населения Лянкяранского ханства в XIX веке во время I русско-иранской войны (1804-1813) и многие факторы повлиявшие на положение населения. Автор в статье приходит к выводу, что превращение территории Лянкяранского ханства в поле боя в ходе I русско-иранской войны, осуществление на территории ханства колониальной политики России,

переход Гяргянруда, Нямина и Зуванда на территорию Каджарского Ирана по условиям Гюлистанского договора, а также не уточнение границ Лянкяранского ханства со стороны Ардебиля и Энзели с Каджарским Ираном в течение длительного периода, даже после подписания этого соглашения, да еще уменьшение территории ханства в три раза, миграция в Каджарский Иран ханов и населения, не принявшие российского управления, уничтожение населения во время войны и миграция населения ханства на территории соседних ханств привело к снижению численности населения, ухудшению жизни жителей Лянкяранского ханства, а также отрицательно повлияло на экономическое положение.

Irada Mammadova

THE POPULATION OF LANKARAN KHANATE DURING THE FIRST RUSSIAN-IRANIAN WAR

Summary

In the article is investigated the condition of the population of the the Lankaran khanate during the first Russian-Iranian war in the early nineteenth century (1804-1813) and many factors affecting negatively to it. The author comes to the conclusion in the article that turning of the territory of Lankaran khanate into a battleground in the course of the first Russia-Iran war, the colonial policy carried out by Russia, the passing of the territories of Garganrud, Namin and Zuvand which entered the territory of the khanate to Gajars Iran under the terms of the Treaty of Gulistan, not specified borders of the Lankaran khanate from the side of Ardabil and Anzali with the Qajar Iran for a long time, as well as reduce in the number of the khanate for 3 times after the signing of this treaty, also the move of those khans and population who did not want to accept the management of Russia, the annihilation of population during the war and the migration of khanate population to the territories of neighboring states led to the reduce in number of the population in Lankaran khanate, worsening the lives of residents and the negative impact on the economic condition of the khanate population.

Açar sözlər: Lənkəran xanlığı, Birinci Rus-İran müharibəsi, Gülüstan müqaviləsi, müstəmləkə sistemi, əhalinin vəziyyəti

Ключевые слова: Лянкяранское ханство, I русско-иранская война, Гюлистанский договор, колониальная система, положение населения

Keywords: the Lankaran khanate, the first Russian-Iranian war, the Treaty of Gulistan, the colonial system, the condition of the population

Məqalə t.e.d., prof. C.Mustafayevin və t.ü.f.d. M.İskəndərovanın müsbət rəyləri əsasında çap olunur.

MÜNDƏRİCAT

Fəridə Əliyeva. Azərbaycan əhalisinin antik dövrdə məşğuliyyəti 3
Allahverdi Əlimirzəyev. Azərbaycan diplomatiyasının miladdan öncəki tarixindən 12
Рауф Меликов. Древнейшие миграции и этнонимы армян........................ 20
Заур Гасанов. Идентификация версии происхождения и миграции «Царских скифов» Геродота с «Огузнаме» Рашид ад-Дина: и их сопоставление с археологическими памятниками ранних скифов............... 30
Rəşad Mustafa. Tiflis əmirliyində idarəetmə sistemi 44
Оксана Василюк. Азербайджанская Албания в исследованиях Агафангела Крымского 49
Nərgiz Əliyeva. Arranda ərəb-islam mühitinin yaranması.............................. 63
Ярослав Пилипчук. Огузо-Кыпчакские отношения в XI-XIII в 70
Yeganə Gözəlova. XV əsrdə Avropa-Asiya ticarət əlaqələri 83
Nizami Süleymanov. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin maliyyə idarələrinin quruluşu və statusu... 103
Tofiq Nəcəfli. Asafi Dal Mehmed Çələbinin «Şücaətnamə» əsəri – 1578-1590-cı illər Osmanlı-Səfəvi müharibəsinə dair mühüm mənbə 111
Тофиг Мустафазаде. Несколько реляций русского резидента И.И.Неплюева в Стамбуле как ценный источник по истории международных отношений 1722 года 131
Олег Купчик. Али-Иса Дамиров. Студенты-Азербайджанцы г. Киева и революционное движение в Украине (1900 – 1917 гг............................ 138

İradə Əliyeva. XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasinin Cənubi Qafqazla bağli işğalçiliq siyasətində dini amillər və İngiloylar 153
Şamil Rəhmanzadə. 1917-ci il fevral inqilabından sonra Gürcüstanın siyasi partiyalarının milli ərazi proqramları və Zaqatala dairəsinə iddialar 161
Фарид Гулиев. Армяно – Азербайджанский, Нагорно-Гарабахский конфликт и азербайджанская диаспора 175
Leyla Hüseynova. Heydər Əliyev irsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinə münasibət məsələləri 184
Ərəstun Mehdiyev. Neft strategiyasinin təməl daşi – "əsrin müqaviləsi"........ 197
Əsmər Nəsibova. "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması və ABŞ-ın mövqeyi... 215
Rafail Əhmədli. Mirzə Bala Məmmədzadənin Azərbaycan milli dövlətçilik ideologiyası haqqında düşüncələri... 229
İradə Məmmədova. Lənkəran xanliğinin əhalisi I Rusiya- Qacarlar Irani müharibəsi dövründə.. 235

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Elmi Əsərlər»ində çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.*

1. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi verilməlidir.
2. Məqalədə üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində açar sözlər verilməlidir.
3. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.
4. Məqalələrin mətnləri 1 intervalla Times New Roman – 13 ölçülü şriftlərlə yığılmalıdır.
5. Məqalə haqqında redaksiya heyəti üzvlərindən ən azı birinin, həmin sahə üzrə mütəxəssisin rəyi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış olmalıdır (bunlar məqalə nəşr olunarkən göstəriləcəkdir).
6. Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

ELMİ ƏSƏRLƏR
2011, cild 36-37

SCIENTIFIC WORKS
2011, volume 36-37

ТРУДЫ
2011, том 36-37

F.ç.v. 15,5. Tirajı 500

«Turxan» NPB MMC